

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ӘӨЖ 81'373

Қолжазба құқығында

СМАТОВА АЛИЯ ЕРАЛИЕВНА

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМИЯСЫНЫҢ
ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ**

8D02310 (6D020500) - Филология

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
дайындалған диссертация

Ғылыми жетекші
ф.ғ.д., профессор Тілеубердиев Б.М.

Шетелдік ғылыми кеңесші ф.ғ.д.,
профессор Тухлиев Б.

Қазақстан Республикасы
Шымкент, 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
АНЫҚТАМАЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМДЕРІН КОГНИТИВТІК БАҒЫТТА ЗЕРТТЕУ.....	14
1.1Топонимдердің номинативтік (атауыштың) қызметіндегі лингвомәдениеттанымдық аспектілер.....	28
1.2 Қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасу тарихи кезеңдері.....	47
1.3 Топонимдердегі түр-түс атауларының репрезенттелу ерекшелігі.....	71
1-тарау бойынша қорытынды.....	81
2ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНІҢ КОНЦЕПТІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ.....	88
2.1Топонимиялық кеңістіктегі «ата мекен», «қоныс», «ауыл», «дала» концептісі.....	100
2.2 Топонимиялық кеңістіктегі «жан-жануарлар» концептісі.....	106
2.3.Топонимиялық кеңістіктегі «өсімдіктер» концептісі.....	112
2-тарау бойынша қорытынды.....	117
3ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТОПОНИМДІК КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ВЕРБАЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	120
3.1 Топонимдік концептілердің көркем мәтіндерде вербалдануы.....	125
3.2Топонимдік концептілердің саяси-әлеуметтік мәселелері.....	145
3-тарау бойынша қорытынды.....	150
ҚОРЫТЫНДЫ.....	153
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	156

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Диссертациялық жұмыста келесі нормативті құжаттар негізге алынды:

1. 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 Қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>

2. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы - [«Рухани жаңғыру» бағдарламасын ұлттық жаңғыру кезеңіне көшіру жөніндегі 2021 жылғы арналған жол картасын бекіту туралы](#). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 9 ақпандағы № 50 қаулысы.

3. «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 8 қыркүйек 2025 ж.

АНЫҚТАМАЛАР

Метааспектология - тіл феномендерін әртүрлі қырынан (тілтанымдық, танымдық, мәдениеттанымдық, әлеуметтік, философиялық) біріктіре зерттеуді көздейтін әрі зерттеу тәсілдері мен ұстанымдарын жүйелейтін метатілдік бағыт ретінде сипатталады.

Ұлттық концепт - белгілі бір халықтың дүниетанымын, тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтары мен ұлттық санасын тілдік бірліктер арқылы бейнелейтін когнитивтік-мәдени құрылым.

Этнотопонимдік концепт - этностың тарихы, мәдениеті мен менталитеті туралы ақпаратты сақтайтын географиялық атаулар арқылы қалыптасқан ұлттық-мәдени мазмұндағы когнитивтік құрылым.

Трансонимистикациялар құбылысы - бір ономастикалық категорияға жататын атаудың (антропоним, топоним, этноним т.б.) екінші ономастикалық разрядқа ауысу процесі.

Коннекционизм - тілдік және когнитивтік білімді жеке бірліктер арқылы емес, олардың арасындағы желілік, ассоциативтік байланыстар жүйесі арқылы түсіндіретін ғылыми бағыт.

Симультанды - бірнеше тілдік немесе когнитивтік процестің бір мезгілде, қатар жүзеге асуын білдіретін ұғым.

Жасанды ономастикалық атаулар - табиғи тілдік дамудың нәтижесі емес, арнайы мақсатпен (әкімшілік, саяси, идеологиялық, мәдени) жасалған және тіл нормаларына сай қалыптастырылған атаулар.

Вербалдану - ойда, санада қалыптасқан ұғымның, концепттің, сезімнің немесе білімнің тілдік құралдар (сөз, тіркес, сөйлем) арқылы сыртқа шығуы, яғни тілдік формада көрініс табуы.

Когниция - адамның қоршаған әлемді тану, қабылдау, түсіну, өңдеу және сақтау процестерінің жиынтығы.

Әлем бейнесі - адамның немесе белгілі бір ұлттың қоршаған шындықты қалай қабылдайтынын, түсінетінін және бағалайтынын көрсететін танымдық-мәдени модель.

Топонимикалық номинация - географиялық нысандарға (жер-су, тау, өзен, елді мекен т.б.) атау беру процесі және сол атаудың қалыптасу тетігі.

Этнобірегейлік - жеке адамның немесе қауымның өзін белгілі бір этносқа тәнмін деп тануы, сол этностың тіліне, мәдениетіне, тарихына және құндылықтарына тиесілі екенін сезінуі.

Онтологиялық аспект - тілдік бірліктердің болмысты бейнелеу тәсілін, яғни нысанның шынайы өмірдегі орны мен мәнінің тілде қалай көрінетінін сипаттайды.

Топонимикалық нақыштау объектісі - географиялық нысанға атау беру барысында таңдалып алынатын және тілдік түрде ерекшеленіп көрсетілетін негізгі белгі, қасиет немесе уәж.

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс қазақ және ағылшын топонимдерін және топонимдердің этномәдени көрінісін когнитивтік тұрғыда зерттеу мәселелерін қарастырады. Сонымен қатар, екі тілдің топонимдер қорындағы концептілік құрылымын, концептілердің вербалдану ерекшеліктерін және топонимдерді антропоэлекті тұрғыда зерттеу негізгі зерттеу нысаны болмақ.

Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына (ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы №1045 қаулысы), Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына (5.3.5 Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы және рухани құндылықтары. 5.3.6 тарих пен мәдениеттің, әдебиет пен тілдің, салт пен құндылықтардың ортақтығы. Қазақстан Республикасының білім мен ғылымды дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған «Білімді ұлт» сапалы білім беру ұлттық жобасында (ҚР Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазанындағы №726 Қаулысы), қойылған міндет «Қазақстандық ЖОО-ның бәсекеге қабілеттілігін арттыру» атты міндетіне толықтай сәйкес келеді. Қазіргі заманғы жаңғырту мен цифрлық Қазақстанды құру үдерісінде «Цифрландыру, ғылым мен инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» ұлттық жобасы (2021-2025 жж.), «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасы (2021-2025 жж.), сондай-ақ «Ұлы Дала Елі» идеясының аясында қазақ халқының ұлттық бірегейлігін нығайтуға арналған стратегиялық бағыттармен тікелей байланысты.

Әлемдік және отандық лингвистиканың қазіргі кезеңде жаңаша антропоцентристік парадигмада зерттелуі ономастикалық материалдың кешенді сипатта, пәнаралық байланыста қарастырылу қажеттілігін растап қана қоймай, күшейтіп, күрделендіре түсетіндігінің куәсі болып отырмыз. Осымен байланысты, ономастиканы, оның ішінде топонимиканы когнитивтік аспектіде қарастыру жаңа мүмкіндіктермен тың деректерге жол ашады. Бұл өз кезегінде, топонимикадағы бұрынғы теориялық парадигманың осы күнге дейін қол жеткізілген табыстарын жоққа шығармай, оны жаңа ғылыми парадигмада толықтыра, жетілдіре түседі. Когнитивтік лингвистиканың түпкі мақсаты - адам санасының тереңде жатқан менталдық құрылымдарды зерттеу, салыстыру, интерпретациялау арқылы тілдік, лингвокогнитологиялық заңдылықтарды көрсетіп қана қоймай, ұлтқа, адамзатқа тән адами құндылықтар жүйесін айқындау. Нәтижесінде ұлттың, адамзаттың биологиялық түр болып, этнос болып сақталып қалу үшін тек адами құндылықтарды айқындап тізбектеу үшін ғана емес, оның ар жағында қоғамдық, тұлғааралық қатынастарды, халықтар, этностар арасындағы қатынастарды үйлесімді ету, гуманизациялау, өзара

түсіністік тудыру, рухани, мәдени интеграциялауға қол жеткізілмек.

Топонимдік жүйенің онтологиялық мәнін оның менталдық табиғатынан ажыратып қарастыру мүмкін емес. Себебі топонимдердің онтологиялық болмысы адам санасындағы менталдық құрылымдар арқылы жүзеге асады және біз оны сол құрылымдар арқылы танып-білеміз. Тіл онтологиясына қатысты құбылыстардың (тіл, тілдік жүйе, мәтін, сөйлеу әрекеті) барлығы менталдық болмыспен біртұтас: ол бір жағынан нәтиже болса, екінші жағынан себептік негіз қызметін де атқарады. Когнитивтік талдаудың негізгі тірегі - топонимдердің адамның тілдік санасында қалай репрезентацияланатыны: олар ми арқылы қабылданып, сана деңгейінде өңделеді әрі мағыналық жүйеге түсіріледі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Кез келген тілдің топонимдік лексикасы - ішкі заңдылықтарға бағынатын, жүйелі әрі реттелген біртұтас құрылым. Бұл шағын жүйені талдау ономастика ғылымы үшін ғана емес, жалпы лингвистикалық зерттеулер үшін де маңызды. Топонимдік бірліктерді адамның ойлау жүйесімен және рухани-тәжірибелік әрекетімен сабақтастыра қарастыратын антропоөзекті бағыт қазіргі топонимикалық зерттеулерде перспективалы саналады. Өйткені ол топонимдік жүйені адамның танымдық әрекетінің нәтижесі ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Топонимдер қорын ұлт тарихы, мәдениеті және рухани құндылықтарымен өзара тұтастықта зерделеу арқылы әртүрлі елдер топонимдерінің табиғатын терең әрі шынайы тануға жол ашылады. Осыған байланысты этностар дүниетанымының ұлттық-мәдени бейнесін топонимдер арқылы когнитивтік тұрғыдан анықтау - бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Екі этностың ұлттық таным әлемін өз бойына сіңірген топонимдерді жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес зерттеу соны мақсаттар, міндеттер, маңызды ұғымдар мен тәсілдер қойып, топонимиканың бұрын-соңды болмаған метатілдік теориялық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әлемді тіл арқылы танып-білудегі топонимдердің орны мен маңызын назарға алсақ, топонимдік тілдік бірліктердің ментальды-когнитивтік қырларын айқындау қазақ және ағылшын тіл біліміндегі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі саналады.

Демек, топонимдік лексиканың қолданыс аясын талдауда тілдік номинацияның заңдылықтары мен адам ойлауының механизмдері қатар ескерілсе, тілдің топонимдік жүйесін когнитивті-прагматикалық тұрғыдан қарастыру анағұрлым өзекті әрі болашағы зор бағыт ретінде айқындалады. Диссертациялық зерттеуде топонимдік атаулардың фонетикалық, морфологиялық, деривациялық, семантикалық және мотивациялық сипаттары жүйелі түрде сипатталып, олардың лингвомәдениеттанымдық, әлеуметтік-лингвистикалық, прагматикалық, когнитивтік және концептілік қырлары кешенді талданады. Сонымен бірге адам мен топонимдік атау берілетін объектінің өзара байланысын қадағалап, түсіндіруге мүмкіндік беретін кең ауқымды лингвистикалық мәселелер топтамасы қарастырылады. Топонимикалық материалды зерттеудің жүйелік-құрылымдық және семантикалық тәсілдерін біріктіру бастапқы және қайталама

топонимикалық номинация процестерінің мәнін ашуға мүмкіндік береді. Бұл топонимдердің «орын сезіміне» көңіл аудара отырып, олардың мәдени коннотацияларын, ассоциацияларын, символикасын және өзге де ұғымдарын анықтауға, сондай-ақ олардың вариативтілігінің тілдік факторларын орнатуға мүмкіндік береді.

Бұған қоса, бұған дейін арнайы назарға ілінбеген ономастикалық мәселелердің, соның ішінде ұлттық топонимдік концептінің когнитивтік құрылымын модельдеу; ұлттық топонимикон мен ұлттық сананың шартты сипатын және олардың өзара сабақтастығын мәдени парадигма аясында пайымдау сияқты бағыттардың болғанына қарамастан, топонимдік бірліктер мен деректердің этнобірегейлік (қазақ және ағылшын) әрі ұлттық бірегейлік маркерлері ретінде танылып, оларды айқындаушы тілдік таңба тұрғысынан осы зерттеуде алғаш рет дербес проблема деңгейінде қойылуы жұмыстың өзектілігін күшейтеді.

Қазақ және ағылшын топонимиясы тарихындағы екінші кезеңде жалқы есімдер жаңа қырынан қарастырыла бастады: олардың этнолингвистикалық әрі лингвомәдени мазмұны, көркем мәтіндегі атқаратын қызметі және кумулятивтік (жинақтаушы) функциясы ғылыми талдаудың нысанына айналды. Қазіргі уақытта қарқынды дамып отырған когнитивтік лингвистика тұрғысынан қазақ және ағылшын топонимиясын пайымдағанда, жалқы есімдерді тек тілдік бірлік ретінде сипаттау жеткіліксіз екені байқалады. Себебі жалқы есімдер құрамындағы рухани және материалдық мәдени ақпарат этностың танымдық тәжірибесімен өзара байланыста көрініс табады; осы тұрғыдан алғанда, олардың ментальді-когнитивтік деңгейде таңбалануын айқындау басты ерекшелік ретінде алға шығады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, этностық және этнос аралық мүддеге негізделген таным мен түсінікті жеке топонимиялық бірліктер арқылы айшықтап суреттейтін дүниенің тілдік бейнесін кең когнитивтік арнада, тұтастықта зертеудің мәні зор. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимиялық жүйе тілдік құрылым ретінде өздеріне тән концептуалдық жүйеге де сәйкес келеді. Осындай сәйкестікке орай қоршаған болмысты ментальді түрде сипаттайтын топонимиялық концептілер «тіл-сана-ұлт» ауқымында жинақталған таным тәжірибесін мейлінше нақтылайды.

Қазақ және ағылшын топонимдерінің табиғаты, сипаттық ерекшеліктері мен атқаратын қызметін «тіл-сана-ұлт» біртұтас жүйесі аясында кешенді талдау бүгінгі күні қазақ және ағылшын ономастикасы үшін аса өзекті бағыттардың бірі болып отыр. Өйткені екі этностың дүниетанымдық және когнитивтік болмысы ономастикалық деректер негізінде әлі де толыққанды әрі жүйелі түрде ашылып бітпеген. Мәдени-рухани құндылық жүктемесі жоғары топонимдерді қазақ және ағылшын қауымының ішкі әлемі мен қоршаған ортаны тануы туралы ғасырлар бойы жинақталған білім-тәжірибенің шоғырланған қоры ретінде арнайы зерттеу қажет деп санаймыз. Когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология тұрғысынан қарастырылған топонимдер этностың рухани дүниесін бейнелейтін, терең этномәдени мазмұнға ие мәдени кеңістіктің айрықша құрылымын танытады.

Сонымен бірге диссертацияда көтерілетін мәселелердің мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының бағыт-мақсаттарымен үйлесуі зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындай түседі.

Зерттеу нысаны. Зерттеу нысаны ретінде қазақ және ағылшын топонимдері қарастырылды: олардың атау беру (номинативтік) қызметі, халық санасында орныққан ментальді-когнитивтік репрезентациялану ерекшеліктері, концептілік құрылымдарға сай тілдік бейнеленуі, көркем мәтіндердегі қолданыс көрінісі, сондай-ақ әр этностың топонимдік кеңістікті жүйелеуге қатысатын концептілері мен соларды танытатын тілдік бірліктері қамтылды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың негізгі мақсаты - қазақ және ағылшын дүниетанымында қалыптасқан топонимиялық концептілердің дүниенің тілдік бейнесіндегі этномәдени мәнін айқындап, оларды этномәдени ерекшелікті танытатын маңызды құрылымдар ретінде сипаттау. Сонымен қатар екі этностың когнитивтік қорындағы негізгі өзек саналатын топонимдік кеңістікті негізге алып, қазақ пен ағылшын халықтарының жер-су атауларына қатысты жинақталған білімдері мен түсініктерін біріздендіріп, жүйелі түрде саралау көзделеді. Этномәдени деректерге сүйене отырып, туыс емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдерге лингвокогнитивтік сипаттама жасау арқылы ұлттық сана құрылымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарын, коннотативтік мағынасын зерттеу.

Алға қойған мақсатты орындау үшін келесі міндеттерді шешу көзделді:

- қазақ және ағылшын топонимдерінің шығу тегін, даму кезеңдерін когнитивтік тұрғыда коннотативтік мағынасын аша отырып, топонимдік номинацияның лингвокогнитивтік негіздері мен психолингвистикалық механизмдерін анықтау;

- екі тілдегі топонимдерді халықтың тұрмыстық болмысына қатысты этномәдени ортақ қасиеттері мен ерекшеліктерін қарастыру арқылы қоғамдық формациялардың әсеріне қатысты жасалған топонимдердің тілдік ерекшеліктерін анықтау;

- топонимиялық концептілердің лингвомәдени, әлеуметтік таңбалар ретінде семиотикалық қасиеттеріне назар аудару, қазақ және ағылшын топонимдеріндегі түр-түс атрибуттарының, «дала», «ауыл», жан-жануралар», «өсімдіктер» концептілеріндегі атаулармен тіркесу жиілігін және репрезенттелу ерекшеліктерін айқындау;

- дүниенің ономастикалық бейнесіндегі фрагменттер түрінде берілген топонимиялық, мифонимиялық көріністерді нақты дәйектеу, топонимиялық концептілердегі әр этностың өзіне тән мәдениет типтерінің көрінісіне этномәдени тұрғыдан сипаттама беру;

- қазақ және ағылшын топонимдерінің көркем мәтіндердегі қолданылу ерекшеліктері негізінде лингвоконцептологиялық жүйесін зерттеу;

- ұлттық топонимдік кеңістік аймақтарының идеографиялық

мазмұнын айқындау, топонимдік ақпараттардың жіктемесін жасау, екі тілдегі топонимдік бірліктерді ұлттық мәдени кодтың репрезентациясын қарастыру, негізгі айырымдық белгілерін айқындау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен нәтижелері.

Бірінші жаңалық. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдер алғаш рет когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология тұрғысынан арнайы салыстырмалы түрде зерттелді.

Екінші жаңалық. Топонимиялық концептіге когнитивтік категория ретінде сипаттама берілді, қазақ және ағылшын топонимиялық концептілік өрісінің құрылымы мен сипаты айқындалды, қазақ және ағылшын топонимдерін концептілік жүйе негізінде зерттеудің когнитивтік, лингвомәдени, семиотикалық аспектілері қарастырылды;

Үшінші жаңалық. Топонимиялық концептілердің лингвомәдени, таңбалық қасиеттеріне, көркем шығармалардағы тілдік көріністеріне байланысты түрлі ментальді қабаттары анықталды.

Төртінші жаңалық. Когнитивтік ономастика теориясының іргелі қағидаттарына сүйене отырып, негізгі теориялық пайымдаулар мен ғылыми қорытындылар жүйеленді; зерттеу үдерісі мен алынған нәтижелер негізінде когнитивтік ономастиканың уәжділігін айқындайтын ономастикалық лингвоконцептологияның методологиялық-теориялық негіздері нақтыланып, ғылыми тұрғыда тұжырымдалды.

Бесінші жаңалық. Екі этностың ұлттық топонимдік кеңістігіндегі атаулардың когнитивтік қоры әрбір халықтың топонимдік білімдер жүйесін қалыптастыратын, сақтайтын және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін құрамдас тетік ретінде кешенді түрде талданып, сипатталды.

Зерттеудің теориялық құндылығы. Зерттеу қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимиялық жүйені когнитивтік топонимия мен ономастикалық лингвоконцептология тұрғысынан талдап, алынған деректер негізінде бірқатар теориялық қорытынды ұсынды. Қол жеткізілген ғылыми нәтижелер когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептологияның (соның ішінде салыстырмалы бағыттың) теориялық мәселелерін жүйелеуге, сондай-ақ этнолингвистика, лингвомәдениеттану және топонимиялық семиотика шеңберіндегі зерттеу нысандарын айқындап, оларды әрі қарай тереңдетуге септігін тигізеді. Соның нәтижесінде қазақ және ағылшын топонимдерінің қолданыстық және әлеуметтік маңыздылығы сөйлеушілердің тілдік санасы мен этнотілдік қауымның әлеуметтік-тарихи танымы арқылы зерделенеді. Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы жалпы тіл теориясына және ономастика теориясына үлес қосумен анықталады. Топонимиялық жүйе - компоненттері арасындағы өзара байланыс пен ықпалдасуға негізделген күрделі динамикалық құрылым; оның эволюциясы осы қатынастардың нәтижесінде жүзеге асады. Аталған құбылыс ономастикамен қатар әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, прагмалингвистика, лингвомәдениеттану салалары үшін, сондай-ақ ұлттық аумақтың тарихы, этнографиясы, мәдениеттануы және географиясы аясындағы ізденістер үшін ғылыми тұрғыдан құнды.

Екі тілге қатысты жүргізілетін лингвокогнитивтік, лингвоконцептуалдық зерттеулердің метааспектологиясы мен ұлттық концепті құрылымын модельдеудің әдістемесін жетілдіре түсуге өзіндік үлес қосады. Алынған нәтижелер келешекте салыстырмалы тіл білімінде лингвоконцептология, этнокогнитология, лингвогеография т.б. сынды жаңадан бедерлене бастаған салалардың теориялық негіздерін айқындауға септігін тигізеді.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Зерттеу барысында қол жеткізілген нәтижелерді этносаралық топонимдік концептосфераны жүйелеу, сондай-ақ этностық мәдени кеңістіктің іргелі концептуалдану моделін айқындау мақсатында тиімді пайдалануға болады. Жұмыста қамтылған негізгі дереккөздер, талдау материалдары және теориялық қорытындылар жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде - когнитивтік ономастика, когнитивтік лингвистика, лингвоконцептология, аталым теориясы, психолингвистика, биолингвистика бағыттары бойынша дәрістер мен практикалық сабақтар жүргізуде, сондай-ақ арнайы семинарлар мен курстар әзірлеуде, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар дайындауда қолдануға жарамды.

Зерттеудің практикалық маңызы жалпы тіл білімі, лексикология, лингвомәдениеттану, лингвопрагматика және лингвотілтану салалары бойынша теориялық әрі қолданбалы курстарды құрастыру кезінде алынған нәтижелерді енгізу мүмкіндіктерімен айқындалады. Ұсынылған тұжырымдар, теориялық негіздер мен қағидалар қазақ және ағылшын топонимиясын қарастыратын зерттеулерде жаңаша ғылыми пайымдаулар қалыптастыруға жол ашады. Сонымен қатар зерттеу қорытындыларын когнитивтік ономастика мен ономастикалық лингвоконцептология сияқты жаңа ғылыми бағыттардың теориялық-практикалық мәселелерін тереңдетіп зерделеу және оқыту аясында, монографиялар мен жоғары мектепке арналған оқу құралдарын әзірлеуде, сондай-ақ ономастика, топонимика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика пәндері бойынша өткізілетін арнайы курстар мен семинарларда кеңінен қолдануға болады.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері, басқа ғылыми зерттеу жұмыстармен байланысы

Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негіздері ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды.

1. Жалпы тіл білімі мен тіл теориясы: Сыздық Р., Қайдар Ә., Қайдаров Ә.Т., Уәли Н., Арутюнова Н.Д., Аничков И.Е., Виноградов В.В., Звегинцев В.А., Колшанский Г.В., Ларин Б.А., Мечковская Н.Б., Супрун А.Е., Щерба Л.В., Якобсон Р.О., Гумбольдт В., Crystal D.

2. Когнитивтік лингвистика мен концептология: Манкеева Ж., Жаманбаева Қ.Ә., Қасым Б., Түсіпбекова Ғ., Величковский Б.М., Воркачев С.Г., Демьянков В.З., Иванова Е.А., Карасик В.И., Красных В.В., Кубрякова Е.С., Лузина Л.Г., Маслова В.А., Никитин М.В., Панкрац Ю.Г., Пименова М.В., Слышкин Г.Г., Lakoff G., Johnson M., Kövecses Z., Rosch E.

3. Лингвомәдениеттану, этнолингвистика и ұлттық дүниетаным: Авакова Р., Қайдар Ә., Керімбаев Е.А., Тілеубердиев Б.М., Қаракұзова Ж., Қасым Б., Васильева Н.В., Вайсгербер Й.Л., Воробьев В.В., Гудков Д.Б., Давлеткулова Л.Р., Карасик В.И., Ковшова М.Л., Леонтович О.А., Ощепкова В.В., Режабек Е.Я., Слышкин Г.Г., Kövecses Z.

4. Ономастика және топонимиканың жалпы теориялық негіздері: Тілеубердиев Б.М., Жанұзақ Т., Рысберген Қ., Беленькая В.Д., Бондалетов В.Д., Голев Н.Д., Дмитриева Л.М., Ермолович Д.И., Никонов В.А., Подольская Н.В., Суперанская А.В., Топоров В.Н., Ханмагомедов Б.Г., Щербак А.С., Щербак А.С., Асанов А.Ю., Coates R., Gelling M., Hough C., Jesch J., Mills A.D., Nicolaisen W.F.H., Richards M., Reaney P.H., Smith A.H., Stewart G.R., Watts V.

5. Қазақ топонимикасы және ұлттық ономастика: Қайдар Ә., Тілеубердиев Б.М., Мадиева Г.Б., Әбдірахманов А., Аметжанова Н., Бияров Б., Жанұзақ Т., Рысберген Қ., Конкашпаев Г.К., Қойшыбаев Е., Қондыбай С., Рахметоллаұлы А., Щербак А.С., Асанов А.Ю.

6. Ареалдық және аймақтық топонимика: Тілеубердиев Б.М., Аметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә., Жанұзақ Т. Қожанұлы М., Мадиева Г.Б., Бекенова Г.Ш., Щербак А.С., Нагиева Г.Г., Лецис Е.Ю., Сарбасова Қ.Б., Чукенаева Г.Т., Давлеткулова Л.Н., Field J.

7. Ағылшын және британ топонимикасы: Беленькая В.Д., Петрович Д.С., Нагиева Г.Г., Лецис Е.Ю., Антонова А.П., Артёмова А.Ф., Леонович О.А., Coates R., Forbes A.R., Gelling M., Hough C., Jesch J., Lapidge M., Mills A.D., Nicolaisen W.F.H., Richards M., Reaney P.H., Smith A.H., Stewart G.R., Watson W.J., Watts V.

8. Топонимиканың тарихы, этимологиясы және тарихи-мәдени негіздері: Әбдірахманов А., Еңсебаев Т.А., Қондыбай С., Уәлиханов Ш., Агеева Р.А., Азадовский М.К., Бекмаханова Н., Мурзаев Э.М., Румянцева П.П., Gelling M., Hough C., Jesch J., Lapidge M., Reaney P.H., Watson W.J.

9. Көркем әдебиеттегі топонимдер және қалалық дискурс: Еспаева К., Жұмабаев М., Голев Н.Д., Гребенников А.О., Иванова А.А., Михайлов В.Н., Ackroyd P., Ball J., Dickens C., Dunbar W., Eliot G., Ewing Ritchie J., Field J., Galsworthy J., Hugo V., Machen A., Manby Smith, Moore T., Morris W., Pearson, Quincey T. de, Rushdie S., Shelley P.B., Woolf V., Wordsworth W.

Зерттеудің әдістері мен тәсілдері. Зерттеу жұмысы барысында тек лингвистикаға тән тәсілдермен шектелмей, өзге ғылым салаларына ортақ бірқатар әдістер де кешенді түрде пайдаланылды. Атап айтқанда, материалды сипаттау, жүйелеу және салыстыра талдау, қорытындылау, жіктеу, сондай-ақ когнитивтік және концептілік талдау, компоненттік талдау әдістері қолданылды. Бұған қоса, концептінің когнитивтік матрицасын модельдеу үдерісінде концепт фреймдерінде жинақталған топонимдік әрі мәдени мазмұндағы ақпараттарды ашу үшін мәтінді талдаудың арнайы амалдары, салыстырмалы-салғастырмалы және статистикалық-жиілік әдістер іске асырылды. Зерттеу аясында жүргізілген сипаттау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу, жіктеу және талдау жұмыстары қарастырылған дерекке

когнитивтік-лингвистикалық, лингвоконцептологиялық, лингвомәдениеттанымдық және семиотикалық қырларынан сипаттама беруге мүмкіндік жасады.

Зерттеу материалдары. Қазақ және ағылшын топонимиясын когнитивтік, лингвомәдени және семиотикалық қырларынан ономастикалық лингвоконцептология мен когнитивтік ономастика бағыттары аясында талдау мақсатында зерттеудің басты дереккөздері ретінде алдымен лингвистикалық материалдар негізге алынды. Атап айтқанда, лингвистикалық және топонимдік сөздіктер, энциклопедиялық басылымдар, әртүрлі анықтамалықтар мен ғылыми-көпшілік еңбектер, фразеологиялық сөздіктер, сондай-ақ қазақ және ағылшын тілдеріндегі жер-су атауларын жинақтаған арнайы сөздіктер пайдаланылды. Бұған қоса, тарихи дерекнамалар мен қосымша анықтамалық еңбектер де зерттеу материалы ретінде тартылды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

Зерттеу жұмысында ғылыми жаңалықтарды негізге ала отырып, қорғауға келесі тұжырымдар ұсынылады:

-Қазақ және ағылшын тілдеріндегі коннотативтік мағынаға ие топонимдердің номинативтік және уәжділік ерекшеліктері халықтардың тарихи-мәдени тәжірибесімен, дүниетанымымен, рухани және материалдық құндылықтарымен, шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Аталған факторлар топонимдердің қалыптасуы мен уәжделенуіне негіз болып, топонимикалық концептілер арқылы тілдік тұрғыдан таңбаланады. Осыған байланысты қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдер дүниенің тілдік бейнесінде лингвомәдени бірліктер ретінде көрініс тауып, екі халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен құндылықтарын айқындайды;

-Ұлыбритания және Қазақстан Республикасы аумағына байланыстырылған топонимикалық номинациялар жалпысипаттағы белгілермен қатар нақты аумаққа байланысты экстралингвистикалық факторларды ескере отырып түсіндіруге болатын жеке қасиеттерге ие. Тұтастай алғанда, тілдің топонимикалық жүйесі аумақтық, этномәдени, тарихи және шаруашылық-экономикалық бірегейлігі сияқты ішкі тілдік және сыртқы тілдік факторлармен сипатталатын географиялық атаулардың жиынтығын білдіреді;

- Екі тілдегі топонимдердің тек географиялық бағдар қызметін ғана атқармай, сонымен қатар екі елді мекендеген халықтардың тарихын, аумақты игеру кезеңдеріндегі мәдени-тарихи тәжірибесін бейнелейтін бірліктер ретінде қызмет ететіні анықталды;

- Ұлыбританияның топонимдері өз тамырларын кем дегенде бес түрлі халықтардың - *кельт, римдіктер, англосакс, скандинавтар, француз* тілдерінің элементтерінен бастау алса, қазақ топонимдерінің тамырлары алтай тілі, көне түркі тілі, көне қазақ тілі, моңғол тілі, араб-иран тілі, қазіргі қазақ тілі және орыс тілдерінен құралған. Осы халықтардың барлығы елдің топонимиясына өз үлесін қосып, қазақ және ағылшын топонимдерін бүгінгі таңдағы кейіпін жасағаны зерделенді;

- Түр-түс белгілері негізінде аталған онимдік апеллативтердің іріктемелі түрде қолданылуы екі этностың топонимиялық жүйесіне ортақ заңдылық екені анықталды.

- Қазақ және ағылшын тілдеріндегі этномәдени және топонимикалық концептілердің репрезентациясы жасалынды; дүниенің топонимикалық ұлттық бейнесі-топонимикалық концептілердің жүйесі де кешенді жиынтығы (концептосферасы) және екі ұлт танымының топонимдер деңгейіндегі тілдік көрінісі болып табылатындығы айқындалды;

-Қазақ және ағылшын топонимиясында қалыптасқан топонимдік мәдени кеңістікті идеографиялық аймақтарға жіктеу ұстанымдары салыстырылып, дәйектелді. Топонимдік ақпараттың: 1) мекен - жайлық (адрестік) ақпарат; 2) тілдік ақпарат; 3) этномәдени ақпарат; 4) ғылыми ақпарат; 5) тарихи - деректік ақпарат; 6) лингвоәлеуметтік ақпарат түрлері сипатталды;

- «Ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» сияқты этнотопонимдік концептілер негізінде когнитивтік матрицаның үлгілері жіктеліп, құрылымдық тұрғыдан сипатталды; зерттеу барысында тың нәтижелерге қол жеткізілді.

- Топонимдердің семиотикалық (таңбалық) табиғаты «жануар» концептісінің мазмұнын этностық дүниетаныммен сабақтастыра талдауға мүмкіндік беріп, әр халыққа тән ерекшеліктер әртүрлі қырынан танытылды. Жануарларға байланысты жасалған топонимдер екі халықта да ең алғашқы түрі екені байқалады. Қазақ тілінің топонимдер атауы көбіне *жылқы, қой, түйе, өгіз*, компоненттері, ал ағылшын тілінде *жылқы, сиыр, қой, құстар* компоненттері жиі қолданылатыны анықталды. Ағылшын топонимдерімен салыстырғанда қазақ тілінің топонимдік қорында көрініс алған түйе атауына қатысты жасалған зоонимдердің айырмашылығы түйе жануарының өмір сүру ареалымен түсіндіріледі;

- «Өсімдік» концептісіне қатысты наным-сенімдер қазақ және ағылшын топонимиясында ең ежелгі мифологиялық қабаттың негізін құрайды; соның нәтижесінде бірқатар фитотопонимдердің қалыптасуына ментальді түрткі болғаны аңғарылады.

-Екі тілдің топонимдік концептілерінің вербалданған түрлері - дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылатыны айқындалды. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі көркем мәтіндерде қолданылған топонимдердің мағынасынан, этимологиясынан концептінің ментальді құрылымынан ақпарат алуға болады, ал топонимдердің поэтикасы мәтін түзушінің (автордың, этностың) этникалық дүниетанымынан хабардар етеді;

- Топонимиялық концептілердің вербалданған түрлері - лингвомәдени топонимдер дүниенің ұлттық бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады. Екі тілдегі жер-су атауларының эволюциялық үйлесімді дамуына саяси факторлардың тигізген ықпалы анықталды. Отаршылдық, тоталитарлық, монархиялық, аристократтық және діни мазмұндағы топонимдік атаулардағы бұрмалаулар

түрлері сипатына қарай топтастырылып, жіктелді. Топонимдердегі белгілі бір тілдік, этномәдени, саяси, идеологиялық мазмұнның жинақталғанын ескере отырып, саясиленген, топонимдер арқылы этностық болмысынан айыру, билік ықпалына көндіру сияқты мақсаттарды көздеген белсенді әрекеттер жүргізілгенін дәлелдейтін топонимдер қатары анықталды;

Топонимдерді лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғысынан талдау барысында олардың ұлттық дүниетаным ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар екені анықталып, концептілерінің коннотациясы жалпы алғанда екі тілде де бірдей болып табылды. Ішкі мәдени танымдық коннотацияның ұқсас не сәйкес келуі, этностық дүниетаным деген түсінікпен ұштасып, екі халықтың дүниетанымына ортақ болуына байланысты екендігі анықталды. Ал этностық дүниетанымның ерекшелігі, тілдегі көрінісі тіл иелерінің даму тарихы, түрлі табиғи ортасы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік, шаруашылық түрлері т.б. жағдайларына байланысты екендігі түсіндірілді;

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы.

Скопус мәліметтер базасында:

1. Cognitive basis of Kazakh and English mythotoponyms: a comparative study. Scientific Culture, Vol. 12, No. 1.1, (2026), pp. 2363-2373

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті (бұдан әрі - БҒСҚК) ғылыми зерттеулердің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынған журналдарда:

1 Топонимдердің номинативтік қызметіндегі лингвомәдени танымдық аспектілері. Қазақстанның ғылыми әлемі ғылыми журналы, №12/1. Астана, 2019 Б. 265-270.

2. Қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивті бағытта зерттеу. «Қазақстанның ғылыми әлемі» ғылыми журналы, №11/12 (43). Астана, 2019. Б. 322-327.

3. Топонимия концептілердің эпикалық көркем мәтінде вербалдануы. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» ғылыми журналы, №5 (49). Астана, 2018. Б.15-17.

4. Қазақ этносының дүние көрінісін бейнелейтін топонимиялық жүйесі. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» ғылыми журналы, №6 (69). Астана, 2018. Б.54-57.

5. Linguocultural and Cognitive Features of Kazakh and English Toponyms. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. №3 (152). Астана. Б.114-133

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда:

1.Топонимдердегі түр-түс атауларының репрезентелуі ерекшелігі. «Әуезов оқулары-19» ОҚУ.Тәуелсіз Қазақстанға -30 жыл атты халықаралық ғылыми -тәжірибелік конференциясы. Шымкент 2021. Б.259-261

2.The principles and comparison of plant names in Kazakh and English toponymy. ICITE -2021 РИНЦ халықаралық ғылыми практикалық

конференциясы еңбектері жинағы. ОҚУ. Шымкент-2021. Б.301-305.

3. Onomastics and topographical elements in English place names. Әуезов оқулары-21» ОҚУ. Шымкент 2023. Б.73-77

4. The role of color names in Kazakh and English toponymy. Научный журнал включен в БД Скопус Poznan Studies in Contemporary Linguistics. Польша 2024.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, 3 (үш) тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жұмыс компьютермен терілген 160 беттен, 3 кестеден, пайдаланылған әдебиеттер тізімі 188 атаулардан тұрады.

1 ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМДЕРІН КОГНИТИВТІК БАҒЫТТА ЗЕРТТЕУ

Когнитивтік лингвистика адамның санасы қалай ұйымдасатынын және адамның әлемді қалай танып-білетінін тіл арқылы түсіндіруге ұмтылады. Бұл бағыт “ақпараттың қай бөлігі білімге айналады?”, “адам санасында менталды кеңістік қалай құрылады?” деген іргелі сұрақтарды өзегіне алады. XX ғасырдың соңына қарай және XXI ғасырдың басында тіл білімінде антропоэзектік ұстаным күшейіп, когнитивтік тәсіл ерекше маңызға ие болды. Соның нәтижесінде тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның ойлау жүйесін, білімді ұйымдастыруын және тәжірибені құрылымдауын танытатын құрал ретінде қарастырыла бастады.

Бұл сала адамның ақпаратты қабылдау, өңдеу, қолдану және ұзақ мерзімге сақтап қою тетіктерін зерттеуді негізгі міндеттердің қатарына енгізеді. Когнитивтік лингвистиканың ерекшелігі - табиғи тілдік деректерге сүйене отырып, сананың ішкі жұмысын сипаттауға талпынуы: яғни сөз, құрылым, мағына, мәтін сияқты тілдік құбылыстар адамның ақпаратты өңдеу механизмдерін түсіндіруге “терезе” қызметін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл арқылы ақпаратты жеткізу, оны қайта өңдеу, белгілі бір кодқа түсіру және қажет кезінде сол кодты ашу үдерістері маңызды зерттеу нысанына айналады. Мұндай түсініктер шет тілін меңгеру, мәтінді түсіну, коммуникация тиімділігін арттыру сияқты қолданбалы міндеттерді шешуге де негіз болады.

Когнитивтік ғылым жалпы алғанда адам санасын және ойлаудың жүйелі, технологиялық қырларын пәнаралық деңгейде зерттейді. Ал когнитивтік лингвистика осы кең өрістің ішінде тілдің танымдық қызметін, білімнің қалыптасуы мен қызмет ету сипатын арнайы қарастырады. Оның зерттеу аясына концептілер де енеді: концептілер өзара байланысып, концептілік жүйе құрайды, ал бұл жүйе адамның концептуалды кеңістігін сипаттайды. Сонымен бірге, когнитивтік лингвистика адам санасындағы тілдік және тілдік емес білімдердің құрылымын, сондай-ақ ақпаратты игеру, өңдеу, пайдалану әрекеттерінің жүзеге асу жолдарын талдайды. Демек, тілдік таңба арқылы кодталған мағынаны ашу немесе керісінше, ойды тілдік кодқа түсіру сияқты құбылыстар когнитивтік лингвистиканың негізгі құзыретіне жатады.

Когнитивтік лингвистиканың жеке ғылым саласы ретінде қалыптасуы мен дамуы, өзіндік ерекшеліктері тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыттардың қайнар көзі, шығу арнасы Еуропада В.Гумбольдтың лингво-философиялық тұжырымдамаларынан, ал Америкада Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л.Уорфтардың көзқарастарынан бастау алады. Ресейлік филологиялық және тілтанымдық дәстүрді жалғастырушы Н.И.Толстой, Н.Топоров, В.В.Иванов, В.А.Аврорин, В.Н.Телия, В.В.Воробьев, А.Вежбицкая, Е.М.Верещагин, В.Г.Костоморов, Ю.С.Степанов, А.Д.Арутюнова, В.Маслова т.б ғалымдардың зерттеулерінде ақиқат шындық болмыс, халық тарихы, ел тарихы, дүниетаным, рухани және материалдық

мәдениеттің құрамдас бөліктерін құраушы ұлттық құндылықтар жүйесі тіл құрылымының танымдық астарымен, таңбалық сипатымен, тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени семантикасымен тығыз байланыста сарапталады.

1) Когнитивтік лингвистика адам санасындағы когнитивтік құрылымдарды және адамға тән танымдық үдерістерді жүйелі түрде сипаттауға бағытталады. Ол тілдің қалай қабылданып, қалай өңделетінін түсіндіретін тетіктерді, сондай-ақ сол тетіктердің қалыптасу қағидаларын талдайды. 2) Бұл бағытқа қатысты әртүрлі ғалымдар когнитивтік лингвистиканың нысаны мен әдіснамасын өз қырынан айқындап, негізгі ұғымдары мен зерттеу тұжырымдарын ұсынады; соның нәтижесінде когнитивтік лингвистиканың теориялық негізі көпқырлы пікірлер мен концепциялар арқылы толықтырылып отырады. 3) Когнитивтік лингвистика қазіргі антропоцентристік парадигмалар аясындағы когнитивизм идеяларынан өрістеп, лингвистикалық зерттеудің аясын едәуір кеңейтетін әрі оны мазмұндық тұрғыдан күшейтетін ғылыми бағыт ретінде қалыптасты. [1, 9]. А.Маслова когнитивтік лингвистика нәтижеге жету үшін оның міндеттеріне ғаламды тану, ғалам туралы ақпарат алу, қайта өңдеу, білімді концептілеу, концептілер жүйесін суреттеу, ғаламның тілдік бейнесі мәселелерін жатқызады [1, 25]. Е.С.Кубрякова когнитивтік лингвистика міндеттерін «есте сақтау, елестету, қабылдау, ойлау арқылы тілдік үдерістердің, тілдік бірліктердің және категориялардың арақатынасын зерттеу ретінде анықтап сипаттайды [2, 32]. Когнитивтік лингвистиканың пәні - тіл мен сөйлеуде пайда болған нақты тұжырымдарды (концептілерді) білдіретін тілдік құралдарды (сөз, сөз тіркесі, мәтіндерді) зерттеу [3, 93].

Антропоэзектік парадигма өз шеңберінде лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, лингвопсихология сияқты жаңа бағыттарға жол ашады. Антропоэзектік бағыттағы зерттеулер төмендегідей когнитивтік құрылымдарға ерекше мән береді: қабылдау, ойлау, тіл, есте сақтау т.б. Адамның тілге, тілдің адамға өзара ықпал етуінен туындаған осы салалардың әрқайсысының өзіндік зерттеу нысаны, тәсілдері, қолданылу аясы бар. Қазіргі тіл білімінде әлеуметтік лингвистика (тіл мен қоғам арақатынасын зерттейтін сала), психолингвистика (индивидтің тұлғалық мінез-құлқы мен ұғымды қабылдау, оны санада өңдеу қасиеттерінің тілде көрініс табуы), лингвомәдениеттану (тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы негізінде ұлт мәдениетінің тілде сақталуы, тілде көрініс табуы, тіл арқылы ұлтты, оның мәдениетін таныта білу ерекшеліктері), этнолингвистика (тілдегі ұлттық бірліктердің мазмұны мен мәнін ұлттың тарихынан, халықтың рухани мәдениетінен, халықтың менталитетінен, халықтың шығармашылығынан іздеу) салалары тілді антропологиялық бағытта қарастыруда.

Екі тілдің топонимдерін лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғысынан талдау барысында олардан ұлттық дүниетаным ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар екені анықталды. Ішкі мәдени танымдық коннотацияның ұқсас не сәйкес келуі, ұлттық дүниетаным деген түсінікпен ұштасып, оның екі халықтың дүниетанымына ортақ болуына байланысты. Ал

ұлттық дүниетанымның ерекшелігі, оның тілдегі көрінісі тіл иелерінің өз даму тарихы, әр түрлі табиғи ортасы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік, шаруашылық түрлері т.б. жағдайларына байланысты.

Ағылшын тілі топонимдерінің когнитивтік тіл білімінің жаңа бағытында зерттелуіне В.Гумбольдт, Э. Кассирер, Л.Витгенштейн, Дж. Миллер, Дж. Лакофф, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Э.Сепир, Б.Уорф секілді ғалымдардың еңбектерінің ықпалы күшті болды. Ал қазақ тіл білімінде когнитивтік ізденістерді А.Байтұрсынов, Ж.Манкеева, Б.М.Тілеубердиев, Б.Қасым, А.Ислам, Э.Оразалиева, С.Жапақов, Г.Зайсанбаева, Н.Аитова, Ж.Саткенова, Ж. Жанпейсова, Ж. Исаева, С. Жиренов, Ш. Мажитаева, С. Кенжеғалиев, Ә. Шадыкенов еңбектерінен көруге болады.

В. Гумбольдт айтқандай, тіл - адам баласының болмысы мен танымының барлық саласына араласа алатын адамзат рухының ең басты әрекеті [4]. Тіл зерттеушілері когнитивтік тіл білімі арқылы танымның шарттары мен құралы ретіндегі тілдің рөлін айқындауға мүмкіндік алды. Когнитивтік тіл білімі қазіргі антропоэзектік талдаулар деңгейінде қалыптасқан когнитивизм негізінде пайда болып, тілдік зерттеулердің көкжиегін кеңейтеді. Когнитивизм, когниция ұғымы тек адам рухына (білім, сана, ақыл, ой, түсінік, шығармашылық, ойлау, логикалық түйін, проблеманы шешу, қиялдау, арман т.б.) қатысты жайттарды ғана емес, сонымен бірге қабылдау, еске сақтау, зейін, танып білу сияқты процестерді де қамтиды. Когнитологияда тіл тек ақпарат берумен шектелмейді, бейнелі образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда айрықша қызмет атқарады. Когницияның тілде нақты қалай көрінетіні туралы профессор Б. Қасым былай дейді: «Когнитивистика шеңберінде ескі мәселелер жаңа бағытта қайта өңделіп, қарастырыла бастайды. Мәселен, реалийлердің (заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың) табиғаты санада түрліше көрініс табуына себепші болады: біреулері - «көрнекі нақты образдар» арқылы берілсе, келесілері - «қарапайым ұғымдармен», үшіншілері - «символдар» кейпінде келеді [5, 5-9]. Мұнда символ ретінде антропонимдерді қарастыруға болады. Әлем жайында белгілі бір түсініктердің қалыптасуы психикалық бейнелеудің үш деңгейі өзара қарым-қатынас жасауы нәтижесінде пайда болады. Олар: сезімдік қабылдау (ұғыну) деңгейі, түсініктердің (қарапайым қорытындылар, абстракциялар) қалыптасу деңгейі, сөйлеу-ойлау процестерінің деңгейі. Осы айтылған ақпараттар жиынтығы концептілер жүйесінің мәнін айқындайды [6, 57]. Когнитивті лингвистиканың басты категориясы концептілер, олар концептілік құрылымды ұйымдастырушы ұғымдардан тұрады. Концепт табиғатын түсіну үшін жасалған әрекеттердің қай-қайсысы да бір-бірімен шектес, бірқатар ұғымдар мен терминдердің бар екенін аңғартады.

Лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистика концептіні талдаудың теориялық негізі ретінде қарастырылады. Себебі, Концепт - антропоэзектік парадигма шеңберінде лингвомәдениеттану мен когнитивті әдісті байланыстырушы құрал. Зерттеу нысаны болатын

антропонимдердегі байланысты концепт ұғымы - қазақ және ағылшын этностарының әр түрлі даму кезеңіндегі оның қоғамдық, әлеуметтік болмысы мен мәдени, рухани өміріне қатысты біздің санамызда қалыптасқан ментальдік, психикалық ресурстарын, қарама-қарсы сипаттағы ақпараттық мағлұматтарын түсіндіруге қызмет ететін семантикалық құрылым. Қазақ тілінде когнитивтік зерттеуге арнаған алғашқы жұмыстардың бірі ретінде Қ.Ә. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясын атауға болады. Бұл жұмыста тілдік сана құрылымы, гештальт теориясы, тілдік сана және мәтін құрылымы, тілдік модельдер, мұң концептісі т.б. когнитивтік мәселелер қарастырылған [7]. Сондай-ақ, профессор Ж. Манкееваның «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты мақаласында М. Бирвиш, Н. Хомский, Дж. Лакофф, Г.В. Колшанский, Ю.Д. Апресян және тағы басқалардың есімдерімен байланысты когнитивтік лингвистиканың пайда болуы мен дамуына қысқаша шолу жасалады [8,39-43].

Ғ. Түсіпбекова қазіргі лингвистикада когнитивті бағытқа сай нәтижеге жету үшін төмендегідей міндеттерді алға қояды:

- ғаламды тану мен пайымдау, іс-әрекеттің даму барысы;
- ғалам туралы ақпарат алу, қайта өңдеу және беру процесіндегі тілдік білімдер;
- білімді концептілеу мен категориялау процестері, мәдениет тұрақтылығын тілдік тұрғыдан категориялау мен концептілеудің құралдары мен тәсілдерін суреттеу;
- концептілік аймақты ұйымдастыратын және оның мүшеленуінің негізі болып табылатын әмбебап концептілер жүйесін суреттеу;
- ғаламның тілдік бейнесі мәселелері [9,62-64].

Лингвомәдениеттану термині (латын тілінде *lingva* - тіл, *cultura* - мәдениет, *logos* - ілім) - қазіргі таңда лингвистер мен мәдениеттанушыларға ортақ мүдделі дербес сала. В. Воробьев лингвомәдениеттануға: «Лингвокультурология - это комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единицу в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и общечеловеческих ценностей)» деген анықтама береді [10, 330]. Лингвомәдениеттану - лингвистика және мәдениеттану салаларының тоғысында пайда болып, тілді мәдениеттің бейнесі ретінде қарастыратын бұл ғылымның саласы оқытудың филологиялық әдісі арқылы зерттеліп, тілдің елі мен мәдениетін таныстыру және оның іс-әрекеті жайлы мәліметтерді ғылыми негізде меңгеру үшін XX ғасырдың 60-70-жылдарында пайда болған лингвистиканың саласы. Лингвомәдениеттану даму үрдісінде жалпыдан жалқы лингвистикалық мәдениетке, кейін 70-жылдардың соңына қарай ғылымның әмбебап саласынан, шетел тілі және мәдениетінің элементтері мен құбылыстарын зерттеуші тараптың өз тілі мен мәдениетін салыстыра зерттейтін

салыстырмалы лингвомәдениеттануға айналды. Көрнекті мәдениеттанушы ғалымдардың пікірінше «Мәдениет - адамзаттың зердесі мен іс-әрекетінің қорытындысы болып табылатын құбылыс, басқаша айтқанда, материалдық-рухани құндылықтардың өзара сабақтасқан жүйесі» (Э.Тэйлор); «Мәдениет - тіл, миф, өнер, дін сияқты рухани көріністер арқылы дүниені бейнелейтін әрі сол белгілер жүйесіне сүйеніп түзілетін семиотикалық құрылым» (Ю.Лотман). Белгілі лингвист М.К. Азадовский: «... тіл - халықтың әдет-ғұрып, аңыз-эпсана және наным-сенімдерінің барлық жиынтығын білдіретін ұлыстың негізгі қабаты» («... язык это основной слой народности, в которой и выражена вся совокупность верований, преданий нравов и обычаев народа») [11].

Бұл арада тіл - тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге, адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Өйткені мәдениеттің этнотанбалық белгісі тілден тыс көріне алмайды. Осыған орай, мәдениетпен сабақтастықта қарастырылатын тіл тек денотативті коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге, белгілі бір әлеуметтік-мәдени, танымдық мәні бар коннотативті құрал. Мәдениеттің коммуникативтік, мұралық табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танылуы, оның игерілуі, жетілуі тіл арқылы іске асатыны қазіргі тіл білімінің антропоэзектік бағыттағы зерттеулерінде нақты дәйектелді. Тіл ғылымында лингвомәдениеттану - лингвистика мен мәдениеттанудың, соның ішінде антропонимдерге қатысты жағын ортақтастыратын жаңа ғылым. Сонымен, лингвомәдениеттану - ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этностық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, рухани, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімнің бағыты. Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты - ұлттық болмыстың тілде көріну тетіктерін сипаттап, тілдік материалдар мен халық санасындағы танымдық, этика-эстетикалық категориялар арқылы рухани мәдениетті таныту және осы элементтердің қызметін, маңызын, тілдік жүйедегі орнын нақтылау.

Лингвомәдениеттану ғылымы басқа халықтардың өмірінен де мәдени ақпарат береді, яғни, бір ұлттың көршілес ұлтпен туыстығын немесе дәстүр ұқсастығын салыстыруды да мақсат етеді. Басқаны айтпағанда, мұның мәдениаралық және тіларалық коммуникацияның көріністері ретіндегі топонимдердің тілдік табиғатын тануға тікелей қатысы бар. Этнолингвистика бағдарламасы зерттеушіні тіл мен рухани өмірдің, тіл мен халық менталитетінің және тіл мен халық шығармашылығының арақатынасын қарастыруға бағыттайды [12]. «Қазіргі ономастикалық зерттеулердің басым бағыты - тілді адамның танымдық жүйесімен байланысты қарастыру. Бұл ұстанымда жалқы есімдер жүйесі қоршаған болмысты ұғыну және концептуалдау үдерістерін бейнелейтін лексикалық қабат ретінде сипатталады. Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, әсіресе топонимдер атаудың қалай қалыптасатынын айқындайтын менталдық механизмдермен сабақтасып, олардың ұғымдық мазмұнын талдауға мүмкіндік береді [13] Адам қоршаған ортаны табиғатының бір бөлігі ретінде

саналы және таңдап қабылдайды сонымен қатар, басқалармен салыстырғанда бір объектілерді басым бөлуден тұратын қызығушылық тұрғысынан оним номинациясы процесіне қатысады. Сол немесе басқа тілдік құралдарды саналы түрде таңдап, адам өзінің әртүрлілігімен таң қалдырады [14,62].

Әлем бейнесі - адамның өзі және оны қоршаған орта арасындағы байланыс туралы түсінігінің санада қорытылып, жүйеленуінен туатын нәтиже. Ол - адам санасында орныққан, қоршаған дүние жөніндегі танымдық білімнің жинағы, яғни әлемді қабылдау арқылы қалыптасқан саналық шындық. Сондықтан әлем бейнесі дүниенің «сол күйіндегі» дәл көшірмесі емес: ол - адам санасының қатысуымен жасалған, тәжірибе мен түсінік сүзгісінен өткен, санада өңделген көрініс.

Адам өз танымына сүйеніп әлемді түрлі тәсілдермен модельдейді: мысалы, бейтаныс құбылысты бұрыннан белгілі нәрсемен салыстырып, соның негізінде мәнін ұғады. Осы тұрғыдан алғанда, әр халықтың дүниетанымы да әлем бейнесінің құрамынан орын алады. Ой-сананың дамуына байланысты әлем бейнесі өзгермей тұратын құбылыс емес: уақыт өте келе адамның білімі, тәжірибесі, көзқарасы жаңарып, соған сәйкес әлем бейнесі де түрленіп отырады. Әлемді танып-білуде адам қателіктерге де жол бергендіктен, әлемнің қарапайым (күнделікті) және ғылыми бейнелері ажыратылады.

Әлемнің тілдік бейнесі - адам мен орта арасындағы осы саналық шындықтың тілдегі көрінісі. Сананың қатысуымен жасалған әлем туралы түсінік тілдік бірліктердің өзара байланысында (лексика, грамматика, фразеологизмдер, мәтіндер) таңбаланып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Демек, тіл арқылы адамның әлем туралы білімі «материалдық» сипат алып, тұрақтанады; тіл - әлем бейнесінің өмір сүру, сақталу және берілу формасы.

Әлем туралы танымның қалыптасуы бірнеше психикалық шағылыс деңгейлері арқылы жүзеге асады:

1. сезімдік қабылдау деңгейі;
2. түйсінудің қалыптасу деңгейі (элементарлы қорыту, тұжырым жасау, абстракциялау/дерексіздендіру);
3. тіл мен ойлау үдерістері деңгейі.

Осы деңгейлерде жинақталған мәліметтердің жиынтығы концептілер жүйесінің мазмұнын құрайды. Тікелей тәжірибеден алынған жаңа білім санада бұрыннан бар эмпирикалық қорымен салыстырылып, соған сәйкестене қабылданады. Мәселен, метафоралану - әлемді танудағы негізгі менталдық операциялардың бірі: ол жаңа білімді бұрынғы білім арқылы белгілеу, түсіндіру және ұғынумен, сондай-ақ шағылысу үдерісімен тығыз байланысты.

Когнитивтік лингвистика табиғи тілді адам танымымен бірлікте қарастырады: тіл мұнда ақпаратты құрылымдайтын, жеткізетін, өңдейтін жүйе ғана емес, сонымен қатар танымдық қабілеттің көрінісі ретінде түсіндіріледі. Осы ұстанымға сай тілдің формалды құрылысы да кездейсоқ құбылыс емес: ол категориялау заңдылықтары мен ұғымдық ұйымдасудың сыртқы бейнесі ретінде бағаланады.

Бұл бағыттың қалыптасуына тілдегі категориялау мәселесін

психолінгвистикалық тұрғыдан зерттеген Э. Рош еңбектері зор ықпал етті. Жалпы алғанда, когнитивтік лингвистика бір-бірінен едәуір ерекшеленетін концепциялар мен тіл теорияларын тоғыстырып, оларды ортақ танымдық негізде жүйелеуге ұмтылады. Оның негізгі өкілдері қатарында Р. Джакендофф, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Л. Талми сияқты ғалымдар аталады.

Когнитивтік лингвистикада семантика жетекші орын алады, өйткені зерттеудің өзегі - мағына. Бұл саладағы маңызды теориялық түйіндердің бірі - мағынаның шындықпен сәйкестігі мәселесі. Лингвистикалық мағына шындықпен байланысты болғанымен, шындық санада тікелей көшірілмейді: ол адамның ой елегінен өтіп, сараланып, жіктеліп, белгілі бір танымдық үлгілер арқылы өңделеді. Мұндай өңдеуге адамның когнитивтік мүмкіндіктерімен қатар мәдени тәжірибе мен ұлттық дүниетаным да әсер етеді.

Осы көзқарас шеңберінде лексиканы зерттеу де жаңа қырынан түсіндіріледі: ол - табиғи категориялау тәсілдерінің бірі. Сондықтан когнитивистерді прототиптілік, жүйелі полисемия, когнитивтік модельдер, сондай-ақ әмбебап танымдық тетік ретіндегі метафора сияқты құбылыстар ерекше қызықтырады. Мұнда метафора поэтикадағыдай тек көркем троп емес, ең алдымен когнитивтік модель, таным механизмі ретінде танылады. Дж. Лакофф тұжырымдамасы бойынша, метафора - дерексізді деректі арқылы, беймәлімді белгілі арқылы ұғындырудың құралы.

Мәселен, ағылшын тіліндегі *“Time is money”* метафорасы немесе қазақ тіліндегі *«алтын уақыт»* тіркесі бір ортақ ойлау үлгісін аңғартады: «уақыт» сияқты дерексіз ұғымды түсіндіру үшін «ақша», «алтын» тәрізді нақты, материалды ұғымдар тірек болады. Соның нәтижесінде уақыт та ақша секілді жұмсалатын, үнемделетін, жоғалатын құндылық ретінде қабылданады. Демек, адам жаңа құбылысты танығанда оны бұрыннан белгілі тәжірибемен салыстырып, ұқсастыру арқылы мән береді. Осылайша метафора түрлі салаларды бір-бірінің концептуалдық жүйесі арқылы салыстырып, ауыстыра отырып, ұғымды концептуалдайды.

Когнитивтік лингвистиканың базалық ұғымдарының бірі - концепт. Концептіні талдау әдістемесі де осы саладағы негізгі ұғымдық-теориялық аппараттың маңызды бөлігі саналады. Сонымен қатар Э. Рош енгізген прототип түсінігі семантикалық категорияларды және соған сәйкес тілдік мағыналарды сипаттаудың пәрменді тетігі ретінде қолданылады: әрбір категория ішінде прототип пен периферия айқындалады. Прототип категорияның «орталық» үлгісі болғандықтан, ол әдетте тез танылады, жылдам идентификацияланады, қолданылу жиілігі жоғары болады және категорияның ең типтік белгілерін жинақтап көрсетеді [15].

Когнитивтік лингвистикада Джордж Лакоффтың метафора теориясы жетекші бағыттардың бірі саналады. Ол метафораны когнитивтік модельдеудің негізгі түрі ретінде қарастырып, оның ойлау үдерістерін ұйымдастыруға және концептуалдық жүйенің қалыптасуына өзек болатынын көрсетті. [16]. Метафора құбылысы әртүрлі салаларға тән концептілерді бір-біріне көшіру (тасымалдау) арқылы тұтас концептуалдық жүйені қайта

құрып, жаңа қырынан ұғындырады. Мұнда сөз дереккөз (түпкі-нысан) саласынан мақсат-нысан саласына мағыналық проекция жасалу туралы болады. Әдетте дереккөз саласы адамға әлдеқайда таныс: ол күнделікті дағдыға жақын, қолайлы, түсінікті және тікелей тәжірибе негізінде сипатталады.

Категория ұғымы логика мен метафизика аясындағы негізгі терминдердің бірі: ол - ақыл-ойдың априорлық түсінігі, ойлаудың мүмкін болу шарттарын айқындайтын тірек құрылым. Категориялар танымның «баспалдақтары» ретінде қызмет атқарып, сананың заттар мәніне терең үңілуіне жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда, категориялар - материалдық дүниенің жалпы қасиеттері, өзара байланыстары мен қатынастарының ұтымды модельдік баламасы.

Категориялану - әлемді танып-білу барысында санада жүретін маңызды үдерістердің бірі. Ол шындықтағы объектілерді ортақ белгілеріне сүйеніп тек, тип, түр, топ, класс және класс мүшесі деңгейлерінде жүйелеп, олардың арасында иерархиялық қатынастар қалыптастырады. Категориялану тек білімді ретке келтірудің құралы ғана емес, сонымен бірге ақпараттың жадыда ұзақ сақталуына және қажет сәтте жедел қайта жаңғыруына мүмкіндік беретін механизм. Мұның айқын көрінісі ассоциативтік эксперимент нәтижелерінен байқалады.

Тілдік тұлға тәжірибесін ұйымдастыруда концепттермен қатар когнитивтік деңгейде түрлі ментальды модельдер де жетекші орын алады: сценалар, сценарийлер, фреймдер сияқты құрылымдар әлемнің белгілі бір көрінісін сипаттайтын ойлау үдерістерінің жинақталған үлгісін береді. Фреймдер және оларға жақын модельдер стереотипті жағдаяттарды танып-білуге қызмет етеді: олар әрекет ету үлгілерін, дағдылық қимыл-қозғалыс тәртібін, соның ішінде тілдік мінез-құлықтың қалыптасқан сұлбасын көрсетеді. Мұндай модельдердің белгілі бір лингвомәдени қауымдастық мүшелеріне ортақ болуы (ортақ социомәдени контекстке сүйенуі) коммуникацияда өзара түсіністіктің орнығуына тікелей ықпал ететін маңызды алғышарттардың біріне айналады.

«Сцена», «сценарий», «фрейм» ұғымдары өзара тығыз байланыста қарастырылады. Белгілі бір ситуация санада бейнелік түрде жаңғырып, сол бейнеде қатысушылар, олардың функциялары мен рөлдері, өзара қатынас сипаты және жағдаяттың жалпы ахуалы айқындалады. Осы элементтердің жиынтығы сценаны түзеді. Сценалар бірізді түрде алмасып, алдын ала қалыптасқан сценарий желісі бойынша өрбиді. Ал образдар, сценалар мен сценарийлер біріге отырып фреймдік құрылымға біріктіріледі. Демек, фрейм - типтік әрі мәнді, ықтимал ситуацияны түсіну үшін қажет білім қорын қамтитын когнитивтік бірлік. Ол адамға дүниені ұғынуға және сол дүниеде бағдар табуға көмектеседі.

Тіл - адамның әлем жөніндегі білімінің сақталуы мен қалыптасуын қамтамасыз ететін негізгі құрал. Адамның өзін қоршаған ортамен үздіксіз өзара әрекеті нәтижесінде әлем туралы таным жүйеленіп, соның негізінде

әлем моделі жасалады. «Әлем бейнесі» - адам болмысын сипаттайтын іргелі категориялардың бірі. Соңғы он жылдықта когнитивтік лингвистикада әлемнің тіл арқылы бекіген тұтас бейнесінің адамның санасында қалай көрініс табатыны ерекше назарға ілінуде.

Әлемнің тілдік бейнесі адамдардың қоршаған ортаны танып-білуі мен зерделеуі барысында қалыптасады. Егер «әлем» ұғымын адам және оның ортамен қарым-қатынасы ретінде түсінсек, онда «әлем бейнесі» - адам мен орта туралы ақпараттың санада өңделуі мен жүйеленуінің нәтижесі. Бұл бейне кеңістіктік (жоғары-төмен, оң-сол, шығыс-батыс, алыс-жақын), уақыт-мезгілдік, сандық, этникалық және басқа да өлшемдер арқылы айқындалады. Оның орнығуына тіл, дәстүр, табиғи орта мен ландшафт, тәрбие, білім алу үдерісі және өзге әлеуметтік факторлар әсер етеді. Сол себепті әр адамның өмір сүрген дәуіріне, әлеуметтік мәртебесіне, жасына және өзге ерекшеліктеріне қарай әлемнің концептуалдық бейнесі де әртүрлі болады. Әлем бейнесі тек сыртқы объектілерді ғана емес, сол объектілерді танып-білетін субъектінің (адамның) өзін де қамтиды. Ол мифологиялық, діни, философиялық, физикалық қырлардан тұтастай көрінуі мүмкін, сондай-ақ дүниенің жекелеген фрагменттерін ғана бейнелеумен шектелуі ықтимал [17].

Қазіргі когнитивтік лингвистикада әлемнің тілдік бейнесі мәселесі кең ауқымда әрі белсенді зерттеліп келеді деуге болады. «Әлемнің тілдік бейнесі» ұғымы таным мен дүниетаным, сондай-ақ тілдік (этникалық) сана категорияларымен өзара сабақтас. Орыс ғалымы Г.В. Колшанский өз пікірінде бұл құбылысты «тілдік санадан» бөлек қарастыру дұрыс емес екенін атап көрсетеді, өйткені аталған ұғымдар бір-бірімен тікелей байланысты [18, 25]. Профессор Ж.А.Манкеева: «...тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт т.б. мәселелер, сайып келгенде, ұлтты, ұлттың танымын өзінің терең құрылымдары арқылы тұтастырушы, тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл білімінде осындай жаңа бағыттардың айқындалып, дамып келе жатқаны байқалады», - деп көрсеткен [3,43]. Тіл мен танымның (дүниетаным, этникалық таным) өзара сабақтастығы мен біртұтастығы тек жалпы есімдер арқылы жасалатын «әлемнің тілдік бейнесінен» ғана аңғарылмайды; бұл құбылыс «ономастикалық ғалам бейнесінде» де айқын көрініс табады. Ал «ономастикалық ғалам бейнесі» аясындағы тіл мен танымның байланысы (тұтастығы) мәселесі Б.М. Тілеубердиевтің еңбектерінде арнайы қарастырылған. Б.М. Тілеубердиевтің пікірінше: «Дүниенің топонимиялық бейнесін тілдік сананың болмысымен және этностың танымдық жүйесімен сабақтастыра талдау қажет. Кеңістік туралы түсінік тілдік санада әр тарихи кезеңде біртіндеп қалыптасып, сол дәуірдің рухани бағдарын танытатын ментальдік ұстанымдар мен когнитивтік пайымдар жүйесі арқылы көрініс табады» [19, 244].

Этнос танымының топонимиялық жүйедегі көріністерін қарастыру алдында *таным* (этнос танымы немесе этикалық таным), *дүниетаным*, *Әлемнің* (*дүниенің*) *аймақтық топонимиялық бейнесі* сынды ұғымдарды (категорияларды) айқындап алуымыз қажет. Кез келген ұлттың санасында және тілінде қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесі этнос танымының

нәтижесі мен көрінісі болып табылады, себебі танылған ғана нәрсе тіл мен санада өзінің тиісті орнын табады. Таным, кең көлемде алғанда, дүниетаным - философиялық категория, оның негізгі сипаттары төмендегідей болып келеді: «Дүниетаным - ақиқатты рухани қажетті игеру жүйесі, оның ішінде тұтастай алғанда адамдардың білімі мен наным, ар-ұждан, мұраттары мен әлеуметтік құқықтың реттеушісі, саяси бағыт-бағдар, қоршаған ортаға психологиялық және эстетикалық көзқарас. Дүниені танып, білу нәтижелері «Дүниетаным ұғымы адамның қоғамдағы өз орнын айқындайтын түсініктер жүйесін қамтиды. Ол - жеке тұлғаның сана-сезімі мен ішкі күй-қалпына сүйеніп, әлемді тұтас бірлік ретінде қабылдауының нәтижесінде қалыптасатын көзқарастар жиынтығы» [20, 43].

Дүниетаным этникалық сипатқа ие, себебі ол - этнос танымы, өзіндік этномәдени (этникалық) ерекшеліктерге ие. Дүниетанымның этникалық сипаттарын қалыптастыратын әр этносқа тән этномәдени факторлар Әлемнің тілдік бейнесі әрқашан этнос танымының нәтижесі мен тілдік көрінісі. Ұлттың дүние (әлем) туралы түсініктері мен ұғымдары сол ұлт дүниетанымына қатысты қалыптасады және оның тілінде өз көріністерін береді. Осыған байланысты, *Әлемнің тілдік бейнесі* сөз етілгенде біз *этнос* *ғаламының бейнесі* жөнінде айтуымыз керек. *Әлемнің ұлттық (этникалық) тілдік бейнесі* - көптеген қабаттан тұратын, бірнеше құрамдас бөліктері өзара байланысқан әрі сатылы түрде ұйымдасқан күрделі жүйе. Ұлттық (этникалық) тілдік бейнені белгілі бір инвариант ретінде қарастыруға болады деп қарастырсақ, оның жүйесіне әлеуметтік, индивидуалдық, ономастикалық, регионалдық (аймақтық) және де басқа фрагменттер (үздіктер) кіреді.

Мәселен, *Әлемнің ономастикалық ұлттық бейнесі* - әлемнің жалпыұлттық (халықтық) бейнесінің құрамдас бір бөлігі. Бұл тілдік бейне жалқы есімдер жүйесі арқылы танылып, сол деңгейде жасалып, қалыптасады. Б.М. Тілеубердиев көрсеткендей: «Егер Әлемнің тілдік бейнесі түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерде әлемнің ұлттық бейнесін көрсетсе, онда ономастикалық деңгейдегі жалқы есімдер әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің фрагменті болып табылады да, *әлемнің ономастикалық ұлттық бейнесін* құрай алады деп қисынды түрде айтуға болады» [19, 25]. Әлемнің ономастикалық ұлттық бейнесіне түсінік (дефиниция) берген және аталмыш бейненің этнос танымымен байланысын атап көрсеткен Б.М. Тілеубердиев: «Әлемнің ономастикалық (ұлттық) бейнесі» деп, біз ономастикалық концептілердің жүйелі де кешенді жиынтығын атаймыз және ұлт танымының жалқы есімдер деңгейіндегі тілдік көрінісі деп түсінеміз. Ұлттың, адамның тіршілігі, өмірі, шаруашылығы, ой-санасы, эстетикалық талғамы, мифологиялық, діни, этникалық ұғымдары, әлеуметтік тәжірибесі «тіл айнасында», яғни лексикада, фразеологияда - жалпы және жалқы есімдерде тайға таңба басқандай өз өшпес ізін қалдырады. Ол іздер тек тілдік іздер емес, ол іздер - сонымен қатар таным іздері, таным таңбалары» - дейді [19,25].

Этнотанымдық сипаты бар *әлемнің ономастикалық бейнесі* өз кезегінде іштей *дүниенің (әлемнің) мифонимиялық бейнесі*, *дүниенің (әлемнің) антропонимиялық бейнесі*, *дүниенің (әлемнің) топонимиялық бейнесі* болып бөлінетінін Б.М.Тілеубердиев «Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері» атты монографиясында атап көрсеткен [19, 25]. Әлемнің ономастикалық бейнесі, жоғарыда атап көрсеткендей, әлемнің тілдік бейнесінің компоненті, яғни фрагменті болып табылады, ал ономастикалық ғалам бейнесі жүйесіндегі Әлемнің топонимиялық бейнесі оның құрамдас бір бөлігі болып келеді. Әлемнің жалпы ұлттық топонимиялық бейнесінің құрамында *аймақтық (регионалдық) топонимиялық бейнесін* зерттеу нысаны ретінде қарастыруымызға болады, себебі ол белгілі бір мәдени-тарихи аймақтың (регионның) топонимдер мен микротопонимдер деңгейіндегі тілдік-менталды көрінісі болып табылады. Демек, сол аймақта ежелгі замандардан бері тұрып жатқан елдің, халықтың этнотанымдық (дүниетанымдық) ерекшеліктерін аймақтық топонимиялық жүйеде вербалдайды.

Аймақтық топонимияны ментальді-танымдық тұрғыдан қарастырсақ, танымның (дүниетанымның) түрлері аймақтық топонимиядағы белгілі бір стратиграфиялық (хронологиялық) этнотанымдық топонимиялық қабаттарды құрайды. *Этнотанымдық топонимиялық қабаттар* дегеніміз - дүниетанымның белгілі бір түрлеріне негізделген және соларды тілдік-менталдық түрде көрсететін топонимиялық қабаттар (топонимдер типтері немесе топонимдер жиынтығы). Мәселен, кейбір топонимдер мифтік (мифологиялық) таным негізінде туындаған (қалыптасқан). Сол себепті оларды *мифтік (мифологиялық) топонимдер* немесе *мифтік (мифологиялық) этнотанымдық (дүниетанымдық) қабатына* жатқызуымызға болады. Танымның бір түрін «тарихи таным» деп айқындайтын болсақ, жалпы топонимияда немесе аймақтық топонимияда сол танымға негізделген «тарихи топонимдерді» немесе *тарихи топонимиялық қабатты* қарастыруымызға болады.

Тіліміздегі жер-су нысандарының (өзен, көл т.б.) атауларын қарастыратын ономастика саласының ауқымды әрі маңызды бағыттарының бірі - топонимика (топонимдер). Ономастика - (грек *onomastike* - ат беру өнері) - тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Жалқы есімдерге кісі, жануарлар аттары, халық, ұлт, ру-тайпа атаулары, жер-су, аспан денелері жатады. Ол зерттеу нысанына қарай *топономика*, *антропономика*, *этнономика*, *астрономика*, *зономика*, *теонимика*, *фитонимика* секілді түрлерге бөлінеді. Ал осының ішінен, ономастиканың түрі топономикаға тереңірек тоқталсақ. Топонимика географиялық атауларды қарастырады [21].

Ономастика халықтың этнографиясымен тығыз байланыста қаралып, басқа халықтармен жүргізген тарихи, мәдени қарым-қатынастың сыр-сипатын танытады. Қазақ ономастикасының негізін салушы ғалым Т. Жанұзақ: «Ономастика - тілдің сөз байлығы, сөздік қормен, жалпы лексикасымен тығыз байланысты. Ол осымен қатар тарих, этнография, этнология, география және эстетика, әдебиеттану,

философия, биология сияқты ғылымның белді салаларымен үнемі байланыс бірлікте. Бұл көрсетілген ғылымдармен бірлікте болғанымен ономастика лингвистикалық пән болып есептеледі. Өйткені оның зерттейтін негізгі объектісі - сөз... Жалпы тіл білімі, оның бір саласы ономастика тек қоғамдық ғылымдармен жанасып қоймай, әдебиет, мәдениет, география, психология, геология, зоология ғылымдарымен де ұштасып, байланысып жатады», - дейді [22, 77]. Яғни, ономастика - әлі де талай зерттеулерді қажет ететін, ұлтпен бірге жасайтын ғылым саласы болып табылады.

Топонимика - (грек.topos-орын, мекен, оупта-атау) - мәдени-тарихи маңызы бар географиялық атау. Қазақша «жер-су аттарын зерттеу» деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тілінің Oxford English Dictionary, сөздігіне сәйкес «toponymy» «топонимия» сөзі алғаш рет ағылшын тілінде 1876 жылы пайда болды. Ғалымдар топонимдер белгілі бір аймақтың тарихи географиясы туралы құнды түсінік береді деп анықтады [23,23]. Топонимдерге, әсіресе олардың мағынасына ежелгі дәуірдегі ғалымдар қызығушылық танытқан. Географиялық атаулар мен олардың жіктелуін білдіретін ежелгі грек мәтіндер сақталған. Грек және Рим тарихшылары мен географтардың еңбектерінде жекелеген географиялық атауларды түсіндіру әрекеттерін табуға болады [24,14]. Топонимика мәселелері тарих, география және тіл білімі бойынша еңбектерде көне заманнан бүгінгі күнге дейін қарастырылды, дегенмен «топонимика» термині жақында пайда болды. Қандай да бір жердің атауы бөтен тілді меңгерген адамдардың немесе этностың жаулап алуымен тез өзгеріске ұшырайды. Олардың сөйлеу мүшелері, тілдік бірліктері жиі жердің атауын бұрмалап отырады.

Әрбір ғылым тәжірибе сұраныстарының әсерінен пайда болады және дамиды. Топонимика қарапайым тұрмыстық пайдаланудан арнайы білім саласына, ең алдымен географияның практикалық сұраныстарынан туындаған білім саласы. Алғашқы саяхатшылар жаңадан ашылып жатқан жерлерге аттарды беріп, өз халқының игілігі ретінде бұрын белгісіз алыс елдер мен қалалардың аттарын жасады. Олар бірінші болып картаға жаңа елдер мен жаңа географиялық атауларды салды. Олар географиялық атаулардың алғашқы жинаушылары және олардың алғашқы тұтынушылары болды. Сол себепті географиялық топонимикаға алғашқы жер жорықтарынан бастап, П.П. және Р. П. Семеновтар-Тянь-Шанские, Л. С. Берг және т.б. сияқты көрнекті ғалымдарға дейін қосқан зор үлесі бар.

Лингвистикада бұл ұғым әртүрлі жағынан зерттеледі: біріншіден, басқа топонимдермен (В. А. Малышева, О. Т. Молчанова, И. Н. Ал екіншіден, жалпы тіл жүйесінде, оның басқа тіл бірліктерімен қатынасы бар. С. И. Ожегов топонимді жеке географиялық орынның (елді мекеннің, өзендердің, алқаптардың және т.б.) жеке атауы ретінде анықтайды. Оксфорд сөздігіне сәйкес, топоним белгілі бір географиялық объектінің атауы [25]. Жалпы топонимика мәселелерімен ресейлік В.И.Даль, А.В.Суперанская, Л.В.Успенский т.с.с. лингвистер айналысты. Ұлыбритания топонимикалық жүйесінің сан қырлы мәселелерін бірқатар белгілі топонимистер арнайы

қарастырған. Солардың қатарында Liverpool University-дің ағылшын тілі профессоры А. Мор (Allen Mawer) бар: ол Ливерпуль университетінде жұмыс істеп, ағылшын топонимикалық қоғамын құруға ұйытқы болған. Сонымен бірге В. Уотс (V. Watts) «Ағылшын топонимдерінің Кембридж сөздігін» жазып, еңбегінде Англиядағы барлық географиялық нысандар атауларын түсіндірмелерімен бірге беріп, жиі ұшырасатын топонимикалық элементтердің тізімін де ұсынған [26]. Ал Дж. Феллоус-Йенсен (G. Fellows-Jensen) шығу тегі скандинавиялық топонимдерді арнайы зерттеген. М. Геллинг (M. Gelling) және А. Коул (A. Cole), көне ағылшын тілінің географиялық терминдерінің семантикасын зерттеумен айналысқан; К. Кэмерон (K. Cameron) құрған «Dictionary of British toponymy»; Этимология мен топонимика саласында Э. Эквол ең көп танылған зерттеушілердің бірі саналады. Оның негізгі еңбектеріне The Place-Names of Lancashire (1922), English Place-Names in -ing (1923), English River Names (1928), Studies on English Place- and Personal Names (1931), Studies on English Place-Names (1936), Street-names of the City of London (1954) және оның ауқымды, іргелі еңбегі Concise Oxford Dictionary of English Place-Names (1936) жатады. П. Рини бастаған бірқатар зерттеушілер «тұрғын үй» (habitative) типіндегі топонимдерді қоныстардың атау үлгілері арқылы (cot, burh, tun, ham, thorp, by) және адам қолымен қалыптасқан ландшафт нысандарымен байланыстыра талдады. Бұған қоса, К. Хоф пен Дж. Джеш ағылшын топонимиясын гендерлік қырынан қарастырып, осы бағыттағы зерттеулерді кеңейтті [27]. Жалпы алғанда, бұл салада көптеген ағылшын және америкалық лингвистер жүйелі түрде еңбек еткен.

Өз еңбектерінде Р. Коатс Норманд аралдары топонимдерінің өзіндік сипатын ашып, сондай-ақ Гемпшир мен Суссекс графтықтарындағы жер-су атауларын арнайы зерттеген [28] Беркшир, Оксфорд және Шропшир графтығы топонимиясын зерттеумен айналысты. Ономастиканың маңызды бір саласы жер-су және елді мекен атауларын зерттеуге арналған. Бұл бағыт атаулардың шығу төркінін (этимологиясын) айқындап, мағынасын ашуды, құрылымдық дамуын және таралу кеңістігін сипаттауды көздейді. Сонымен қатар қазіргі қолданыстағы грамматикалық-фонетикалық қалпы, жазылу нормасы және басқа тілдерде берілу ерекшеліктері де осы сала нысанына жатады.

Топонимдер (жер-су атаулары) әдетте үш негізгі қырынан қарастырылады:

1. семантикасы (мағынасы);
2. жасалу тәсілдері;
3. этимологиясы.

Топонимика өз зерттеулерінде география, тарих, тіл білімі және этнология ғылымдарының деректеріне сүйеніп, солармен сабақтастықта дамиды. Кез келген аумақта географиялық атауларының жиынтығы сол жердің топонимиясын құрайды. Топонимика тіл тарихын зерттеуде маңызды дерек көзі болып саналады. Өйткені кейбір топонимдер

архаизмдер мен диалектизмдерді тұрақты сақтайды, көбінесе олар сол аумақты мекендеген халықтың субстрат тілдерінен бай мағлұмат береді. Топонимдердің халық берген дұрыс нұсқасын барлық жағдайда және басқа тілдерде дұрыс жазылуының маңызы зор. Қазақ тілінің Топонимикасын Ғ.Қоңқашбаев, Н.Баяндин, А.Әбдірахманов, т.б. ғалымдар зерттеген.

Трансонимистикалау үдерісінің ықпалымен жалқы есімдер топонимдік жүйеге көшіп, соның нәтижесінде антропотопоним, зоотопоним, фитотопоним, этнотопоним, мифотопоним сияқты атаулармен айқындалады. Қазіргі лингвистикада топонимдерді жіктеудің екі негізгі бағыты қалыптасқан: біріншісі - атау берілген географиялық нысанның түріне қарай, екіншісі - топонимнің құрылымдық сипатына қарай. Нысан типіне негізделген жіктемеде топонимдер гидроним, ороним, ойконим, урбаноним, макротопоним, микротопоним және антропотопоним болып таратылады.

Гидронимдер өзен, көл, теңіз, шығанақ, бұғаз, канал тәрізді су нысандарының атауларын қамтиды. Олар ерекше лингво-тарихи мәнге ие, өйткені су атаулары ұзақ уақыт бойы - ғасырлар мен мыңжылдықтар көлемінде - тұрақтылығын сақтап, салыстырмалы түрде сирек өзгеріске ұшырайды. Топонимдерде (әсіресе гидронимдерде) архаизмдар мен диалектизмдер көп кездеседі. Олар көбіне бұрын соң тұрған жергілікті этностың тілінің субстратына байланған. Гидронимдерді кешенді талдау ғалымдарға іргелес өңірлердегі этникалық құрамы мен көші-қон үдерістерін, халықтың қоныстану траекториясы мен миграциялық бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ ол әртүрлі этностар арасындағы өзара ықпалдастықтың сипатын, жүйелі байланыстар тізбегін және бір этностың екіншісіне тарихи тұрғыдан алмасу үдерісін анықтауға жәрдемдеседі. Гидронимдер арқылы аумақтың географиялық болмысы, белгілі тарихи оқиғалардың ізі, этнолингвистикалық «қабаттар» және этномәдени орта туралы тұтас түсінік қалыптастыруға болады.

Гидронимдер құрамында архаизмдер мен диалектизмдер ұзақ уақыт бойы тұрақты сақталатыны байқалады; мұндай тілдік бірліктер көбіне бұрын осы өңірде өмір сүрген халықтардың субстрат тілдерінен көрініс береді. Осы ерекшелік гидронимдерді этникалық қауымдастықтардың тарихи қоныстану шекарасын межелелеуде тиімді дереккөзге айналдырады (мысалы, Еуропадағы славяндар немесе Ресейдің еуропалық бөлігіндегі фин-угор халықтарының аумақтық ізі).

Гидронимдердің негізгі түрлеріне мыналар жатады: пелагонимдер - теңіз атаулары (Каспий теңізі, the North Sea, the Irish Sea), лимнонимдер - көлдер мен тоғандардың атаулары (Алакөл, Балқаш көлі, Loch Tummel, Loch Ney, Llyn Cerrig Bach), потамонимдер - өзен атаулары (Сырдария, Ертіс, Есіл, Severn, Thames, Great Ouse), гелонимдер - батпақты алқаптардың жалқы атаулары (Қорғалжын, Алакөл, Сасықкөл, Lindow Moss).

Келесі бір топ - оронимдер: грекше *oros* («тау») түбірінен тарайды және тау атауларын қамтиды (Қаратау, Алатау, the Grampians, Pennines).

Ал шағын елді мекендердің атаулары ойконимдер деп аталады (грекше *oikos* - «үй, қоныс»). Бұл топқа ауыл атаулары (Cuxton, Buttsole, Five Oak Green) және қала атаулары (Crayford, Earlswood, Great Torrington) кіреді.

Урбанонимдер - қала кеңістігіндегі нысандардың атауларын білдіретін атаулар жүйесі (лат. *urbanus* - «қала»). Олар бірнеше түрге жіктеледі. Соның бірі - годонимдер (грек. *hodos* - «жол, көше»): бұлар көшелердің атаулары, мысалы Абай көшесі, Тәуке хан көшесі, Baker Street, Lime Street, Whitehall. Екінші түрі - агоронимдер (грек. *agora* - «алаң»), яғни алаң атаулары: Есімхан алаңы, Тәуелсіздік алаңы, Trafalgar Square, Piccadilly Circus. Ал дромонимдер (грек. *dromos* - «жүгіру, қозғалыс, жол») қатынас жолдары мен бағыттардың атауларын қамтиды: Батыс Қытай - Батыс Еуропа тас жолы, Fosse Way, Icknield Way, Broxden Roundabout.

Топонимдер зерттелетін географиялық нысандардың көлеміне не мөлшеріне қарай *макротопонимдерге* (тау жоталары, үлкен ойпаттар, мұхиттар т.б.), *мезотопонимдерге* (жеке таулар, теңіздер т.б.), *микротопонимдерге* (көл, бұлақ, құдық, қоныс, т.б.) бөлінеді. *Макротопонимдер* (грек тілінен. *makros*-үлкен) бұл ірі географиялық объектілердің атауларын білдіретін жеке атаулар. Ең алдымен, бұл елдердің немесе тарихи аймақтың, провинцияның атаулары (Қазақстан, England, Russia, Turkey). Макротопонимдер көбіне этнонимдермен тығыз байланысты болып келеді (мысалы: Turks - Turkey, Russians - Russia, English - England, Bulgarians - Bulgaria, Saxony - Saxony). Көп жағдайда мемлекет атауы белгілі бір этностың атауынан туындайды (Franks - France, Greece - Greece). Ал кейде керісінше үрдіс байқалады: этнос атауы ел атауының негізінде қалыптасады (America - Americans, Australia - Australians).

Қоныстанбаған шағын нысандардың, яғни микротопонимдердің (грек. *mikros* - «шағын») атаулары көбіне физикалық-географиялық немесе қала ішіндегі жер-су объектілеріне қатысты қолданылады. Бұған шабындықтар, өрістер, тоғайлар, көшелер, алқаптар, шатқалдар, топсалар, кеспеағаштар, өртендер, жайылымдар, құдықтар, кілттер (бұлақ көздері), омуттар, табалдырықтар және басқа да ұсақ нысандар кіреді. Әдетте олар белгілі бір ауданда тұратын адамдардың шектеулі тобына ғана белгілі. Алайда кейбір микротопонимдер қандай да бір оқиғаларға байланысты ұлттық және тіпті интернационалдық танымалдыққа ие болады. Сондықтан, мәтінде оқырман онда болған оқиғаны ұсыну үшін географиялық атауды айту жеткілікті. Мысалы, Greenham Common атауы ағылшын әйелдерінің Greenham Common аумағында орналасқан United States Armed Forces әскери базасында ядролық қаруды өндіру мен сынақтан өткізуге қарсы жүргізген азаматтық наразылық әрекеттерімен байланыстырылады [29].

Көп жағдайда географиялық нысандардың атауы кісі есімдерінен туындайды. Осындай атаулар антропотопонимдер деп аталады (грекше *antropos* - «адам»). Бұған қалалар атаулары мысал бола алады: Ottery St Mary, St Davids, Elizabethtown, Нұр-Сұлтан, Павлодар.

Ағылшын тіліндегі топонимдердің қалыптасуында этноним, ру-тайпа

атауы немесе тарихи тұлға есімі негіз болуы мүмкін. Мысалы, Buckingham атауы туралы түсіндіруде «Buck» есімімен байланыстырылатын компонент және белгілі бір қауым/топ атауын меңзейтін мағына қабаттары көрсетіледі; яғни атау белгілі бір көшбасшының (немесе атау жасаушы негіздің) есімінен өрбіген деп сипатталады.

Құрылымдық-морфологиялық жіктеме бойынша топонимдер төртке бөлінеді:

а) қарапайым, б) туынды, в) күрделі, г) құрамдас.

Қарапайым топонимдер саны жағынан күрделі және құрамдас атаулардан аздау келеді. Олардың шығу төркінін (этимологиясын) дәл анықтау жиі қиын, өйткені көптеген атаулар өзге тілдік қабаттардан ауысып, қазіргі тілде «таза негіз» ретінде қабылданып кеткен. Қарапайым (туынды емес) атаулар қызметтік форманттарсыз бір түбірлі сөз түрінде кездеседі: Comb, Barrow, Down, Stall, Moor және т.б.

Ағылшын топонимиясында ең жиі ұшырасатындардың бірі - туынды топонимдер. Олар түбірге аффикстердің жалғануы арқылы жасалады: Stanton, Kingston, Birmingham, Scarborough және т.б.

Үшінші топ - күрделі топонимдер: мұнда атау екі морфеманың бірігуінен құралады, екі компонент те топонимдік негіз қызметін атқарады. Мысалдар: Blackpool, Brentside, Wallingwells, Whitbarrow және т.б.

Ал құрамдас топонимдер екі не одан да көп сөзден тұратын тіркесті құрылымымен ерекшеленеді: Cold Harbour, Standing Stone, Barton under Needwood, Black Notley және т.б.

Кесте 1. Құрылымдық-морфологиялық жіктеме.

№	Топоним түрі	Ағылшын тілінде
1.	Қарапайым топонимдер	Comb, Barrow, Down, Stall, Moor
2.	Туынды топонимдер	Stanton, Kingston, Birmingham, Scarborough
3.	Күрделі топонимдер	Blackpool, Brentside, Wallingwells, Whitbarrow
4.	Құрамдас топонимдер	Cold Harbour, Standing Stone, Barton under Needwood, Black Notley

Осы жіктемелерді басшылыққа алсақ, кез келген топонимді екі қырынан сипаттауға болады: біріншісі - оның атайтын нысанының (объектінің) типі, екіншісі - морфологиялық құрылымы.

Әлемнің тілдік бейнесі әр этноста әркелкі қалыптасады, өйткені ол сол қауымның тарихи тәжірибесіне, білім қоры мен танымдық дағдыларына

тәуелді. Тілдік таңбаның аталымдық (таңбалаушы) қызметі сыртқы дүниемен тікелей «көшірме» байланыста емес; керісінше, адамның өмірден түйгені мен ұғынғаны, жинақтаған білімі арқылы сүзгіден өтіп, санада орнығады. Сол себепті әр халықтың өмірлік тәжірибесі өзгеше болған сайын, дүниені тіл арқылы бейнелеу тәсілдері де әртүрлі болады: тілдік тұлғаның когнитивтік санасында қалыптасатын әлем көрінісі де бірдей емес.

Сөздің ар жағында шындықтың белгілі бір «үзігі» тұрады, бірақ сол үзіндіні тілде бейнелеу ұлттық-мәдени ерекшелікке қарай құбылады. Дүниенің жалпыға ортақтығы және көптеген заттар мен құбылыстардың ұқсастығы олардың санада белгілі бір деңгейде ұқсас бейнеленуіне жағдай жасайды. Дегенмен, адамзатқа ортақ негіздің үстінде әр ұлт өзіне тән ұлттық реңк пен ерекшеліктерді қалыптастырады.

1.1 Топонимдердің номинативтік (атауыштың) қызметіндегі лингвомәдениеттанымдық аспектілері

Номинация немесе аталым - кеңістіктегі қандай да бір нысанаға, құбылысқа ат қою процесі адамның қоршаған ортаны тануы, категориялық аймақтарға бөлшектеуі барысында өтетін тұрақты әрі үздіксіз үрдіс.

Аталымдық әрекетті іске асырушы да, әлемдегі өзін өзі атау мүмкіндігі бар ат қоюшы нысан да - адамның өзі. Алайда аталым актісіне адамның қатысу дәрежесі бірдей бола бермейді. Олай дейтініміз, хронологиялық тұрғыдан ерте кезде пайда болған ежелгі ономастикалық атауларды этностың ұжымдық шығармашылығының нәтижесі ретінде қазіргі тілдік қауым дайын күйінде қабылдап, игеріп, қолданады. Бұл - негізінен геофизикалық табиғи нысана атауларына қатысты мәселе.

Қоршаған дүниені тану барысында адам оның жеке бөліктерін атай отырып, бір жағынан, жалпы есімдерге топтастырады, ал екінші жағынан, жалқы есім бере отырып, даралайды. Апеллятивтік деңгейдегі номинация аяқталғанымен, ономастикалық аталым әрі қарай өз жалғасын табады.

Ғалымдар ономастикалық аталым туралы: «Ономастическая номинация выборочна по отношению ко всем именуемым объектам, кроме людей и мест, где они живут. И те, и другие обязательно имеют собственные имена по мере общественной необходимости. Попадающий в поле пристального внимания человека объект получает имя собственное, либо из уже существующего фонда, унаследованного от предыдущих эпох, либо новое, созданное в данном конкретном акте номинации». Жалқы есімдердің ерекше аталымдық қасиеті туралы Н.Д.Голев былай дейді: «Наличие такого значения (гипертрофированной номинативности) является одним из наиболее ярких свойств собственных имен» [30].

Дүние, ғалам туралы білім құрылымдарын қалыптастыру үшін индивид алдымен қабылданып отырған ақиқаттың қабылдайтын үзігін фрагменттеуі және өзіне тән жеке психикалық конструктіні қалыптастыруы қажет. Жаңа білімді қалыптастыратын, нысананы санада ойша сегменттейтін және жинақтайтын амалдың бірі - **тілдік аталым (номинация)**.

Географиялық атаулар - адамзаттың әлемді тануы мен ойлау әрекетінің тілде таңбаланған нәтижесі: олар кеңістікті реттеп, қоғамның тәжірибесін бекітеді. Топонимдер болмаса, өркениеттер арасындағы өзара байланыс та, халықтар мен мемлекеттердің қарым-қатынасы да жүйелі сипат ала алмас еді. Мәдениет пен ғылымның өрістеуі, сондай-ақ халықаралық қатынастардың үдеуі тілдік қорымыздағы географиялық атаулардың жаңарып, толығып отыруына ықпал етеді. Демек, топонимдердің мұндай қызметі - адам қоғамы үшін аса мәнді әрі қажетті құбылыс.

Н.В. Подольская жүргізген зерттеулердің нәтижесінде топонимнің ақпараттылығы туралы мынадай тұжырым жасалады: топонимнен алынатын негізгі ақпарат оның номинативтік қызметімен, яғни атау беру функциясымен тікелей сәйкес келеді [31].

Тілдік номинация үдерісі - қоршаған шындықты игеру мақсатындағы ойлау жұмысының жалпы және дара белгілерді айқындаумен ұштасуы. Осы тұрғыда «номинативті белгі экстралингвистикалық (зат, құбылыс), лингвистикалық (дыбыстық бірізділік) және логикалық (зат туралы біздің түсінігіміз) байланысын білдіреді» [32].

Қазіргі когнитивтік психология қабылдауды күрделі психикалық жүйе ретінде түсіндіреді: ол сезім мүшелері арқылы қалыптасқан бейнені ұйымдастырып, өңделген деректер негізінде нысананы тануға жеткізеді. Бұл үдерісте ақпаратты өңдеу мен психикалық құрылымдау сенсорлық та, когнитивтік те құрамдастарға сүйенеді. Дәл осы сияқты, жалпы аталым мен топонимдік аталымның түбінде жатқан когнитивтік әрекеттер де мидың ақпаратты қабылдау-өңдеу-қорыту жұмысымен және оны қамтамасыз ететін сенсорлық, нейрофизиологиялық механизмдермен тығыз сабақтас.

Номинация кезінде орын алатын концептуалдық кодтаудың ерекшелігін дұрыс түсіну үшін, вербалдау үдерісіне тән қабылдау мен тану механизмдерінің негізгі сипаттарын нақтылап алған жөн. Психологтар қабылдаудың басты қырларын әдетте мына схема бойынша сипаттайды:

1. база, профиль;
2. сканерлеу (көзбен шолу, көшірінді жасау);
3. бақылау нүктесі;
4. зейіннің таратылуы-бөлшектенуі;
5. күш динамикасы;
6. кедергілер.

О.Т. Молчанова когнитивтік семантика үшін ең маңызды сипаты ретінде аталған қабылдау процестерінің ішінен 1 және 2 схемаларды айрықша атайды.

Номинация үдерісінің когнитивтік табиғатын дұрыс ұғыну үшін, ең алдымен, оның түп негізінде жатқан менталды-психикалық құбылыстарды айқындап алу қажет. Біздің пайымдауымызша, мұны коннекционистік теория аясында қарастыру анағұрлым нәтижелі.

Коннекционизмді қарапайым түрде түсіндірсек, ол мидағы нейрондық байланыстардың өзара ықпалдасуы арқылы ақпараттың санада қалай өңделетінін сипаттайтын теориялық ұстаным. Яғни ақпараттың ми ішінде

сұрыпталуы, сүзгіден өтуі, өзектелуі сияқты психикалық-менталдық операциялардың қандай тәртіппен жүзеге асатынын көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттың өзекті идеясы - адамның нейрондық құрылымын модельдеу арқылы ақпараттардың қалыптасу және өңделу механизмін түсіндіру. Мұнда «жүйке жүйесінің тітіркенуі → қозу пайда болуы → “ояту” (иннервация) → ақпараттың жинақталуы ↔ кері байланыс» сияқты сатылар бірінен кейін бірі міндетті түрде тізбектеле орындалатын әрекеттер ретінде емес, керісінше, өте қысқа уақыт ішінде қатар (параллель) жүретін үдерістер ретінде пайымдалады.

Коннекционизмге арнайы тоқталуымыздың басты себебі - оның номинацияның терең қабаттағы іргелі психикалық-менталдық негіздерін нақтырақ аңғаруға көмектесетіндігінде. Әсіресе коннекционистік модельдерге тән «жарыспалы» қағида назар аударарлық: мидағы нейрондық желілердің әртүрлі байланыс нұсқалары сөйлеу-ойлау барысында бір-бірімен бәсекеге түсіп, соның ішінде «басым» шыққан байланыстар күшейе белсенеді. Нәтижесінде дәл сол белсенген байланыстар санада қабылдау мен сөз тудыруға тірек болатын нақты менталдық бірліктерді алға шығарып, өзектендіреді.

Біздің байқауымызша, дәл осы механизм номинация үдерісінің құрамындағы категориялдау, субкатегориялдау, репрезентациялау секілді операцияларды кезең-кезеңімен түсіндіруге мүмкіндік береді. Нақты айтқанда, адам жаңадан қабылдаған затты не құбылысты жадта бұрыннан қалыптасқан бейне-түсініктермен салыстырады, сәйкестігін бағалайды, ықтимал нұсқалардың ішінен таңдайды және соған сай жаңа немесе үйлесімді ұғым мен атауды қалыптастырады. Демек, белгілі бір нысанды номинациялаудың түпкі психикалық тетігі осы салыстыру-іріктеу-сөз тудыру жүйесі арқылы іске асады деп түсінеміз.

Объектіні белгілі бір категорияға енгізу үшін адам оның қасиеттерін салыстырып, әдетте тұрақты әрі шектеулі атрибуттар жиынтығына сүйенеді: түсі, көлемі, пішіні, тұтастығы немесе бөліктерінің құрылысы, салмағы, температурасы, қаттылығы/жұмсақтығы, текстурасы (қатты дене бетінің тегіс не кедір-бұдыр болуы) және басқа да белгілер. Осындай сипаттар нысананың ортақ атауын қалыптастыруға негіз болады. Алайда барлық ерекшеліктің ішінен дәл сол объектіні ұқсас нысандардан даралап, айрықша көрсететін бір белгі таңдалып, тілдік деңгейде кодталады.

Нысана атауын беруші адам (номинатор) кеңістіктегі объектілерді бағытына қарай да ажыратады: тік бағдардағы (вертикаль) нысандарға тау, төбе, қырат, биік жар, сарқырама секілділер жатса, көлденең (горизонталь) созылғандарға көл, өзен, сай, жыра, адыр тәрізділер кіреді. Қазақ топонимиясында мұндай тік не көлденең созылыңқы объектілердің ұзындығы, ені, биіктігі сияқты өлшемдерін білдіретін тілдік көрсеткіштер жиі ұшырасады: *ұзын, кең, келте, мұқыр, тұқыл, тоқал, қысқа, шолақ, биік, төмен*.

Психологтардың пайымдауынша, нысананы танып-білуде алғаш көзге түсетін белгі көбіне көлденең өлшемнен гөрі тік (вертикаль) фактор болады.

Яғни адамның көру қабылдауында жер бетінен көтеріңкі тұрған объект алдымен назарға ілігеді. Сонымен қатар қабылдау үдерісінде объектінің фокусы мен перспективалық көрінісі де маңызды: екі нысананың бір-біріне және номинаторға қатысты алыс-жақын орналасуы есепке алынады. Кеңістіктегі физикалық нысананы өзіне таяу тұрған басқа бір объектімен салыстыра отырып даралау, яғни локальдау - адамның психофизиологиялық табиғатына тән когнитивтік қабілет.

Бұл тұрғыда *фон (ая)* статикалық нысандардың өзара қатынасын білдіреді де, *фигура* сол фонның ішінде ерекшеленіп, оқшау көрінеді. Басқаша айтқанда, қандай да бір объектінің танылуы ең алдымен оның қоршаған ортадан «фигура» ретінде бөлініп шығуына тәуелді [33,208].

Топографиялық кеңістікте белгілі бір нысан фон (ая) ретінде қабылдануы мүмкін: мысалы, тау массиві жалпы фон қызметін атқарса, одан оқшауланып, ерекше көзге түсетін шоқы «фигура» ретінде танылады. Айталық, Алатау жотасындағы Комсомол шыңы көзге бірден шалынатын айрықша белгі ретінде көрінеді. Ал таудың өзі де кеңірек аяда, яғни аспан кеңістігінің аясында фигуралық сипатқа ие болады.

Осы құбылысты когнитивтік семантикадағы «контейнер» қағидасымен байланыстыра қарастыруға болады. Атап айтқанда, Е.С. Кубрякова ұсынған теория тұрғысынан физикалық нысандардың ішкі кеңістігі бар түрі ретінде қуысты нысандарды атауға негіз бар [34, 3-6]. Топонимияда ішкі кеңістігі айқын нысандар қатарына көлдер, қаланың ішкі бөлігі, үңгірлер, ғимараттар және т.б. жатады. Мұндай нысандардың шекарасы мен сыртқы кеңістігі болғандықтан, адам олармен ең алдымен ішкі кеңістік арқылы өзара әрекеттеседі, яғни қатынасқа түседі.

Қоршаған ортаның макрокеңістіктік, субъективті бейнеленуін психологтар «когнитивтік карта» деп атайды. Демек, сыртқы кеңістіктің топонимиялық «метрикасы» жөніндегі ақпараттың субъект санасында құрылып, ішкі түсінікке айналуы осы когнитивтік картаның қалыптасуымен тығыз байланысты деуге болады.

Жалпы нысананы перцептивтік арналар арқылы қабылдау, адам жадында түрлі деңгейдегі когнитивтік өңдеуден өткізу, тұжырым жасау сынды менталды операциялар айтып, жазып отырғандай - бірінен соң бірі, баяу жүретін психофизиологиялық әрекеттер сияқты түсінілмеуі керек. Бірнеше менталдық операция, бір затты көру, сезіну, санадағы білім қорымен, тәжірибемен салыстыру (селекция жасау), артығын «алып тастау» т.б. сынды қас қағым сәтте өтетін әрекеттер деп түсіну керек. Яғни оларды дискретті (шашыраңқы, тізбектелген емес) емес **симультанды** (синтезделген жиынтық) **операциялар** тұрғысынан түсіну қажет.

Қазақ халқының нысананы алыстан шолып тану қабілеті («перспективалық» қабылдау) да, жақындағы детальдарды ұсақ белгісіне дейін айқын ажырата білуі де жоғары деңгейде қалыптасқан деуге болады. Бұған өмір сүретін орта әсер етеді: мысалы, қалада, орманда немесе далада тіршілік ететін адамдардың алыстан-жақыннан көру дағдысы мен бағдарлау

машығы бірдей болмайды, өйткені күнделікті тәжірибе әртүрлі когнитивтік әдеттерді орнықтырады.

Адам белгілі бір нысанды бағамдағанда, ең алдымен оның «кеңістікте орналасуы» сияқты уәждік белгісін бөліп алып, өзге нысандармен салыстыру арқылы бағдар құрады. Бұл процесте назар қоршаған ортадағы заттар мен бағыт-бағдарға ауып, адам өзін бақылаушы ретінде сол кеңістіктен ішінара «тыс» қояды. Кеңістіктегі орналасуды білдіретін географиялық атаулардың семантикасына, әдетте, «жоғарғы» (көлденең орналасқан реалийлерге қатысты), «төменгі», «бас», «орта», «бет», «аяқ», «оң», «сол», «шет», «арт/артқы» тәрізді белгілер енеді (Ортақағыл, Аяққамыс, Бетағаш, Шетшоқы, Мұзарт және т.б.).

Топонимияда қоршаған орта нысандарының оқшаулануын сипаттау ғана емес, олардың кеңістіктегі қозғалыс бағдары да маңызды мәнге ие. Қозғалыс бағыты көру мен тану арқылы сезіліп, бақылау нүктесінен (есеп нүктесінен) басталатын бірбағытты қозғалыс ретінде аңғарылады. Мұндай сипаттама әсіресе өзен арнасы, ағынды бұлақ сияқты табиғи нысандарға қатысты айқын көрінеді.

Топонимдік атау берудегі (номинациядағы) когнитивтік әрекет ұлттық-мәдени мазмұнмен ерекшеленеді. Номинацияның негізінде жатқан когнитивтік үдерістер (нейрофизиологиялық, биолингвистикалық және т.б.) жалпыадамзаттық, әмбебап қасиеттер екені белгілі: дүниені танудың тетіктері мен жалпы тілдегі аталым жасаудың іргелі принциптері адамдарға ортақ. Дегенмен когнитивтік семантика тұрғысынан этномәдени компоненттің қатысуы - тілге де, ономастикаға да тән универсалия екенін мойындау қажет. Яғни адам қоршаған шындықтан көру, есту, сезіну арқылы ақпарат алып, оны қабылдап, өңдеп, ұқсату жасап, бұрынғы біліммен салыстырып, тыңдау мен сөйлеу арқылы сыртқа шығаратын көптеген менталдық операцияларды бәрі де бастан өткереді. Бірақ осы когнитивтік репрезентация белгілі бір тілдік бірліктермен сәйкесіп, вербалдана бастаған сәттен (сондай-ақ бейвербалды репрезентация деңгейінен) ұлттық айырмашылықтар айқындала түседі. Ең алдымен дүниені, этнологиялық кеңістікті халықтың танымы мен менталитетіне сай категориялау, концептуалдау, заттар мен құбылыстарды белгілі ұғымдар және тілдік бірліктер арқылы ұлттық санада репрезенттеу ерекшеліктері осы айырмашылықтардың негізгі арқауы болып табылады.

Қазақ халқының географиялық нысандарға атау қою негізіндегі тілдік танымдық әрекетін Б.Тілеубердиев былай түсіндіреді: «Адам қоршаған ортаны, ландшафт ерекшеліктерін, жер бедерін, сан алуан географиялық нысаналарды өзімен, өз өмірі болмысымен, түрлі заттар мен құралдармен, түр-түс, пішін (қалып), іс-қимылдармен т.б. көптеген құбылыстармен салғастырып, салыстырып, ұқсатып барып таныған, сол таным процесі арысында атау қойған, номинациялаған» [19,151].

Қазақстандық зерттеушілер топонимдерді жіктеудің әртүрлі үлгілерін ұсынып, оларды ғылыми айналымда қолданып келеді. Алайда осы жіктеулердің ортақ әрі өзекті қағидаттарын айқындамайынша, тарихи

топонимияның түйінді мәселелері толыққанды шешімін табуы қиын.

Топонимикада жүйелі топтастырудың алғашқы нұсқаларын жасаған ғалымдардың бірі - А.Әбдірахманов. Ол географиялық атауларды мазмұндық-мағыналық сипатына қарай бірнеше санатқа біріктіріп, төмендегідей топтаманы ұсынды:

1. адам есімдеріне негізделген атаулар (антропотопонимдер);
2. ру-тайпа атауларымен байланысты атаулар (генотопонимдер);
3. халық атауын білдіретін атаулар (энтотопонимдер);
4. өсімдік атауларынан жасалған атаулар (фитотопонимдер);
5. жануар атауларынан қойылған атаулар (зоотопонимдер);
6. нысанның түр-түсін, сыртқы бейнесін аңғартатын атаулар;
7. сандық көрсеткішті білдіретін атаулар;
8. белгілі бір кезеңдегі оқиғаларға қатысты қойылған атаулар;
9. ұқсастыру, салыстыру тәсілімен жасалған атаулар;
10. географиялық және өзге де терминдер арқылы қалыптасқан атаулар;
11. нысанның сапасын, қасиетін, көлемін сипаттайтын атаулар;
12. басқа тілдерден енген немесе көне сөздер негізінде қалыптасқан атаулар;
13. революциядан кейінгі әлеуметтік үдерістермен сабақтас атаулар.

Жалпы алғанда, географиялық нысандардың негізгі атаулары көбіне сол нысанның нақты белгісін (сыр-сипатын, себеп-салдарын), түр-түсін, көркін танытатын жалпы есімдерден, сондай-ақ сол өңір тұрғындарының әдет-ғұрпы, салт-санасы мен діни-идеологиялық ахуалын сипаттайтын тілдік бірліктерден туындап отырады. Бұл - ономастикаға тән заңды құбылыс.

Бұл зерттеу Ұлыбритания аумағындағы топонимикалық бірліктерді талдау нәтижесіне сүйеніп, ағылшын тіліндегі топонимдік номинациялардың мотивациялық белгілерін өз алдына бөлек жүйелеп жіктеуді ұсынады. Семантикалық қырынан қарастырғанда, мотивациялық белгінің табиғатына байланысты ағылшын тілінің топонимдік лексикасын төмендегі топтарға топтастыруға болады:

1. ландшафтқа қатысты топонимдер;
2. кеңістіктік сипаттағы топонимдер;
3. климаттық жағдайлар мен табиғи құбылыстарды білдіретін топонимдер;
4. антропотопонимдер;
5. этнотопонимдер;
6. адамның кәсібі, қолөнері және қызмет саласын көрсететін топонимдер;
7. өнеркәсіп пен пайдалы қазбаларға қатысты топонимдер;
8. жалпы топонимдер;
9. адамның әлеуметтік мәртебесін аңғартатын топонимдер;
10. адам дене мүшелеріне байланысты топонимдер;
11. діни топонимдер;
12. мифотопонимдер;
13. фитотопонимдер;
14. зоотопонимдер;

15. жасанды жасалған географиялық нысандарды атайтын топонимдер;
16. түрлі оқиғалар мен іс-шараларды бейнелейтін топонимдер;
17. абстрактілі ұғымдарға негізделген топонимдер;
18. жансыз зат атауларынан жасалған топонимдер;
19. сипаттаушы компоненті бар топонимдер.

Ағылшын топонимдерін лингвистикалық құбылыс ретінде қарастыру үшін топонимнің ұғымына анықтама беру, топонимдерге типологиялық зерттеу жүргізу, топонимика мәселелерін зерделеу және Ұлыбритания аумағында кездесетін топонимдердің пайда болу көздері болып табылатын қандай тілдер екенін анықтау қажет.

Кесте 1. Ағылшын топонимдеріндегі топографиялық элементтер

№	Топоним түрі	Топографиялық элементтер	Мысалы
1.	Төбелер мен беткейлер (Hills and slopes)	bank, barrow, borough, breck, cam, cliff, crook, down, edge, head, hill, how, hurst, ley, ling, lith, mond, over, pen, ridge, side, tor	Barrow, Blackdown, Longridge, Redcliff, Thornborough, Windhill;
2.	Аңғарлар мен ойпаттар (Valleys and hollows)	bottom, dough, combe, dale, den, ditch, glen, grave, hole, hope, slade.	Cowdale, Denton, Greenslade, Hoole, Longbottom, Thorncombe
3.	Орман және тоғайлар (Woods and groves)	bear, carr, derry, fen, frith, greave, grove, heath, holt, lea, moor, oak, rise, scough, shaw, tree, well, with, wold, wood	Blackheath, Hazlewood, Oakley, Southwold, Staplegrove
4.	Өзендер мен бұлақтар (Rivers and streams)	batch, beck, brook, burn, ey, fleet, font, ford, keld, lade, lake, latch, marsh, mere, mouth, ore, pool, rith, wade, water, well	Broadwater, Fishlake, Mersey, Rushbrooke, Saltburn
5.	Тұрғын үйлер мен фермалар (Dwellings and farms)	barton, berwick, biggin, bold, by, cote, ham, hampstead, ham-ton, house, scale, sett, stall, thorpe, toft, ton, wick	Fishwick, Newham, Potterton, Westby, Woodthorpe
6.	Жалпы орындар мен бағыттар (General locations and routes)	bridge, ford, gate, ing, mark, path, stead, stoke, stow, street, sty, way	Epping, Horsepath, Longford, Ridgeway, Stonebridge, Streetly
7.	Жағалау сызығының	ey, holme, hulme, hythe, naze, ness, port, sea	Bardsey, Greenhithe, Sheerness, Southport,

	ерекшеліктері (Coastline features)		Southsea
8.	Жайылым жерлер мен өрістер (Fields and clearings)	combe, croft, den, ergh, field, ham, haugh, hay, ing, land, lease, lock, meadow, rick, ridding, rode, shot, side, thwaite, wardine, worth, worthy	Applethwaite, Cowden, Smallworthy, Southworth, Wethersfield
9.	Ғимараттар мен тастар (Buildings and stones)	brough, burton, caster, church, cross, kirk, mill, minster, stain, stone, wark	Crossthwaite. Felixkirk, Newminister Staines

Барлық осы элементтер әртүрлі жазуларда кездеседі. Көне ағылшын тілінде beorg 'hill, mound', мысалы, turns up as bar-, berg-, -ber, -berry, -borough, and -burgh. Жоңарыда тек қана бір формасы берілген (Thornborough).

- Бірнеше элементтердің бірдей нысаны бар, бірақ мағынасы жағынан ерекшеленеді, өйткені олар көне ағылшын тілінде әртүрлі сөздерден пайда болған. Мысалы, -eu екі сөзден әртүрлі ea 'river' және eg 'island' болып дамыған. Бұл жердің атауы қандай екенін шешу оңай емес.

- Топографияда берілген ктөмендегідей элементтер әр түрлі бөліктерде пайда болатын формаларды ажыратпайды. Мысалы, көне ағылшын тіліндегі

leah «*forest glade*», «орман алқабы» деген құрамдас бөлігі кейде атаудың басында пайда болады (Lee- or Leigh-), кейде соңында (-leigh, -ley), ал кейде тек жалғыз келеді Leigh [35].

Д. Р. Стюарт топонимдерді бірнеше қағидаттарға негізделе отырып жіктеуге әрекет жасайды. Ол атаулардың 10 санатын бөледі:

- 1) descriptive names және compass-point names (анықталатын объектінің сапасын сипаттайтын сипаттама атаулары және локативті атаулар);

- 2) associative names (ассоциативті атаулар);

- 3) incident names (қандай да бір оқиғаға қатысты атаулар, оларға Стюарт жануарлардың аттарымен және күнтізбелік мерекелермен байланысты атауларды жатқызады);

- 4) possessive names (тартпалы атаулар);

- 5) commemorative names (әлеуметтік-тарихи коннотациясы бар коммеморативтік немесе мемориалдық атаулар, естелік немесе көрнекті қайраткерлердің құрметіне берілген атаулар);

- 6) commendatory names (географиялық объектінің қандай да бір тартымды ерекшеліктері бойынша атаулары);

- 7) folk etymologies (жалған этимология нәтижесінде пайда болған атаулар);

- 8) manufactured names (жасанды жасалған атаулар);

- 9) mistake names (географиялық объектінің атаулары, түрлі

типографиялық қателер нәтижесінде пайда болған);

10) shift names (оның негізінде бір бастапқы атау, кейіннен бірқатар жақын нысандарға көшірілген атаулар) [36].

Адамның когнитивтік - менталдық әрекеттері мен қабілеттері ұқсас, ортақ болып келетіндігі мәлім, ал онда бар адамзатқа ортақ нысана, мысалы, космонимдік атаулардың ішінен *Құс жолы*, ағылшын тілінде *Milky way* атауын алып қарасақ, қаншама айырмашылық пен ұқсастықты аңғаруға болады.

Осы жерде айтпақ ойымызды Н.Б. Мечковскаяның сөздері ықшамды түрде былай жеткізеді: «Тұтас алғанда біздің ақиқат болмысты қалай қабылдайтынымыз тілге байланысты емес, керісінше, болмыс әр алуан тілдерде түрліше бейнеленеді, бұл халықтың материалдық және қоғамдық өміріндегі жағдайлардың түрліше болып келуіне қатысты мәселе» [37].

Географиялық фактор этномәдени фактордың қалыптасу ерекшелігіне негіз болады, оны айқындауға атсалысады. Қоршаған дүниедегі реалийлер, физика-географиялық объектілер, жер бедері, ландшафт т.б. сенсорлы-перцептивтік қабылдау барысында адам санасындағы менталды - когнитивтік конструктілер - гештальт, фрейм, концепт, прототип, пропозиция т.б. индивидтің, номинатордың жадында жинақталған тәжірибе, қатталған ақпарат, білімдер сипатына қарай қайта құрылымдалады.

Қазақ халқының менталдық табиғатында, когнитивтік қабілетінде алыс-жақын «перспективалық» қабылдау, сондай-ақ глобалды-локальды қабылдау қасиеті де жоғары дамығандығын топонимдік аталым сипатынан, өзін қоршаған экологиялық ортаны жетік меңгергендігінен, оны өзінің қажеттілігіне қарай игере білгендігінен байқауға болады.

Топонимдік атауларды жасауға негіз болған табиғи номинация белгісінің таңдаулылығы немесе таңдау артықшылығы кездейсоқ болмайды.

Тілдегі ұғымдық белгілер ақиқат дүниені тікелей сезіну арқылы қабылдаудың нәтижесі деп түсінілмеуі керек. Ол - адамның перцептивтік ақпаратты өңдеу, абстракциялау әрекеттерінің нәтижесі. Яғни аталым актісі өткенге дейін санада өз қалпын бекітуге әзір, репрезенттелу формасын іздейтін, әрі табуға бейім менталды құрылымдар қалыптасуы қажет.

Тіл феноменінің түпкі мақсаты адамның тілдік қасиеттерінің моделі, сөйлеу белсенділігі, тілдік-әлеуметтік қызмет етуін модельдеу, яғни Н. Якобсонның сөзімен айтқанда: «1) бүкіл сөйлеу актісінің көзінен бастап соңғы мақсатқа дейінгі: діттем, қозғау салу (иннервация), біртіндеп қозғалысқа келу (туындау - порождение) жеткізу, тыңдау, қабылдау, түсіну процестерін тұтастықта талдаудан» тұрады [38].

Сөз сананың түрлі құрылымдарын объективтендіріп, белсендіреді, сөйтіп санада түрлі бейне, әсер, суреттер т.б. туғызады. Сана құрылымдарын белсендіру үшін аталым процестері оның алдын алуы қажет. Бұл жағдай когнитивизм мен ономазиологияның тығыз өзара байланыстылығын көрсетеді. Себебі номинация мидың (сананың) заттық дүниемен де, абстракциялау қызметімен де байланысты. Атаулар нысананың әртүрлі қырларының белгісі ретінде қызмет атқарады және ақиқат (заттың) нысананы

таңбалай отырып, оның мағынасын да көрсетеді. Нысананың атауы нысана туралы жан-жақты ақпарат пен білімдерді жинап, теріп беруді мақсат тұтпайды, атау нысана туралы білімнің номинаторға маңызды болған бір бөлігіне ғана жүгінеді. Таңбалау - нысананы толығымен түсіндіре алмайтындықтан, аталым актісінде атауланушы объектінің уақыт пен кеңістіктегі ең бір айрықша қасиеттерін сипаттай алатын релевантты бөлігі таңдалып алынуы тиіс. Қандай да бір объектінің атауға негіз болатын айрықша (уәж), когнитивтік тұрғыдан зейін мен назарға бірден ілігетін бөлігі-қасиеті болатындығы белгілі. Қоршаған дүниенің тілдік деңгейдегі сипаттарын зерттеуге адамның қоршаған ортаны қабылдайтын бес түрлі сыртқы сезіну перцептивтік модустары қатысады: «*көру арқылы сезіну*» перцептивтік модусы, «*есту арқылы сезіну*» модусы, «*кинетикалық (адамның тері, еті арқылы) сезіну*» модусы, «*иіс сезу*» перцептивтік модусы, «*дәм сезіну*» модусы. Әр перцептивтік белгінің концептілерінде оның перцептуалдық мәнін айқындайтын базалық компоненттері болады. Өзекті перцептуалды бейне толассыз қабылдау легінің кванты, буыны болғандықтан, ол нөлден басталмайды, яғни алдыңғы және кейінгі жадтағы бейнелермен байланысты болады.

«Қабылдау» - лексика-семантикалық өрісін аталмыш бес перцептуалды лексика-семантикалық микроөріс құрайды. Осы категориялды семалардың әрқайсысы тиісті тектік концептілер арқылы репрезенттеледі. Адам миында бес сенсорлық-перцептивтік модустар тиісті *домен* (файлдар) кеңістігінде (концептуалды өрісте) сақталады, қажет жағдайда өзектеледі.

Н.Уәлидің сөзімен айтқанда: заттың - бейнелік концепті (перцептивтік модус) мен мәдени-ұлттық концепт (инферентті модус) когнитивтік әрекеттің екі фазасы болып саналады. Бастапқы таңбаланушы мен таңбалаушы әртүрлі модификацияда сөзтаңба ретінде қалыптасу кезеңінен өтеді. Соңғы сәтте сөз белгілі бір этномәдени кеңістікке енеді де сол мәдениетті түсінудің (ұғынудың) және түсіндірудің (ұғындырудың) құралына айналады [39,13].

Қазақ тіліндегі жер-су атауларын когнитивтік қырынан қарастырғанда, оларды қалыптастыруға негіз болатын бес перцептивтік модус бар. Енді солардың сипаты мен қызметіне сүйеніп, жүйелеп көрейік.

1) «Көру арқылы сезіну» (визуалды перцептивтік модус). Бұл модус физикалық-географиялық нысандардың көзге бірден байқалатын айрықша белгілерін атауға арқау болады. Визуалды модус шеңберінде аталымдық белгілер мынадай субмодустарға бөлінеді:

- нысанның сыртқы пішіні (форма);
- мөлшері мен көлемі (размер);
- биіктік-аласалық (высота);
- ұзындық, созылымдылық (длина, протяженность);
- нысанның атаушы (номинатор) позициясындағы кеңістікте орналасуы: *алыс-жақын, жоғары-төмен, орта*;
- түр-түс ерекшелігі (цвет).

Осылайша, «көру» перцептивтік модусында репрезентацияланған аталымдық белгілер топонимдерде тілдік бірліктер арқылы вербалданып,

атау құрамында көрініс табады.

2. «Кичестетикалық-тактильді перцептивтік модусы» (Н.Уәлидің терминологиясында тән бейне): «температура субмодусы, «қатты-жұмсақ» (текстура. консистенция) субмодусы т.б. жіктеледі.) «температура» субмодусы топонимдер құрамында: а) ыстық - жылы - суық сөздері арқылы вербалданады, Жылыбұлақ, Жылысай, Ыстықсу, Жылы арасан, Жылысу, Ыстық өл, Суықбұлақ, Суықжал, Суықсу, Суықтоғай, Суықтөбе, Тассуықоба;

3. «Иіс сезу» перцептивтік модусы жағымды және жағымсыз субмодустарды қамтиды. Алайда берілген деректе бұл модус тек жағымсыз ассоциация тудыратын белгі арқылы көрінеді. Мұндай иістік-бағалаушы сипат топоним құрамында мынадай атаулармен вербалданады: Сасықбұлақ, Сасықкөл, Сасыққұдық, Сасықсор (Н.Уәли бойынша - *иісбейне*).

4. «Дәм сезіну» перцептивтік модусы да жағымды/жағымсыз (жақсы/жаман) субмодустарға жіктеледі (Н.Уәли бойынша - *дәмбейне*). Топонимдердегі аталым белгісінің тілдік көрінісін талдағанда, бұл модус аясында екі бағыт айқын ажырайды:

- Жағымсыз дәм (ащы, тұзды, сор, дәмсіз реңк): Тұзкөл, Ащысай, Ащыбұлақ, Сорбұлан, Соркөл, Дәмсізқұдық;
- Жағымды дәм (тұщы, тәтті, балды, дәмді реңк): Тұщыкөл, Балдысу, Тәттіқұдық, Дәмдіақ.

5. «Есту арқылы сезіну» перцептивтік модусы дыбыстың сапалық-бейнелік сипаттарын «биік/жоғары», «төмен», «шулы» сияқты субмодустарға бөліп қарастырады. Бұл модусқа тән аталым белгілері көбіне гидронимдерде ұшырасып, судың ағу үдерісіндегі дыбыстық ерекшелікті, қозғалыс қарқыны мен үн реңкін білдіреді: Күркіреуік, Қорқылдақ (газ бөліп шығаратын батпақ), Даңғырлақ, Гүлдір, Дүбіркөл, Бырқылдақ, Айғай (шоқы).

Лингвистикалық категориялардың қалыптасуы негізінде нейрофизиологиялық фактор жатпайды, ол сыртқы дүниеден түскен перцептивтік ақпараттың, ұжымдық, этникалық санада категориялану әрекеттерімен байланысты, яғни этномәдени сана қызметімен, соның ерекшеліктерімен анықталады. Кез келген халықтың қандай да бір когнитивтік қызметінің артық дамуы тіршілік ету ерекшелігіне байланысты, өз кезінде тіршілік ету ерекшелігі қоршаған орта ерекшелігінен туындайды. Қоршаған табиғи экологиялық ортаға бейімделу, оны игеру барысында адамның қандай да бір физикалық, нейрофизиологиялық қасиеті үйрену, машықтану тәжірибесі арқылы дамуы мүмкін.

Қазақ және ағылшын топонимдік номинациясына арқау болатын өзге бір ұқсас жетекші фактор ретінде түстерге қатысты атаулар танылады. Аталымға негіз болған топонимдердегі түр-түс атауларының қандай да бір географиялық терминмен тіркесуінде сан жағынан басымдылық, «таңдаулылық» болуы, біріншіден, тілдің ішкі заңдылығымен, екіншіден, әр этностың ұлттық санадағы түр-түстерді географиялық нысаналарға таңбалауында қалыптасқан этномәдени стереотипке байланысты деп есептейміз. Түр-түс атауларына қатысты жасалған топонимдер жайында толық мәліметті арнай бөлімінде тоқталып өтеміз.

Қазақ және ағылшын халқының топонимдік номинациясына негіз болатын тағы бір ұқсас негізгі фактор ол метафора. **Метафора** тілді дамытудың, байытудың, жаңа ұғым, жаңа сөз тудырудың ең өнімді тәсілі болып табылады. Метафоралану әрекеті негізінде жатқан менталдық және танымдық аспектілер оның когнитивтік сипаты мен концептуалдық теориясын қалыптастырушы американдық лингвистер Дж Лакофф пен М.Джонсон: «метафоры пронизывают всю нашу повседневную жизнь и проявляются не только в языке, но и в мышлении и действиях. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы мыслим и действуем, метафорична по самой своей сути», - деп көрсетеді [16].

Метафораның образдылығы жөнінде академик Р.Ғ.Сыздық мынадай ой айтады: «Образдылық көбінесе өзінің тура мағынасынан көшіріп, ауыс мәнде жұмсауда жақсы танылады. Бұл метафора, перифраз, аллегория, символ тәрізді амалдармен жүзеге асады... Метафора - затты не құбылысты өзіне ұқсас өзге зат немесе құбылысқа балап, солардың атымен ауыстыру» [40,130].

Мағынаның метафоралануы бір семантикалық категория аясында өте алады. Сондай-ақ, метафоралану үшін бір семантикалық топқа жататын ұғым лексикалық «кедергілерден» оп-онай екінші семантикалық топқа «секіріп» өте алады да, «бұрынғы» мағынаға қосымша жетпей жатқан «жаңа» мағына үстейді.

«Метафора механизмінде (тек алғашқылық нақты метафораға қатысты) заттық екі компонент (негізгі және қосалқы субъектілер), яғни онотологиялық немесе осы мәнділіктердің адам санасындағы көрінісі (ұғым, түсініктер) ретінде түсіндірілетін тілден тыс жатқан материалдық мәнділіктер (референттер) қатысады. Ал қалған екі компонент заттардың белгілері ретінде логикалық не психологиялық (ұғым, түсініктер) немесе лингвистикалық категориялар, яғни сөз мағыналары ретінде түсіндіруге болады. Метафораның мағынасын субъектінің қосалқы белгілері айқындайды» [41].

Метафоралық ойлау барысында адамның ұзақ мерзімді жадындағы логикалық тұрғыдан бірінен-бірі алшақ жатқан екі референт арасында қатынас орнайды.

Американдық зерттеушілер метафораның концептуалдық теориясына сәйкес метафоралану негізінде білімдер құрылымдарының (фрейм, сценарийлер) екі концептуалдық домендері - *дереккөз саласы* (сфера - источник - *source domain*) және *нысана саласы* (сфера - мишень - *target domain*) жатады.

Метафора феномені туралы Н.Д. Арутюнова: «Метафора - это вызов природе. Источник метафоры - сознательная ошибка в таксономии объектов. Метафора работает на категориальном сдвиге» - дейді. [41]. Басқаша айтқанда, ақиқат өмірде сәйкеспейтін құбылыстарды бірі-біріне байланыстыру, салыстыру арқылы мүлдем жаңа мағына туады.

Топонимдік объектілер «метафораланған ғалам бейнесін» құрылымдауда этномәдени кеңістікте орналасқан заттық, геофизикалық

нысаналарға жатады. Топонимдік лексика деңгейіндегі метафоралану әрекеті сәйкестендіргіш (идентификация) метафора түріне жатады. Оларды біз іштей негізгі екі топқа бөліп қарастырамыз: 1. материалдық және рухани мәдениет лексикасының екінші метафоралануы; 2. семантикалық (адам және жануар анатомиялық терминдері) атаулардың метафоралануы. Бірінші топқа жататын атаулар: *Сандықтас, Сандықтау, Кебежесас, Керегетас, Астауқобы, Табақбұлақ, Қоржынбұлақ, Саптыаяқ*, қосымша мифологиялық метафора үстемеленген *Келіншектау, Оқжетпес, Жекебатыр* т.б.

Екіншілік метафоралық номинацияға негіз болған (сфера-источник) дереккөздік сала - қазақ тіліндегі этнографиялық лексика, яғни этномәдени мазмұндағы халықтың өткен өмірінен ақпарат беріп тұр; Олар: *сандық, табақ, қоржын, кебеже, текше, саптыаяқ, науа, астау, қазан, құрық, шара, шоқпар, қой, босаға, найза, бәйге, шымылдық* сынды лексемалар.

Екіншілік метафоралық номинацияның «семантикалық транспозиция нәтижесі ретінде» метафораның автономдық және бейавтономдық түрлерін айыруға болады. Метафораның автономдық немесе атономдық емес сипатын мәтінде ғана айыруға болады. Мәселен, автономдық метафора *жота* болса, бейавтономдық метафора - *таудың жотасы*.

Метафораға мынадай аса маңызды сипаттар тән: ол (қазіргі әлемде) ойлау мен танымның, іргелі мәдени құндылықтардың көрінісі, өйткені ол ұлттық-мәдени менталитетке, дүниені қабылдауға негізделген.

Халқымыздың өткен өміріндегі этномәдени кеңістігіндегі күнделікті тұрмыстағы заттары, артефактілер әлемі «бұрыннан» атауға ие *сандық, кебеже, табақ, шара, шоқпар, таға, қауға, шелек, қазан, аша, ақыр, науа, қазық, кереге, шаңырақ* т.б. сынды метафоралық номинация операция нәтижесінде *жер-су, тас, төбе, тау, өзен, су, бұлақтарға* ат қоюға негіз болған.

Бұл метафоралық номинацияның сәйкестендіруші түріне жатады. Санада аса бір жоғары абстрактілі менталдық операциялардың өтуін қажет етпейді. Екі салғастырылатын объектіні физикалық визуалды қабылдау арқылы олардың белгілерінің сәйкестігін, ұқсастығын табу арқылы тікелей номинациялау. Яғни логикалық-рационалдық тұрғыдан бұл менталдық операцияның өту ретін мынадай деп түсінеміз: нысана-сала, нақты физикалық объект: *тау, төбе, бұлақ, су* т.б. көру арқылы қабылдау → адам жадындағы «көру арқылы қабылдау» доменіндегі «пішін» фреймі өзектеледі → адамның өмір тәжірибесі, қоршаған артефактілер, тұтынатын таныс (*сандық, кебеже, текше, кереге, табақ, найза, т.б. сынды*) заттардың ішінен ойша «іріктеу» операциясы өтеді → географиялық реалийге сырттай мейлінше (максимально) ұқсас заттың ой бейнесін елестету, салғастыру операциясы → артефакті ойбейнесінде географиялық реалийдің ортақ белгісін табу → номинация актісі аяқталады.

Этнографиялық бұйым мен географиялық нысананың ортақ белгілерін салыстыру, салғастыру барысында метафоралық номинация нәтижесінде табиғи нысана атауы - оним пайда болуы. Мұны біз *топонимиялық артефактілік метафоралану нәтижесі* деп қараймыз. Оның метафоралану

процесіне төрт компонент атсалысады: екі категорияға жататын нысаналар:

- (*бұйым*) *сандық және тау*;
- әрқайсысының жеке (салыстырылатын) белгілері.

Топонимдік атау туғызуға негіз болған уәж - «ұқсастық». Ұқсастық өз кезегінде екі нысанаға тән ортақ белгілері - «пішін, форманы» салғастыру процесінде оның ішінде «тікбұрышты» субфреймі өзектелуі арқасында өтеді.

Адамның тәні тұтас та, жеке-жеке де әлемнің концептуалдық алғашқы негіздерінің бірі болып табылады. Соматикалық атаулардың қатысуымен жасалған жер-су атаулары екіншілік номинация нәтижесі ретінде қарастырылады. Жалпы соматикалық, физиологиялық атаулардан жасалған атауларды (тек топонимдер ғана емес) алғашқы генетикалық метафоралану түріне жатқызуға болады, мысалы, қандай да бір қимыл-істің, заттың, нысананың, басы, аяғы, бүйірі, жағы т.б. Яғни топонимиядағы артефактілік сипаттағы метафоралану үдерісін ешбір күмәнсіз екіншілік номинация түріне жатқызсақ, соматикалық лексикадан жасалған топонимдік сөзтіркес-апеллятивтер мен топонимдердің метафоралану үрдісінің табиғаты өзгешелеу сияқты көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда соматикалық атаудан жасалған географиялық апелляциялар деңгейіндегі тіркестерді *генетикалық метафора* түріне жатқызуға болады деп жорамал айтамыз. Мысалы, *төбе, өзек, арқа, таудың жотасы, шоқының төбесі, өзеннің аяғы, ағыстың басы, таудың басы* т.б. сынды халықтық географиялық терминдер қорындағы соматикалық атаулардың барлығын да узурданған терминдік сипаттағы лексикаға жатқызуға болады.

Әрбір жаңа ұғымға жаңа сөз ойлап табудан, тілдегі сөздерді шамадан тыс көбейте беруден құтылудың амалы - таныс сөздердің тіркесуінен жаңа ұғым тудыру, метафоралау жолы. Сондықтан соматикалық атаулардан жасалған географиялық атаулардың номинация уәжі де кейде айқын емес, бірден біліне бермейді, «көзге ұрмайды», мысалы, *құлақ, қолқа, өзек, жүрек* т.б. сынды соматизмдер. Географиялық атауларда көрініс тапқан ассоциативтік кеңістік бағдарда бас (жоғарғы жақ) пен бет (алдыңғы жақ) басымдылыққа ие болады, дененің артқы жағымен ассоциацияланатын атаулар соңғы орында болады. Бұл адамның кеңістікті, екінші адамды тілдескенде алдыңғы жақпен қабылдау стереотипіне байланысты биометриялық, әлеуметтік - психикалық қасиетінен туындайды деп ойлаймыз.

Ономастикалық бірліктердің семантикалық мәртебесі ертеректен-ақ еуропалық, ресейлік тілші мамандардың арасында қызу пікір-талас тудырған. Бір жағынан жалқы есімдерде мүлдем семантика жоқ деп үзілді-кесілді пікір айтса, екінші жағынан, ономастикалық атаулар мейлінше семантикаға бай деген қарама-қайшы дәйек келтіріледі. Бұл туралы тұжырымдар Дж. Милдің, А.А. Уфимцеваның, Н.Д. Арутюнованың, А.В. Суперанскаяның, қазақ ономастикасында Т.Жанұзақтың, Е.Керімбаевтың, Г.Мадиеваның т.б. зерттеулерінде келтірілген. Жалқы атаудың мағыналық критерийі нақты атаудың сипатына қарай қандай топқа жататындығында, яғни жалқы есім мағынасы семантикасы сөз болғанда таңдамалы принцип

(дифференцированный) болуы қажет деп есептейміз. Яғни *Талдыбұлақ* сынды топонимнің семантикасы халық тарихында, оның когнитивтік базасында орын алған прецеденттік оқиға, жағдайға байланысты болмаса, мағыналық әлеуеті жағынан қазақ халқының танымындағы ерекше орынға ие, кеңінен танымал *Алматы, Жетісу, Отырар, Жайық* сынды атаулармен бір қатарға қоюға болмайды. Өз кезегінде ондай онимдік атаулар мағынасы тілдік, тарихи, мәдени, әлеуметтік факторлар арқасында трансмутацияға ұшырап, атаудың ұғымдық әлеуетін күшейте түседі.

Әр түрлі елдердің топонимдерінің әмбебап семантикалық классификациясын құру туралы айту оңай емес, өйткені барлық халықтардағы географиялық объектілер номинациясының ережелері мен заңдылықтары бірдей емес. Әртүрлі топонимистер географиялық атаулардың мағыналық мәні бойынша өз жіктемелерін ұсынады. «Орталық Қазақстан жер-су татары» кітабында Д.Жүнісовтің және В.Д. Беленькаяның редакциясымен «ағылшын тілді Топонимика очерктерінде» авторлар топонимдердің келесідей классификациясына тоқталады:

- объектінің белгілері бойынша берілген атаулары;
- адам ортадағы қызметімен байланысты атаулар;

Бірінші топтың топонимдерін келесідей ішінара топтарға бөлуге болады:

Кесте 4. Объектінің белгілері бойынша берілген атаулар

№	Топ	Ағылшын тілінде	Қазақ тілінде
1.	жер бедерін сипаттайтын атаулар (негізінен ойконимдер, таудың атауы бойынша деректер және т. б. немесе гидронимдер)	<i>Cleveland, Plymouth, Dover, Poole, Stanford, Tyne, Durham</i>	<i>Тастау, Қапшағай, Тасөткел, Қумдыкөл, Каратақыр, Асы</i>
2.	ауа райы құбылыстарымен байланысты атаулар	табылмады	<i>Жылысай, Желторайлы, Қарбасқан, Суықсай, Жайлау</i>
3.	су объектілерінің атаулары, гидронимдер	<i>Thames, Slea, Aire, Cerne, Liverpool</i>	<i>Ащысу, Ақсу, Ащыбұлақ, Тұздыбұлақ, Алакөл, Ақсенгір, Сорбұлақ, Тұздыбастау</i>
4.	өсімдіктер атауларымен байланысты топонимдер немесе фитотопонимдер	<i>Thorn borough, Minstead, Dart river,</i>	<i>Талдықорған, Шілік, Өленті, Lumn river Шенгелді, Доланалы, Алматы</i>
5.	жануарлардың, құстардың атауларымен байланысты топонимдер	<i>Derby, Hertford, Crowley, Orkney, Laughern river</i>	<i>Арқарлы, Текес, Текелі, Құланбасы, Жыланбұлақ,</i>

	немесе зоотопонимдер		<i>Құланөтпес, Киік, Манғыстау</i>
6.	түсті білдіретін элемент бар атаулар	<i>Whitchurh, Blackpool, Redcliff</i>	<i>Ақтау, Сарыөзек, Қызылорда, Көктөбе, Карасу, Алатау</i>
7.	сан есімнің элементтері бар топонимдер	табылмады	<i>Тогызбұлақ, Бескөл, Бесағаш, Үштөбе, Қостанай</i>
8.	пайдалы қазбалардың бар екендігі туралы ақпарат беретін топонимдер	табылмады	<i>Жезқазған, Кентау, Теміртау, Кенсай</i>

Ағылшын топонимикалық жүйесінде құрамында қазба элементі бар атаулар бар, мысалы, «алтын», «күміс», бірақ олар бұл жағдайларда түсін білдіреді және осы элементтердің түсіне ұқсас деп аталады.

Екінші топты шаруашылықпен, адам қызметімен байланысты топонимдер, яғни әлеуметтік және экономикалық құбылыстар (этникалық құрам, еңбек дағдылары, әл-ауқаты, көлік жолдары, туыстық байланыстар және т. б.) негізінде пайда болған атаулар құрайды.

1) көшпелі өмір салтын көрсететін атаулар. Ерте замандарда ең жақсы жайылымдарды іздеуде адамдар бір орыннан екінші орынға көшіп отырған. Бұл өз кезегінде елдің топонимикасына әсер етті. Осылайша, адамдар географиялық объектілерді белгілеріне қарай атап отыруына, сонымен қатар мал шаруашылығы ісі есепке алынып отырған. Бұл тұрғыда Ағылшын халқы көшпенді өмір салтымен айналыспаса да, мал шаруашылығымен де айналысты. Мысалы:

Cowbit, Sheepfarm, Oxford, Қоныс, Тұяққонған, Horseham, Cowfold, Cowick Олжабайасуы, Қанатияқыстау,

2) егіншілікпен байланысты атаулар. Егер мал шаруашылығы көшпелі қазақ халқының басты ісі болса, онда егін шаруашылығы да, әсіресе халықтың отырықшылығында да маңызды рөл атқарды. Ағылшын топонимикасы құрамында да осы топтың атауы бар. Осылай топонимдер пайда болды:

Whatley, Whatcote Егіндібұлақ, Қараегін, Мейізек 3) адамдар айналысатын қолөнерді сипаттайтын атаулар:

Tinker Side, Weaver, Turner's Chase Көмірші, Еңбекші, Балта

4) халықтың әлеуметтік өмірі мен тұрмысын көрсететін атаулар. Бұл топ, өз кезегінде: - Байкетөбе, Борисоққан, Тайтөбежоттың салт-дәстүрімен байланысты атауларды қамтиды. - туыстық қатынастарды көрсететін атаулар:

Әже, Бәйбіше, Қызқарасу және т. б. ағылшын топонимикасында бұл

топтың атаулары жоқ.

- діни сенімдерге байланысты атаулар және діни сипаттағы атаулар. *Crossthwaite, Whitchurch, Әулие, Бұрхан, Мазар, Молалы, Сұмбе, Newminster, Kirkley*

- әр түрлі оқиғалар туралы мәлімет беретін топонимдер:

Lincoln, Chester, Hereford, Қалмаққырған, Молдаөлген, Lancashire, Manchester, Stratford, Жауқашар

5) этнотопонимдер, яғни рулардың атауларынан құрылған топонимдер. Ағылшын тілінде көбіне тайпалық көріністе бейнеленеді. Мысалы:

Nottingham, Mettingham Қарақастек, Наймансүйек, Меркі

Ағылшын топонимдерінің құрамының бірі *folk* «халық» элементтері бар топонимдер тобы болып табылады. Бұл атаулар ағылшын -саксондық түзілімдердің ерте кезеңдерінде қолданылған. *Folk* топонимдерінің саны аз, бірақ олар топонимдердің маңызды түрі болып табылады. Ағылшын этносы үшін бүгінге дейін мәнін жоғалтпаған көптеген географиялық атаулар бар. Осындай топонимдердің бір бөлігі құрамында белгілі бір мағыналық бөлшектерді сақтайды: мәселен, *settlers* («қоныстанушылар») және *folk* («халық») сияқты элементтер кездеседі. Соның негізінде жасалған атауларға *Saffolk* (Саффолк) жатады: ол «оңтүстік халық» деген ұғымды білдіреді. Ал *Dorset* (Дорсет) атауы «Дорна қоныстары» мағынасымен түсіндіріліп, мұндағы *dorn* компоненті ағылшын дәстүріндегі «Дорчестер» атауымен байланыстырылады.

Кейбір топонимдер өзге тілдік қабаттан енген. Мысалы, *Cornwall* (Корнуолл) кельт тілінен шыққан атау ретінде қарастырылады және көне ағылшын тіліндегі *walh* («британдық», «валиилік») элементі арқылы қалыптасқан. *Hastings* (Гастингс) атауы да көне ағылшын дәуірінен тараған. Мұнда *-ingas* жұрнағы ерекше орын алады: ол «ұрпақтары», «ізбасарлары» немесе «бір қауымның адамдары» деген мағынаны береді, сондықтан бұл атау *Haesta* тайпасы/қауымын меңзейді.

Сонымен бірге *-ingas* үлгісінде кейде жұрнақтың орнына жеке адамның есімі топографиялық тұрғыда қолданылып, қоныс маңындағы ландшафт пен қауым атауы өзара астасып отырған: уақыт өте келе мұндай белгілеу тұрақты елді мекен атауына айналған. Мысал ретінде *Avenging* (Эвенинг) атауы «текті адамдар» деген түсінікпен байланыстырылса, *Eivon* және *Essex* (Эссекс) өңірлері өзен жағасын мекендеген адамдардың есімдерімен сабақтастырылып түсіндіріледі.

с. *Doddington* (Доддингтон), топонимі көне ағылшын тілінен шыққан. Үш бөліктен тұрады: 1, *Dodd*- 2, *-ing*, қазақ тілінде «ұрпақ», 3, *-ton*, қазақ тілінде «ферма, қоршалған жер» деп аударылады.

Топонимика мәселесі бірқатар жағдайларда топонимдерді түсіндіруде қиындықтар туғызуы мүмкін. Бұндай құбылыстар бірнеше себептермен түсіндіріледі.

Біріншіден, атау мотивациясы жоғалуы мүмкін. Егер бір немесе басқа атау берілген себеп айқын көрінбесе, онда кейбір топонимдердің мәндерін түсіндіру қиын болуы мүмкін. Бастапқыда өзен немесе төбе сияқты

ландшафтық ерекшеліктерге қатысты атаулар болса, кейін біздің уақытымызға дейін жоғалып кетуіде мүмкін. Мысалы, Whichford немесе Watford қаласының атауында (Уорикшир графтығы) өзенді білдіретін ford элементі бар, бірақ өзеннің орналасқан жері бұрыннан белгісіз.

Екіншіден, сыртқы ұқсастыққа байланысты бір элементтерді басқалармен қате ауыстыру мүмкін. Мұндай топонимдердің элементтері ескі ағылшын тілінен келген *den* (алқап) және *don* (холм) жұрнақтары сияқты, кейде өзара шатасып, бастапқы мәнін жоғалтады. Мысалы, аңғарда орналасқан Croydon қаласы және төбеде орналасқан Willesden қаласы Croyden және Willesdon атаулары болуы тиіс.

Үшіншіден, атаудың құрамындағы бөлшектер көпмағыналы болып келсе, топонимнің мәнін ашу күрделене түседі. Мәселен, *wich* және *wick* компоненттері әртүрлі мағынаға ие. Көп жағдайда *wich* / *wick* / *wyke* суффикстері ферма не қоныс ұғымын білдіреді (мысалы, Keswick атауы ірімшік өндіретін қоныс деген түсінікпен байланыстырылып түсіндіріледі). Дегенмен *wich* жұрнағын латын тіліндегі *vicus* - «сауда орны» деген сөзбен ұштастыратын көзқарас та бар. Ал жағалау аймақтарында *wick* жиі норвег тілімен сабақтастырылып, мағынасы «бұхта», «шығанақ» ұғымына ойысып отырады (мысалы, Lerwick).

Ағылшын топонимдерін зерттеудегі тағы бір қиындығы-Romsey қаласының атауындағы *eu* жұрнағы. Бұл суффикс ескі ағылшын тілінде -eg- дан құрылған, негізінен «арал» мағынасы бар. Алайда, *eu*- сондай-ақ, ескі ағылшын тіліндегі *haeg* сөзі Hornsey қаласының атауында қоршалған орынды білдіруі мүмкін екендігі де жоққа шығарылмайды.

Топонимдердің құрылымындағы элементтерінің тәртібі топонимдерді түсіндіру күрделілігіне себеп болуы мүмкін. Германдық тілдер тобының топонимдерінде, яғни, көне ағылшын және ежелгі скандинавиялық тілдерде, негізгі элемент, әдетте, оның модификаторынан кейін тұрады, мысалы, Elms**well** көне ағылшын топонимі (қала). Бұл атауды *elm* + *well* деген екі құрамға ажыратуға болады: мұндағы *well* - негізгі түбір, басты нысанды білдіреді және «құдық, бұлақ көзі» мағынасын береді. Ал *elm* - анықтаушы-модификатор қызметін атқарып, «вяз/ильм» (ағаш атауы) мәнін үстейді. Сондықтан топонимнің жалпы мағынасы «вяз ағашының (астындағы/түбіндегі) құдық» дегенді аңғартады. Ағылшын топонимдер қатарын құрайтын Кельт топонимдері негізінен кері тәртіп бойынша номинациялық қызмет атқарады: Мысалы **Aberdeen** (қала атауы) топонимінде негізгі элемент (төбешік, алқап, ферма және т.б.) білдіретін элемент бірінші болып табылады, сондықтан Aberdeen негізгі элемент *aber*- (өзен сағасы), ал топонимнің жалпы мәні - Dee өзенінің сағасы.

Кейде топонимнің мазмұнын түсінуге жалған аналогия кедергі келтіреді. Бұл құбылысты жаңа тұрғындар мекеннің бұрыннан бар атауларын өзгерткенде байқауға болады. Бұл топонимнің бастапқы айтылу немесе оқылу мәнеріне қарамастан, тұрғындар арасында өздерінің айтылу стиліне сәйкес қолданылуы жатады. Осылайша, «қой фермасы» мәні бар көне ағылшын топонимі Scipeton, қазіргі ағылшын тілінде Shipton формасында

болуы мүмкін, бірақ оның орнына Skipton болып өзгеріліп құрылды, өйткені көне ағылшын тілінде *sc* элементі ('sh' деп оқылады) көбіне ежелгі скандинав тілінде *sk* ретінде оқылып қолданылып жүрді, яғни ежелгі скандинав тілінде қойды білдіретін сөз мүлдем басқа болған.

Топонимдерді түсіндіру қиындықтарының тағы бір себебі - бұл кері сөзжасам, яғни атаулар бір-бірінен кері бағытта өндірілетін процесс. Бұл процесте көбіне ескірген және ұмытылған өзен атауы оның жағасында тұрған қаланың атын өзгертеді, керісінше емес. Мысалы, Rochdale қаласы арқылы өтетін өзен осы процестің нәтижесінде «Roch» деп аталды.

Топонимдерді түсіндіру бірнеше себептерге байланысты қиын болуы мүмкін: атау уәждемесінің жоғалуы, сыртқы ұқсастығы, топоним элементтерінің көп маңызы, элементтер тәртібі, жалған ұқсастығы және кері сөзжасам себебі бойынша бір элементті басқалармен қате ауыстыру. Шығу тегі әртүрлі тіл көздерінің болуы да топонимді түсіндіруді қиындатуы мүмкін.

Осы жіктеменің салыстырмалы талдауы бізге кейбір қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Номинацияның негізі барлық жерде, Англияда және Қазақстанда бірдей. Бірақ әрбір елге, әрбір халыққа тән өз ерекшеліктері де бар. Мысалы, объектіні білдіретін географиялық термин (бұлақтар, төбелер, өзен, қала және т.б.) немесе осы объектінің (өзен туралы: ағысы жай, ағысы қатты, тыныш, тар, лайланған және т. б.; елді мекен туралы: төбешік, солтүстік, кіші, біреуге тиесілі және т. б.) белгісі алынды. Қазақ және ағылшын топонимиясын салыстырсақ, екеуіне де ортақ ірі екі бағыт байқалады: біріншісі - географиялық нысанның табиғи-географиялық белгілеріне сүйеніп қойылған атаулар, екіншісі - белгілі бір дерекке не адамдардың өмір сүру, қоныстану ерекшеліктеріне қатысты қалыптасқан атаулар. Дегенмен, осы жалпы санаттардың ішкі құрамында айырмашылық бар. Мәселен, Қазақстан топонимикасында климаттық сипатты білдіретін атаулар (Жылысай, Сарторайлы), құрамында сан элементі кездесетін атаулар (Бесағаш, Қостанай), сондай-ақ географиялық атауды білдіретін бөлшектері бар және пайдалы қазбалардың барын меңзейтін атаулар (Кентау, Жезқазған) кең таралған. Ал ағылшын топонимиялық жүйесінде мұндай үлгідегі атаулар кездеспейді. Географиялық нысандарды атаудағы бұл өзгешеліктер халықтардың тарихи даму жолы мен әртүрлі кезеңдерді бастан кешіруімен түсіндіріледі. Қазақ халқы бұрын көшпелі болған және көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Сондықтан географиялық атауларда табиғи жағдайларды белгілеуді қоса алғанда, географиялық объектілердің егжей-тегжейлі сипаттамасы байқалады, өйткені қоныс аудару кезінде қандай да бір жер жайылымдарға жарамды екенін, тұрғын үй үшін, жер өңдеу үшін және т. б. уәжділіктерін көрсетіп отырған, жердің белгілері үлкен рөл атқарды. Англияда, әрине, объектінің белгісін сипаттайтын атаулар бар, бірақ қазақ топонимикасына қарағанда, осы топтың ағылшын географиялық атаулары көбінесе микротопонимияға жатады, ал осы топтың қазақ топонимдері негізінен ірі географиялық объектілердің (немесе қалалар, немесе ірі өзендер, көлдер және т.б.) атауларында кездеседі. Сондай-ақ, ағылшын

топонимикасына сан-есімді, климатты білдіретін элементтері бар атаулар тән емес. Өз кезегінде Англияның макротопонимикасында осы елде жиі орын алған, қоныс аудару, отарлау іздерін, басқа халықтардың қоныстарын сақтаған жаулап алу туралы баяндайтын географиялық атаулар танымал. Мысалы: Chester, Lancaster, Lincoln, Hereford және т.б.

Әрине, Англияда мал шаруашылығы мен егіншілік кең тараған жоқ деп айтуға болмайды. Бұл жағдайды ағылшын топонимдер құрамында көрініс алған Wheatfield, Oxford және т.б. сияқты географиялық атаулар дәлелдейді; бірақ олар негізінен микротопонимияда кездеседі, себебі бұл белгілер қазақтарға қарағанда ағылшындар үшін қайталама болып табылады. Ағылшын топонимикасында қазақ топонимикасына қарағанда діни және діни сипаттағы атаулар көп, және де қазақ топонимикасына қарағанда олар көбінесе макротопонимияда кездеседі.

Этнотопонимдер қазақ және ағылшын тіліндегі топонимиялық жүйелерде де ұшырасады әрі екі елдің ономастикалық кеңістігінде көбіне микротопонимия қабатымен сабақтасып келеді. Осыдан келіп, жер-су атауларын жасауда қоғамның әлеуметтік болмысы, күнделікті тұрмыс-салты, мәдени құндылықтары және халықтардың тарихи тәжірибесі айқындаушы фактор ретінде танылады [42]. Сонымен қатар қазақ және ағылшын топонимдеріне тән атау беру қағидаттары мен атаудың қалыптасу үдерісіндегі когнитивтік және психоллингвистикалық қырлар, сондай-ақ номинация механизмін жүзеге асыратын менталды-когнитивтік амал-әрекеттер жүйесі сипатталып көрсетілді. Жаңа білімді қалыптастыратын, санада ойша сегменттейтін және жинақтайтын амалдың бірі - тілдік аталым (номинация) екені тұжырымдалды.

Зерттеу нәтижесінде қазақ және ағылшын халқының топонимдік номинациясына негіз болатын метафоралық аталымдар ең нәтижелі де өнімді түрі ретінде танылып, оған қатысты тың тұжырымдар жасалды.

1.2 Қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасу тарихи кезеңдері

Әрбір атаудың қалай туып, қайдан шыққанын, төркінін және әуелгі мағына-мәнін айқындау - тарихи-салыстырмалы әрі салыстырмалы-типологиялық талдауды қажет ететін күрделі де қызықты сала. Әсіресе мәні көпшілікке көмескі, тіпті мүлде беймәлім болып келген атаулардың астарын ашып, «жұмбағын шешу» жұртшылықтың назарын өзіне тартары анық. Сонымен қатар жер-су атауларының қоғамдағы қолданыс өрісі, атқаратын қызметі мен әлеуметтік-мәдени маңызы да өзекті мәселе болып қала береді.

Жер-су атаулары - тарихымыздың ізі, ұлттық жадымыздың тірі куәсі. Кез келген елдің атаулары оның өткенінен хабар беріп, халықтың болмысын, тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылық дағдысын, салт-дәстүрін, тілі мен дінін танытады. Осы тұрғыдан алғанда, топонимдер - су мен жердің «шежіресі», кешегі дәуірдің үнін бүгінге жеткізетін хабаршы іспетті. Алайда қилы кезеңдер мен аласапыран оқиғалар екі халықтың да қастерлі мұрасына аздықөпті зардабын тигізгені белгілі.

Қазақ ономастикасындағы жер-су атауларының құрамынан көне дәуірге, яғни біздің дәуірімізге дейінгі кезеңдерге тән атаулар да, ерте ортағасырлық және кейінгі ғасырлардан жеткен атаулар да айқын байқалады. Мәселен, тарих атасы Геродоттың дерегі б.з.д. V ғасырда Каспий теңізі атауы болғанын көрсетсе, дәл сол сияқты Арал теңізі, Сырдария, Алтай, Хантәңірі, Ертіс, Есіл, Іле, Орал, Қарқара, Қарқаралы, Жайық, Арыс секілді атаулардың да тамыры тым тереңде жатқанын аңғарамыз.

Осылайша, батысында Каспийден шығысында Алтайға дейін, оңтүстігінде Орта Азиямен, солтүстігінде Ресей Федерациясымен шектесетін ұлан-ғайыр даламызда атаулардың саны мың сан, тіпті сансыз деуге болады. Мұның барлығы - атамекеніміз бен атажұртымызға қатысты тарихи-мәдени қазына, баға жетпес құндылық, ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып жеткен асыл мұра.

Топонимика ғылымы кез келген ауданның табиғи жағдайлары мен табиғи қорларын, айрықша қорғалатын табиғи аумақтарын зерттеуде маңызды қолданбалы сипат алады. Бұл міндеттерді шешу үшін географиялық атаулардың номинациясына себеп болған тарихи оқиғалар, атаулардың мағыналық жүктемесі және осыған сәйкес алынатын географиялық ақпаратты ескерудің маңызы зор.

Өзге елдер тәрізді қазақ даласының да өткені тыныш болған жоқ: ұлы дүрбелендер, қанды шайқастар, басқыншылық пен жаулап алу кезеңдері талай мәрте қайталанды. Осындай тарихи толқындар кең байтақ мекеніміздің болмысына ғана емес, оның тілдік-рухани қабатына да ықпал етті. Әсіресе әр өңірдің тау-тасы, өзен-көлі, қыраты мен шоқысы атауларында сол дәуірлердің табы сақталып қалды. Сондықтан ел ішінде ғасырлардан жеткен онимдердің, соның ішінде жер-су атауларының мәнін, мағынасын және шығу төркінін айқындау - аса маңызды міндет. Ономастиканың қажеттілігі де дәл осы тұстан көрінеді.

Ежелгі замандағы тайпалар арасындағы қақтығыстар мен жорықтар, бертіндегі Жоңғар-қалмақ шапқыншылықтары, патшалық Ресейдің отаршыл саясаты сияқты ірі тарихи оқиғалар топонимдерге өз ізін қалдырмай қалған жоқ. Өркениеті орныққан, ғылымы дамыған халықтар өткеннің сырын ашуға жәрдемдесетін мұраның бірде-бірін елеусіз қалдырмай, оны ұқыппен жинап, жүйелеп, зерттеп, ғылыми сүзгіден өткізіп отырады. Өйткені әрбір атаудың артында - белгілі бір оқиға, уақыт пен кеңістікке байланған өмір дерегі, дүниеге келу себебі жатыр.

Осы ойды халқымыздың көрнекті перзенті, ғұлама ғалым Ш. Уәлихановтың: «Көне түркі салт-санасы мен әдет-ғұрпының қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары, адам аттары және өзге де атаулар жадта сақталып, атадан балаға жалғасып жатады», - деген тағылымды тұжырымы айқын дәлелдейді. Ендеше, қасиетті Ұлы Даламыздың өзі - тұтас шежіре: әлі түгел ашылмаған құпиясы бар сырлы кітап, өткеннің маржан сөзін сақтаған ғажайып әлем.

Қазақ ономастикасының құрамдас саласы болып саналатын жер-су

атаулары (топонимдер) - ғасырлар бойы жиналған рухани-мәдени тәжірибенің ізі, ұлттық тарих пен мәдениеттің бағалы дереккөзі, мұра қорымызды толықтыратын маңызды қайнарлардың бірі. Қазақстан аумағындағы атаулар қорының ауқымы да соны дәлелдейді: бір ғана өзен атаулары шамамен 85 мыңға жуықтаса, көл атаулары 50 мыңнан асады. Көпшілікке кеңінен таныс ірі нысандардың қатарында Балқаш, Алакөл, Сасықкөл, Теңіз, Марқакөл, Зайсан, Шалқар, Индер, Қарасор, Шортанды, Шабакты, Үлкен Шабакты, Бурабай, Сілеті теңіз, Құсмұрын, Шағалалы теңіз, Үлкен Қарой, Сарықопа секілді көлдер, сондай-ақ Арыс, Ертіс, Есіл, Іле, Сырдария, Жайық, Кеңгір тәрізді өзендер бар. Бұған қоса қала, кент, ауыл атауларымен қатар физика-географиялық нысандардың атаулары да аса мол екені белгілі.

Топонимдердің пайда болуы мен қалыптасуын түсіндіру үшін алдымен халық тілінің байлығын, әр тарихи кезеңдегі қоғамдық құрылым мен әлеуметтік-экономикалық ахуалды, тұрғындардың кәсіби-өндірістік тіршілігін, мемлекет дамуының бағытын және елді мекендердің кеңейіп, көбейе түсуін ескеру қажет. Өйткені жер бетіндегі мыңдаған атаудың тууы мен дамуы бір ғана дәуірдің жемісі емес: олар - талай ғасырды қамтыған күрделі тарихи үдерістің куәсі, бүгінге жеткен қымбат қазына, асыл мұра.

Қазіргі қазақ жері сан алуан тарихи оқиғаларды бастан кешіргені, бұл аймақта әр кезеңде түрлі ұлыс-тайпа, ел-жұрт өмір сүріп, мемлекет құрып, ұзақ ғұмыр кешкені тарихтан мәлім. Соның айқын айғағы ретінде біздің дәуірімізге дейінгі кезеңнен жалғасқан гидронимдер мен оронимдерді атауға болады: теңіз атаулары - Каспий теңізі, Арал теңізі; өзен атаулары - Арыс, Талас, Сырдария, Ертіс, Есіл, Іле, Кеңгір, Шу; тау атаулары - Хантәңірі, Қаратау, Қазығұрт, Қарқара, Қарқаралы, Күршім, Тарбағатай, Маңырақ және т.б.

Ерте орта ғасыр дәуірінде қалыптасқан жер-су атауларының қатарына Тараз, Екіөгіз, Қаялық, Суяб, Сығанақ, Сауран, Орал, Талкиз (Талғар), Сарығ, Кермен, Кеш, Торғай сияқты атаулар жатады. Ал ортағасырлық кезеңде кең тараған топонимдер ретінде Құлан, Отырар, Созақ, Сайрам, Сүткент, Жайық, Теке, Аспара, Шымкент, Түркістан тәрізді атауларды көрсетуге болады.

Келтірілген жер-су атауларының көпшілігі бүгінгі қазақ тілінің лексика-морфологиялық жүйесі тұрғысынан қарағанда «түсінікті», мағынасы бірден ашылатын секілді әсер қалдырады. Айталық, Алакөл атауын «ала-құла көл», Хантәңіріні «тәңірі хан», Қаратауды «қарайып жатқан тау», Ұлытауды «үлкен тау» деп оңай тарқатып жіберуге болады. Бірақ мұндай жадағай түсіндіру ғылыми тұрғыдан үстірттікке ұрындырады. Себебі көне қабатқа жататын байырғы атаулар қазіргі түркі тілдерінің лексикалық та, дыбыстық-морфологиялық та заңдылықтарына әрдайым толық сәйкес келе бермейді. Сол себепті мұндай топонимдерді ашудың ең тиімді жолы - оларды тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық әдістер арқылы кешенді түрде зерделеу.

Жазба деректер мен археологиялық қазба материалдары орта ғасырлар кезеңінде қазақ жерінде қоныстардың, елді мекендердің, сондай-ақ қала мен

қалашықтардың айтарлықтай көп болғанын нақтылай түседі. Бұл жайт Орта Азия халықтарының өмір салтында көшпелі тұрмыспен қатар отырықшылықтың да кең тарағанын дәлелдейтін маңызды уәждердің бірі. Тарихшылардың пайымдауына сүйенсек, отырықшы мәдениет пен қалалық өмірдің өрістеу қарқыны Қазақстан аумағында біркелкі жүрмеген: Сырдария бойы, Талас пен Шу өңірлерінің оңтүстік аймақтарында қалалардың дамуы, әсіресе, V-VIII ғасырларда айқын жандана бастаған.

Қазақстанның көне қалаларының атауларын жинақтап, оларды лингвистикалық тұрғыдан талдау - тарихи-географиялық әрі этнографиялық мәні өте жоғары бағыт. Қазақ тарихында X-XII ғасырлар шамасында ортағасырлық қалалар мен кенттердің қалыптасуы жан-жақты сипатталып, ұлан-ғайыр дала кеңістігінің бірнеше табиғи-шаруашылық аймақтарға бөлініп қарастырылатыны да белгілі. Сол аймақтардың әрқайсысында қалалық тіршіліктің дамуы мен тарихи жолының өзіндік ерекшеліктері болғаны тарихнамалық еңбектерде арнайы көрсетіледі.

Ежелгі топонимдер - тек атау ғана емес, тарихи лексиканың аса құнды дереккөздері. Әсіресе бүгінгі Қазақстан аумағында әр дәуірде сан алуан этникалық қауымдардың өмір сүргенін және ономастикалық қордың солардың тілдік іздері ретінде біздің заманымызға жеткенін осы материалдар арқылы анық аңғаруға болады. Демек, мұндай атаулар өткеннің «тілдік қалдығы» ретінде көне тілдердің көмескі сырларын ашуға мүмкіндік беретін, ғылыми салмағы зор дәлел-нақтылар қатарынан орын алады.

Біздің дәуірімізге дейін қалыптасқан топонимдердің негізгі бөлігі табиғи нысандарға-тау, теңіз, өзен, көлге - қатысты болып келеді, ал бірқатары көне қала атауы түрінде сақталған. Мысалы, Алтай, Қаратау, Қазығұрт, Ұлытау, Алатау, Каспий мен Арал теңіздері, Балқаш көлі (ертеректе Көк теңіз аталған), Ертіс, Арыс, Талас, Іле, Есіл, Сырдария, Ойыл, Қиыл, Тобыл, Жайық, Ембі (Жем), Хантәңірі, Талғар, Шығу (Чегу), Тараз және басқа да атаулар осының айғағы.

Мұндай атаулардың әрқайсысы тіл тарихы, мәдениет, этнология мен тарих салалары үшін құнды дерек көзі саналады. Себебі олардың құрамында бүгінгі әдеби тілімізде ұшыраспайтын, мағынасы көмескіленген не мүлде ұмытылған көне сөздер мен тұлғалардың ізі сақталған. Сол арқылы халқымыздың бұрынғы кезеңдегі өмір салтын, көрші жұрттармен мәдени байланысын, әдет-ғұрпын тануда топонимдердің маңызы ерекше артады.

Өйткені жер-су атаулары-қоғам тіршілігімен, адамдардың күнделікті әрекетімен, тарихи оқиғалармен тығыз астасып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани мұра. Олар халықтың ойлау жүйесін, қиялын, зердесін, ұлттық мінезін және жалпы болмысын бейнелейтін өшпес шежіре іспетті. Әсіресе Қазақ хандығы құрылған уақыттан бері шамамен 550 жыл ішінде қалыптасып, қордаланған сансыз жер-су атаулары-ұлттық қазынамыздың аса қомақты бөлігі.

Бұл мол қабаттың тілдік табиғатына назар аударсақ, атаулардың басым бөлігі ана тіліміздің төл сөздерінен жасалғаны байқалады, ал екінші бір тобы өзге тілдік элементтер арқылы қалыптасқан. Дегенмен қазақ топонимиясында

физикалық-географиялық атаулардың үлесі айрықша: тау, жота, қыр, қырат, асу, бел, белес, кезең, төбе, төбешік, шоқы, сондай-ақ көл, көлмек, көлшік, өзен бастау, қайнар, тұма, бұлақ тәрізді атаулар мыңдап қана емес, тіпті миллиондап кездеседі. Сонымен қатар елді мекен атаулары-ойконимдер де едәуір орын алады.

Осыншалық көп атаудың шығу төркінін, жасалу себептерін және мағыналық уәжін зерттеу бұл кең даланы ежелден қай ру-тайпалар қоныстанғанын, сондай-ақ қазақ ру-тайпаларының осы өңірлерде қай дәуірден бастап өмір сүргенін анықтаумен тікелей байланысты. Сондықтан бұл мәселелер топонимикалық зерттеулердің назарынан ешқашан тыс қалып көрген емес.

Қазіргі топонимдік қорда қазақ тілінің өз материалы негізінде талдауға келмейтін, әрі әдеби тіл нормасында орнықтап қалған лексикалық қабаттар жиі кездеседі. Мұндай атаулардың бір бөлігі көне дәуір авторлары - тарих атасы Геродот, Страбон, К. Птолемей еңбектерінде ұшыраса, енді бір тобы V-VIII ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштерінен байқалады. Сонымен қатар олардың қатарында біздің дәуірімізге дейінгі үйсін, қаңлы тілдік ортасына тән элементтер сақталған нұсқалар да бар. Осындай атаулар қытай деректану дәстүріндегі «Ханнама», «Үйсіндер тарауы», «Тарихнама» секілді белгілі тарихи жазбаларда да көрініс тапқан.

Жер-су атаулары - халық тіліндегі мағыналық әрі бейнелік қуаты жоғары, қолданысқа қолайлы сөздерден сұрыпталып, уақыт ағымымен ұрпақтан-ұрпаққа, тілден-тілге көшіп отырған тұрақты тілдік таңбалар. Бұл топонимдердің жасалу үлгілері, сөздік қоры және морфологиялық құрылымы әр тілде әркелкі болып келеді; тіпті топонимиялық материалдың өңірлік таралуына қарай да өзіндік айырым белгілері қалыптасады. Мәселен, атаулардың тіркесу тәсілі мен компоненттердің орналасу тәртібінен аймақтық өзгешеліктер анық байқалады. Қосымшалардың бір бөлігі төл тілдің көне заңдылықтарына негізделсе, екінші бір бөлігі өзге тілдік ықпал арқылы енгенін аңғаруға болады. Дегенмен, жалпы алғанда, топонимдер құрамында байырғы тіліміздің сөзжасамы мен сөз түрлендіру жүйесінің ізі айқын әрі берік сақталған.

Топонимдердің құрылымдық табиғатын сипаттайтын зерттеулер әр өңірде жеткілікті. Қазақстан жер-су атауларын қарастырған ғалымдар да топонимдерді құрам-құрылысына қарай бес ірі санатқа жіктейді:

1. түбір күйіндегі жалқы атаулар;
2. туынды түбірден жасалған жалқы атаулар;
3. бірігу арқылы қалыптасқан күрделі жалқы атаулар;
4. қосарлану негізіндегі жалқы атаулар;
5. сөз тіркесі не сөйлем үлгісінде жасалған жалқы атаулар.

А.П.Дульзонның топонимдер тілдегі сөздердің ерекше тобы деген пікірі дұрыс. Алайда топонимдердің жасалуындағы және қолданылуындағы, жер-су аттарында алғашқы формаларының сақталуындағы т.б. ерекшеліктер құрылымы жағынан зерттеуде оларды жалпы есімдерден, сөздерден бөліп қарауды талап етеді. Сол себептен топонимдер тілдің кесек бір бөлшегі бола

тұрса да өзіне тән жолмен жасалады және дамиды. Сондықтан Б.А. Серебренниковтың топонимдер тілдің ерекше бөлігі деген пікірі дұрыс. Ол топонимдердің өзіне тән ерекшеліктері депмыналарды көрсетеді: а) сөз тіркесі елді пункт, жер, өзен т.б. атауы болып қойылысымен жалқы есімге айналады; б) енді бұл атау тілдік басқа материалдан өзін оқшау ұстайды, онда тұрақтылық қасиет пайда болады; в) топонимдерде сол тілде жоқ модельдер мен сөздер жасалады, бұларды тополексема деп атауға болады; г) топонимдерде формульдік болады, бірақ бұл тілдегі сөз жасау формульдігімен сәйкес болмайды... Мұнда топонимдік типтердің тұтқа сөздері, немесе индикаторлар үлкен роль атқарады; д) топонимикалық атаулар даму сатысында басқа тілдердің әсерінен сан қилы фонетикалық, морфологиялық, диалектілік т.б. өзгерістерге түседі [43,31-33].

Қазақстан аумағындағы топонимдер құрамдық тұрғыдан, біздің пайымдауымызша, екі ірі арнаға жіктеледі: біріншісі - төл тілдің негізінде қалыптасқан атаулар, екіншісі - өзге тілдерден туындаған атаулар. Мұндай жіктеліс әр тілдік ортада әрқилы жолмен өрбуі мүмкін. Бұл жерде біз сөзді Қазақстан топонимдерінің құрамы аясында ғана шектейміз.

Төл тіл негізінде жасалған жер-су атауларын шартты түрде бірнеше тарихи-қабатқа бөліп қарастыруға болады: а) алтай дәуіріне тән, ә) көне түркі дәуіріне қатысты, б) көне қазақ тілі кезеңінде орныққан, в) жаңа қазақ тілі дәуірінде қалыптасқан атаулар. Осылардың ішінде алтай дәуіріне телінетін атаулар түркі-моңғол тілдік бірлестігі шеңберімен ұштасады. Ал осы қабаттағы жекелеген топонимдердің төркіні кей тұста ностратикалық тілдер тұрғысынан талданғанда айқынырақ ашылады.

Осы қисынға сүйене отырып, Қазақстан жер-су атауларындағы «моңғол тілінен енген» делінетін бірқатар атауларды бұдан былай екі бөлек топ ретінде қарастыру орынды: а) түркі-моңғол тіл бірлестігі дәуірінде жасалған атаулар; ә) XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде енген атаулар.

Жоғарыда айтылған басқа тілдер негізінде жасалған деген атаулар (топонимдер) тобын екіге бөлуге болады: а) сол халықтың Қазақстан территориясында тікелей болуы нәтижесінде жасалған атаулар; б) түрлі тарихи және мәдени қарым-қатынастың нәтижесінде енген кірме атаулар.

Қазақстан топонимдерінің қазіргі құрамын және ескі жазу нұсқаларында кездесетін түрлерін анықтау үшін, тарихи мәліметтерге сүйеніп, Қазақстан жерінде болған халықтар туралы материалдарды пайдалана отырып олардың болғандығын дәлелдейтін топонимдерді, сонымен қатар қазақ халқымен туыстас басқа да түрік және қазақ тайпаларының ертедегі дәуірінен бастап қазіргі ұлт болып қалыптасуына дейінгі тапонимдерімен байланыстыра зерттеу жұмыстың басты мақсаттарының бірі болып табылады. Қазақстандағы топонимдердің төркінін тарихи дәуірлермен сабақтастыра талдағанда, мәселені бір ғана ғасыр шеңберінде шектемей, ерте кезеңдерден бастау қажет. Қазақ халқы XV-XVI ғасырларда толық қалыптасқанға дейін-ақ қазіргі Қазақстан аумағында қазақ құрамына енген ру-тайпалар өмір сүрді. Олардың тілі өзге

түркі тайпаларының тілдерімен бір негізден тараған, туыстас жүйеге жатты. Сондықтан XV-XVI ғасырға дейінгі жер-су атауларын қарастырғанда, топоним жасаудың барлық түркі тілдеріне ортақ белгілерін салыстыра отырып, сол кезеңге тән атаулардың түркі тілдік семьядағы топонимдермен байланысы айқындалып, арнайы зерттеледі. Түркілік географиялық терминдер мен атаулардың мағыналық талдамасын алғаш жасаған ғалымдардың бірі XI ғ. өмір сүрген М. Қашқари болып табылады. Ғалымның «Диуани лұғат-ат-түрк» (Түрік лексикасының жинағы) еңбегі Қазақстан аумағындағы кейбір тарихи атаулардың мағынасын талдауда басшылыққа алуға болады. Бұл еңбекті қазақ тіліне аударған А.Егеубаев оған «түрік өркениетінің алтын кілті» деген баға берген.

Сөздіктегі терминдер мен тарихи атаулар, оларға берілген түсініктер жан жақтылығымен таңғалдырады. Бұл еңбекте Сырдария, Сайрам, Сығанақ, Қарнақ, Фараб, Қарашық атаулары туралы деректер келтірілген. Кейбір сөздер мен терминдердің (өл, ой, өкүз, ашақ, өзүк, құрт, таң, татыр, чал және т.б.) мағынасына берілген түсініктемелер облыстағы этимологиясы түсініксіз болып келген атауларды талдауға негіз болады деп есептейміз. Мысалы, еңбекте «өл» сөзінің мағынасы «ылғал, дымқыл, жас» дегенді білдіретіні, ал оғыздардың бұл сөзді білмейтіндігі туралы айтылған. Мысалы, оңтүстік өңірде мағынасын басқа сөздер негізінде түсіндіре алмайтын Өлқорғантас атауы кездеседі. Бұл атаудағы «қорған тас» тіркесі түсінікті болғанымен, өл қосымшасы қазіргі қазақ тілі тұрғысында тек өл/у, яғни «қайтыс болу» мағынасында ғана қолданылады. Қорған тасқа қатысты бұл мағынасын алу ешқандай қисынға келмейтін сияқты. Ал сөздің М.Қашқари еңбегіндегі мағынасы жердің ландшафттық ерекшелігінен хабар беріп тұр.

Мағынасы әлі күнге дейін нақты айқындалмай, түрлі жорамалдарға негіз болып жүрген чал (қазақ тіліндегі айтылымы - шал) сөзі өңірлік топонимияда және оған жапсарлас аймақтарда жиі ұшырасып, көптеген атаулардың жасалуына арқау болған: Шал, Шалдар, Шалғия, Шалкөде, Шалраң және т.б. Е.Қойшыбаев бұл қатарды А.Н.Бернштам еңбектеріне сүйене отырып, түркі тілдеріндегі шал > чал > жал тұлғаларының фонетикалық ауысуы ретінде түсіндіреді. Алайда қазақ тілінде жал сөзі өз қалпын жоғалтпай, өзгеріссіз күйде көптеген атаулар құрамында сақталып келе жатқаны байқалады. Оның үстіне, шал компоненті бар жер-су атауларының негізінен оңтүстік өңірде көбірек шоғырлануы бұл атаулардың этимологиясы мен семантикасын басқа қырынан пайымдауды қажет етеді. Мәселен, М.Қашқаридің сөздігінде чал сөзі «ала» мағынасында беріледі; ғалым мұны «чал қой - ала қой» деген үлгі арқылы нақтылайды. Осы дерекке сүйенсек, жоғарыда аталған топонимдердің бір бөлігі көне түркілік ала анықтауышының қатысуымен қалыптасқан деуге негіз бар.

Қазақстан аумағындағы географиялық атаулар орыс географиялық әдебиетінде, карталарда және тарихи еңбектерде әсіресе XVII ғасырдан бастап айқынырақ көрініс таба бастайды. Сол бағыттағы ерте дереккөздердің бірі - XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басында Борис Годуновтың өтініші бойынша Қадырғали Қошым Жалаири жазған «Жами ат-тауарих»

(«Жылнамалар жинағы») еңбегі. Бұл туындының қолжазбасы ұзақ уақыт Қазан университеті кітапханасында сақталып, тек 1854 жылы И.Н.Березин тарапынан жарыққа шығарылған. Негізгі өзегі қазақ хандығының тарихына арналса да, еңбектің географиялық құндылығы да жоғары: онда Сайрам (Испиджаб) жөнінде нақты мәліметтер келтірілген.

Ал 1627 жылы Ресей патшасының жарлығымен түзілген «Үлкен Сызба кітабында» бірқатар атаулар таңбаланған. Солардың ішінде Сыр (мәтінде «Көк теңізге шығыстан Сыр өзені құяды» деген сипаттамамен), Сарысу (Сарысу Сырға жетпей көлге құятыны айтылған), сондай-ақ Қаратау мен Түркістан қаласының атауы көрсетіледі.

Сонымен қатар, 1716-1733 жылдары қалмақ тұтқынында болған швед Ренат жасаған картаны жан-жақты талдаған орыс зерттеушісі А.И. Макшеев бұл картаның басты құндылығы ретінде шекаралардың, географиялық нысандардың және атаулардың дәл берілгенін атап өтеді. Картадағы 250 атаудың ішінде бүгінге дейін сақталған топонимдер де бар: Талас (Tallas Fl.), оның саласы Теріс (Ters), Арыс (Aras), Иасы (Jassu), Сайрам (Saram), Сырдария (Schir Fl.), Шу (Zeu Fl.).

Ресей қытайтану мектебінің іргесін қалаған синолог-ғалым Я. Бичурин жазған «Орта Азия байырғы ұлттарының тарихи материалдары» атты танымал еңбек, сондай-ақ француз тарихшысы Хоутсма тарапынан «Ханнама» мен «Тарихнамадағы» Батыс өңірлерге қатысты бөлімдердің аударылып, ондағы ономастикалық деректердің көрсетілуі және жапон зерттеушісі Ушида Канпу бастаған ғалымдардың қытайдың тарихи кітаптарындағы Батыс өңір тарауларын бірлесе тәржімалап, түсіндірме жасап, жеке басылым етіп шығаруы - барлығы да түркі дүниесіне қатысты құнды мәліметтер қорын қалыптастырған еңбектер қатарын құрайды. Аталған зерттеулерде түркі атаулары мол қамтылып, соның ішінде бүгінгі қазақ халқының этникалық негізін құраған көне ірі тайпалар - үйсін, қаңлы, қыпшақ, арғын, алшын тәрізді қауымдар туралы деректер мен соларға тән ономастикалық материалдар кеңінен келтіріледі.

Е.Ә. Керімбаев мәліметіне сүйенсек, Қазақстан аумағында Адай шоқасы, Ноғай арық, Шуылдық жайлау, Сарт өткен секілді және басқа да этнооронимдер ұшырасады. Мұндай атаулардың пайда болу мәніне назар аударсақ, этнооронимдер ертеректе белгілі бір өңірдің (немесе жекелеген нысандардың) нақты руларға заңды негізде бекітілгенін аңғартатын тілдік-тарихи белгі ретінде көрінеді. Бұған қоса, Қазақстанда жерді суару ісінде бас арықты пайдалану үшін қазақ қауымында ру жақындығына қарай 15-20 шаңырақтан «төбе» белгіленіп отырғаны айтылады; ал негізгі арықтардың меншігі, әдетте, белгілі бір рулардың иелігінде сақталған.

Т. Жанұзақов антропоним мен топонимнің өзара ауысу құбылысын (кісі аттарының географиялық атауларға, географиялық атаулардың кісі аттарына көшуін) атап көрсетіп қана қоймай, ру атауларының өзге ру атауларына, ал кейіннен топонимдерге айналып, тұрақты қолданысқа ене беретінін белгілі бір тарихи-лингвистикалық заңдылықпен байланыстырады [44,35].

Қазақ топонимиясындағы араб-иран тілдерінен енген атаулардың

калыптасуы да тарихи кезеңдермен сабақтас: бір жағынан - ежелгі дәуірдегі сақ тайпалық бірлестіктері заманы, екінші жағынан - орта ғасырлардағы араб ықпалының Орта Азия мен Қазақстан өңіріне таралу үдерісі. Араб тілінен келген бірқатар географиялық терминдер мен атаулық бірліктер жергілікті, байырғы (автохтондық) топонимиялық жүйеге сіңісіп, бүгінгі күнге дейін сақталған. Сол терминдердің бірі - *рабат*.

Қазығұрт энциклопедиясы бұл атауға мынадай сипаттама береді: Рабат - жер атауы, көне қоныстың ежелден келе жатқан аты. Алғашында ол шекаралық бекініс мағынасын білдірсе, кейін келе керуен сарай ұғымына жақындаған. Тау қойнауында орналасқан көк-жасыл алқаптағы Жібек жолы бойына тән нысан ретінде сипатталып, бұл маңда әулиелі бекет болғаны айтылады; Ташкент бағытына өткен керуендер осында аялдап, тынығып, көлігін ауыстырып, сапарын әрі жалғастырған [45,278].

Мәселен, *Өгем* тауының атауындағы *-гем /кем-*ді кейбір зерттеушілер көне иран терминіне жатқызады. Кей жағдайда ирандық терминдер қазақ тіліне кеңінен сіңісіп кетіп, өзіндік мағыналық жүктемеге ие болады. Сондай ирандық терминдердің бірі - *сеңгір* «тік жарқабақты жартас» мағынасында қазақтың халық терминологиясында белгілі. Қаратаудың солтүстік-шығыс беткейіндегі *Қызылсеңгір* тауы (786 м.), шындығында да, тауалды жазығымен тік жартасты беткей жасап жалғасады.

Топонимист ғалым Е.М.Поспелов: «Географиялық атаулар мен қоғамдық институттар тікелей саясатпен байланысты дамып отырады. Қоғамдағы үстем тап жұртшылықты өзінің идеологиясы мен саясатына жер-су атаулары арқылы бағындырады», - депті [46]. Яғни, әр дәуірде орын алған саяси және экономикалық өзгерістер қоғамның топонимиялық кеңістігіне (жер-су атаулары жүйесіне) айқын әрі терең ықпал еткені анық. Төменде сараланатын тарихи кезеңдер сол ықпалдың нақты көрінісі ретінде қарастырылады.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан аумағындағы кейбір жер-су атауларын моңғол тілінен тікелей енген деп түсіндіретін көзқарастарды бүгінгі зерттеулер екі бағытта ажыратып пайымдайды: а) түркі-моңғол қауымдастығы қалыптасқан, Алтай дәуірінен кейінгі кезеңде ортақ тілдік-мәдени ортада жасалған атаулар; ә) XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы мен XVIII ғасырдағы қалмақ (моңғол тектес) басқыншылықтары салдарынан кейіннен енген атаулар [47].

Шын мәнінде, XIII ғасырдағы моңғол жорықтары мен XVIII ғасырдағы жоңғар-қалмақ шабуылдарының нәтижесінде бірқатар аймақтық атаулар моңғол (қалмақ) тілдік қабатымен байланысады. Дегенмен қазақ жеріндегі моңғол және қалмақ текті топонимдердің үлесі тым мардымсыз. Белгілі зерттеуші Ғ. Қоңқашбаевтың деректеріне сүйенсек, моңғол тіліне тән атаулар саны екі жүзден сәл ғана асады, ал қалмақша қабат одан да жұтаң: шамамен жүзге жетер-жетпес ғана.

Моңғол текті атаулардың бір бөлігі XIII ғасырдан бастап орнығып, 1755 жылдарға дейін, яғни Жоңғарияның құлауына дейінгі аралықта сақталған топонимдер ретінде сипатталады. Мысал ретінде Нарынқұм (Атырау-Батыс

Қазақстан өңірі), Нарынқол (Алматы облысы), Нарым, Нарынқаба (Шығыс Қазақстан) тәрізді жер атауларын атауға болады. «Моңғолша-қазақша» сөздікте «наран» сөзінің «күн», «күнгей» мағынасын беретіні көрсетіледі, сондықтан аталған атаулардың семантикалық төркіні осы ұғымдармен сабақтас болуы ықтимал.

Бұлдырты - өзен әрі елді мекен атауы; бірқатар ғалымдар оның шығу тегін моңғол тілімен байланыстырады. Шағатай - елді мекен атауы, ол да татар-моңғол ықпалы күшейген кезеңдерден жеткен атаулар қатарына жатқызылады. Сонымен бірге «Шағатай» атауы Орта түркі дәуіріндегі Шағатай ұлысының атымен байланыстырылып, сол ұлыс кеңістігінде ресми қызмет атқарған шағатай тілінің Орта Азиядағы қазақ, өзбек, түрікмен, қарақалпақ әдеби тілдерінің қалыптасуына белгілі деңгейде негіз болғаны ғылыми айналымда кеңінен мәлім.

Шалқар - көл атауы. Моңғол тіліндегі «цалгиа» (“үлкен толқын”, “су сыбдыры”), сондай-ақ «цалчих» (“жарға соғу”, “толқындау”) мағыналары бұл атаудың толқын, шалқу семантикасымен өзара қабысып жататынын аңғартады. Сондықтан «Шалқар» атауын шалқы-«ернеуінен асып төгілу, шалқып жату» ұғымымен байланыстыру қисынды деген тұжырым да назарға алынады [48].

«Делбегетей» оронимі - «Дэл - бег», делбиген, тайпақ + тай (туынды есім жұрнағы) жалпиган тау, «Толағай» оронимі (толгой) жұмыр бас деген, «Хабарасу» хамар - тұмсық (моңғол тілінде) мағына береді. Шар гидрониміне келер болсақ, Шар сөзі моңғол тілінде сары деген мағынаны береді екен. Сонда, өзеннің суының сары түсті болып келуіне байланысты сары су деп аталуы әбден мүмкін емес пе? «Қарақол» гидронимі қара (түркі) немесе моңғол тілінде де хар (қара) гол- өзен (бурят, моңғол тілдерінде) қара су деген мағынаны білдіреді. «Шаған» - цоган «ақ», «боз» деген мағынаны беріп, кейіннен қосарлана қолдану арқылы тілімізге қолданысқа еніп кеткен.

/Мыс. Ақ шаңқан киіз үйлер тігіліпті/. «Ертіс» гидронимі эрчис/ирчис -мұндағы сыз, сіз қатыстық сын есімдер, Ерт+сіз, Ертіс - өткелсіз деген мағынаны береді [47].

«Қандыағаш» атауының пайда болу төркіні XVIII ғасырмен, нақтырақ айтқанда қалмақ шапқыншылығы дәуірімен байланыстырылады. 1738 жылы қазақ жасақтары мен Жұрын батыр бастаған торғауыт қалмақтары арасында шайқас болғаны айтылады. Кейбір деректерде торғауыттардың Шақпақ Жәнібектің Түктібайды үйлендіріп, дүбірлі той өткізген сәтін пайдаланып, Жем мен Сағыз өңіріндегі қазақ ауылдарына тұтқиылдан шабуыл жасап, ауыр қырғынға ұшыратқаны көрсетіледі.

Ауызша тарихи деректерге сүйенсек, Кіші жүздің тама руынан шыққан Есет Көкіұлы арғын елін жаудан қорғауда Жәнібек батырға жәрдемдесу үшін Орта жүз жаққа аттанады. Арғындарға көмекке Табын Бөкенбай батыр да кеткені айтылады. Дәл осы жағдайды қалмақтар тиімді пайдаланып, Кіші жүз қазақтары қоныстанған қалың орманды, ағашы мол өңірге келіп, күтпеген жерден соққы береді. Сол маңда олар қазақ ауылдарын ойрандап, мал-мүлкін талан-таражға салып, қыз-келіншектерді айдап әкеткен. Сондықтан қан

төгілген, аналардың көз жасы тамған, талай жанның басы қиылған бұл жер ел жадында «Қандыағаш» деген атпен сақталып қалған [49].

Жалпы мұндай атаулардың бір бөлігі қазақтар тарапынан кейін қайтадан өз тіліне аударылып қолданылса, екінші бөлігі дыбыстық тұрғыдан өзгеріске ұшырап, қазақ тілінің заңдылықтарына икемделіп кеткен. Бұған Алтай, Зайсан, Тарбағатай, Қалжыр, Күрті, Тұрғысын, Тайынты, Арқауыл, Бүркітауыл, Долон, Ұлан және т.б. атауларды мысал етуге болады [50]. Қазақ топонимдерінің даму кезеңдері 1-ші кестеде берілген.

Кесте 2 - Қазақ топонимдерінің тарихи кезеңдері [51]

Кезеңдер	Топонимдер
Алтай дәуіріндегі топонимдер	Ұлытау, Бурхан, Обаған, Сібір т.с.с.
Көне түркі тіліндегі топонимдер	Айрық, Аршаты, Балқаш, Өлеңті, Шет, Шідерті т.с.с.
Көне қазақ тіліндегі топонимдер	Бағанаты. Бұқтырма. Доғалаң. Жарыққопа. Көктің көлі, Қағыл. Қайнар. Қарасу. Қорған. Құйған. Шаңдақ т.с.с.
Қазіргі қазақ тіліндегі топонимдер	Алатау, Ұлытау, Қаратау, Ақсу, Саумалкөл, Көкшетау, Шортанды, Ырғыз т.с.с.
Араб-Иран тілдерінен енген атаулар	Мақаншы. Дара. Қызылкент. Талдыкент т.с.с.
Монғол тілінен енген топонимдер.	Абылай кеткен. Арасан. Дүрбілжің т.с.с.
Орыс тілінен енген топонимдер	Петропавловск, Ульяновск, Целиноград. Дружба т.с.с.

Келесі кезеңді кей еңбектерде Ресей отаршылдығының ықпалына байланысты, яғни славян тілдері негізінде қалыптасқан топонимдер дәуірі деп сипаттайды. Қазақ жеріндегі көпқабатты топонимиялық жүйеде славян тектес географиялық атаулардың үлесі айтарлықтай мол. Қазақ пен орыс халықтары арасындағы ғасырларға созылған өзара байланыс жер-су атауларында да әр қырынан көрініс тапты: 1760-1870 жылдардан бастап славян тілдерінен жасалған атаулар қазақ топонимдер қатарына үздіксіз еніп, біртіндеп орныға берді. Мұндай атаулардың дені орыс, украин, белорус тілдеріндегі сөздер арқылы жасалған. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, олардың басым бөлігі антропотопонимдерге жатады, яғни елді мекендерге адам есімі мен фамилиясы негізінде ат берілген. Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынас жандана бастаған сайын жаңа үлгідегі географиялық атаулар да пайда болып, уақыт өткен сайын саны арта түсті. Қазақ топонимиясы тарихында дәл осы кезеңдегідей жер атауларының соншалықты жылдам ауысып, жиі жаңаруы бұрын байқалмаған құбылыс ретінде бағаланады [52, 104].

Топонимиялық атауларды тарихи тұрғыдан талдағанда, Қазақстанның Ресейге қосылуы барысындағы патша өкіметі қалыптастырып, жүйелі түрде жүргізген ел басқару саясатының үш кезеңін ескеру маңызды. Осындай кезеңдік жіктеу арқылы қазақ даласын біртіндеп, асықпай отарлау барысында қолданылған тетіктердің эволюциясы, соның ішінде отаршылдық мазмұндағы географиялық атаулардың жоспарлы түрде енгізіліп, уақыт өте көбейе түсу үрдісі айқынырақ аңғарылады.

Қазақстанның Ресей құрамына енуі кірме топонимдердің кең таралуына негізгі алғышарт болды. Кейінгі жылдары орыс тіліндегі географиялық атаулардың одан әрі көбеюі екі ел арасындағы сан алуан тарихи байланыстармен тікелей сабақтасып отырды. Дегенмен, қазақ пен орыс қауымдарының тілдік әрі әлеуметтік өзара ықпалдасуы бұл кезеңнен де ертерек бастау алғаны атап көрсетіледі [53, 432].

XVII ғасырдан бастап Қазақстанның Ресеймен шектес өңірлерінде алғашқы орыс қоныстары бой көтеріп, олар ресми түрде орысша атаулармен бекітілді. Соның нәтижесінде қазақ жер-су атаулары жүйесіне біртіндеп орыс тілінен енген жаңа топонимдер қосыла бастады. Негізі, Ресейдің қазақ даласына қызығушылығы XVI ғасырдың өзінде-ақ күшейген еді: қазақ жері Орта Азия және шығыс мемлекеттерімен шекаралас аймақ ретінде ірі керуен және сауда жолдарының бойында жатты. Қытай, Үндістан секілді шығыс елдері мен батысты жалғаған бұл кеңістіктің саяси-экономикалық салмағы жоғары болғандықтан, Қазақстан аумағын өз ықпалына алу Ресейдің шығыстағы саудасы, экономикасы, саясаттағы орны мен әскери мүмкіндігін нығайтатыны белгілі болды. Бұған қоса, сол кезеңдегі қазақ қоғамының күрделі ахуалы және Жоңғар хандығы тарапынан төнген қауіп орыс-қазақ қатынасының жақындасуына түрткі болды [54].

1682 жылы Ресей тағына отырған І Петр табиғи байлық пен алтын қорының молдығы жөніндегі мәліметтерге сүйеніп, Каспий теңізі мен Қазақстан даласы арқылы Азияға шығатын теңіз және құрлық бағыттарының Ресей үшін стратегиялық маңызын ерекше бағалады. Ол 1713 жылдан бастап жыл сайын арнайы тапсырмамен Қырғыз және Түркістан далалары арқылы өзге азиялық елдерге апаратын «кілт пен қақпа» саналатын жолдарды анықтау үшін адамдарды тұрақты түрде аттандырып отырды. Осы саясаттың ықпалымен Қазақстанның шығыс және солтүстік-шығыс бөліктерінде кейін «Ертіс казактары линиясы» аталған бекіністер жүйесі қалыптасты [55, 16-17].

Осы кезеңде Қазақстан аумағында орыс қоныстары көбейіп, олардың атаулары да қазақ топонимиясына ықпал етті. Мәселен, 1720 жылы М.И. Лихарев басқарған ресейлік экспедиция келгеннен кейін Үлбі өзенінің Ертіске құяр тұсында атауын «устье каменных гор» тіркесінен алған Усть-Каменогорск бекінісінің негізі қаланды [56]. 1765 жылы өрт салдарынан қираған бекініс кейін қайта тұрғызылды. Ал жергілікті халық бұл атауды өз тілдік дағдысына икемдеп, «Өскемен» деп қолдана бастады.

XVIII ғасырдың алғашқы жартысында патшалық билік дінге байланысты қудалаудан Польшаға ауып кеткендерді елге қайтаруға бағытталған жаңа жарлық жариялады. Ал 1760 жылғы құжатта Польша

жақтан оралғандарға қоныстанатын нақты орындар көрсетілді. Осы шешімдердің және әскери күштің қолдауымен Алтай өңірінде «поляктар» деп аталған қоныстар пайда болды. Бұл туралы деректер М. Швецованың «Поляки Змеиногорского округа» атты (1899) мақаласында жан-жақты баяндалады [53]. Катонқарағай ауданындағы Поляковка атауының шығу төркіні де осы жағдаймен түсіндіріледі.

1764 жылы Лосиха, Секисовка, Шемонаиха және Бобровка елді мекендерінің іргесі қаланып, уақыт өте келе олардың негізінен Малое Убинка, Быструха, Черемшанка, Тарханка сияқты және өзге де селолар бөлініп шықты. Екатерина II 1796 жылы қазіргі Зырян қаласының маңында жаңа қоныстар салу жөнінде жарлық берген. Соның салдарынан Уба өңірінің шаруалары бұрынғы тұрақтарын тастап, казактар бақылауындағы қоныстанбаған аймақтарға қарай көшіп кете бастады. Көп ұзамай Алтай таулы округінің картасында Парыгино, Снегирево, Кондратьево, Богатырево, Соловьево, Соломоновка тәрізді көптеген селолардың атауы көрініс тапты.

Ал 1726 жылы Орал тау-кен өндірісінде қызмет еткен Акинфий Демидов Алтайда алғашқы кен орындары мен зауыттардың негізін қалап, бұл өндірістік кешенді «Колываново-Воскресенский» деп атады [57].

А. Принтцаның пайымдауынша, моңғол қабатынан кейін орыс қабаты XVIII ғасырдың бірінші жартысынан бастап ене бастайды [57]. Орыс тілінен енген атауларға қатысты тарихи-географиялық деректер алдыңғы тарауда жүйеленіп көрсетілген. XVIII ғасырда Ресей империясы Ертіс өзені бойымен бекіністер тұрғызу арқылы отарлау саясатын іске қоса бастады. Ертіс жағалауындағы казактарға берілген жеңілдіктер сақталып, олардың едәуір бөлігі осы бекіністер маңына тұрақтап қалды. Н.Е. Бекмаханованың мәліметі бойынша, XVIII ғасырдың 50-жылдары әскери шеп бойындағы казактардың саны 2 мың адамға жеткен [58].

Ертіс өңірін отарлау үдерісі, бекініс салу жұмыстары және жергілікті халықтардың тіршілігіне қатысты нақтылы деректер Г.Катанаев, Н.Г.Апполова, Ф.Усов, П.П. Румянцев, Ф. Щербина еңбектерінде кеңінен қамтылған. П.П. Румянцев XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының қоғамдық-саяси ахуалын сипаттай келе: «Бұдан әрі қырғыз (қазақ) халқының өз тарихы жоқ, әр ауылдық бұратана адамдардың тарихы» деп жазады [59].

Орысша атаулардың қалыптасуы тек жекелеген нысандарға емес, тұтас аумақ атауларына да ықпал етті. Сол себепті славян тілдерінен енген географиялық атауларға мысал өте көп: Луговое, Садовое, Горкунково, Трехгорное, Волчанка, Березовка, Новоильинка, Троиницкое, Каменка, Восточное, Веселое, Белоусовка, Вознесенка, Игоревка, Белогорский, Солнечное, Орловка, Средигорное және т.б. Ресей мен Украинадан қоныс аудару кең ауқымды сипат алды: XX ғасырдың басында Павлодар уезінде 220 қоныс аударушы селолары пайда болды [60]. Ф.А. Щербинаның зерттеулерінде 3793 географиялық нысан тіркелген [61]. Қоныс аудару нәтижесінде Ертіс-Баянаула аймағында орыс, украин және өзге тілдерден енген елді мекен атаулары орнықты.

Патша өкіметінің таңбасын және император Романовтар әулетімен байланысын білдіретін антропотопонимдер де қалыптасты: Романовка, Николаевка, Алексеевка, Еленовка, Ириновка, Татьяновка, Борисовка, Ольгино, Наташино, Павлодар (Павелға сыйлық) және т.б. Дала губернаторлары Надаров пен Галкиннің атымен Надаровка, Галкина аталған; ал Милорадовка қоныстандыру ісі жөніндегі губерниялық бастық Милородовтың құрметіне қойылған. Заборовка уездік қоныс аударушылар бастығы Заборовскийдің есіміне қатысты болса, Доннинка мен Раевка - оның Домна және Рая атты қыздарының аттарынан шыққан; Софиевка - зайыбы Софияның есімімен байланыстырылған.

Неміс қоныс аударушылары Алтенау, Райнфельд, Эбенталь, Фриеденфельд селоларының негізін қалады. Украинадан келгендер өздерінің бұрынғы қоныс атауларын жаңа жерде де қолданған: Донской, Каховка, Кубань, Луганск, Полтава, Херсонка. Діни танымға қатысты қойылған атаулар да бар: Благовещенье, Воскресенка, Духовницкое, Крещенское, Рождественка, Спасовка, Сретенка, Успенка және т.б. Осылайша орыс тілінен енген жер-су атаулары жергілікті топонимиялық жүйеде айқын көрініс тапты.

Кей жағдайларда қазақша атауларды мағыналық тұрғыдан аударып беру үрдісі жиі ұшырасады: Беловодск (Ақсу сөзінен), Котельниково (Оймакөл), Глубокое (Шұңқыркөл), Травянка (Шөптікөл), Горькое (Ащыкөл), Грабово (Қосағаш), Горчинка (Ащылы) [62].

Тілдік байланыстардың күшеюі нәтижесінде өңірдегі көптеген топонимдер күнделікті қолданыста жартылай не толық аударма арқылы орнығып кеткен. Мәселен, Қара Ертіс атауы орысша Черный Иртыш түрінде, Кіші Жеменей - Малый Жеменей, Рахман бұлақтары - Рахановские ключи, Үлкен Бөкен - Большая Буконь болып беріледі. Бұған қоса, орыс тіліндегі сөзжасам нормаларына бейімделіп жасалған жер-су атаулары да ұшырасады: мысалы, Большой Мараленок, Малый Мараленок атаулары «марал» сөзінен тараса, Таловочка - «тал» атауына, Убинка - «оба» сөзіне негізделген және тағы басқа үлгілер кездеседі [63].

Шығыс Қазақстан аумағында жер-су атауларын алмастырумен қатар, қоныс аударушылардың бұрыннан бар көне топонимдерді өз тіліне икемдеп қолданғаны байқалады. Айталық, Қарақожа (кей деректе Қарақұсты болуы ықтимал) атауы Карагужиха түріне өзгерсе, Құтты - Кутиха, Маралды - Маралиха болып, орыс тіліндегі *-иха* қосымшасын қабылдау арқылы бейімделген. Ал Аблай-ин-кид (Абылай монастырі) атауы Аблакетка түрінде, Тархан (Дархан) атауы Тарханка болып, *-ка* жұрнағы негізінде түрлендірілген. Кеңес кезеңінде бұл үдеріс әдейі жүргізіліп, орысша атаулар қазақтың төл атауларын мақсатты түрде ығыстыру арқылы орнықтырылғаны аңғарылады.

Аталған өзгерістердің салдарынан көптеген антропонимдер мен өзге тілдерден енген атаулар көбейіп, табиғаты жағынан зерттеушілер «жасанды» (Керімбаев, 1992) деп сипаттайтын ономастикалық номинацияның қалыптасуына түрткі болды. Әсіресе елді мекен атауларында кісі есімдеріне сүйенген атаулар жиі ұшырайды: мысалы, Черняевка ауылының атауы

оңтүстік өңірді орыстандыру саясатын белсенді жүргізген әскери генерал Черняевпен байланысты болса, Ванновка елді мекені патшалық Ресейдің ағарту (білім) министрі болған П.С. Ванновский есімімен сабақтастырыла қойылған [64].

Кеңестік идеологияны насихаттау үдерісі нәтижесінде тарихи атаулардың едәуір бөлігі жаңа мазмұнда қайта қалыптастырылды. Әсіресе ауыл-аймақ атауларын (ойконимдерді) жаппай алмастыру тәжірибесі кең тарады: соның ықпалымен Энгельс, Ленин, Тельман, Куйбышев, Дзержинский, Ворошилов, Буденный, Калинин секілді атаулар орнығып, кеңістікке «жаңа» идеологиялық таңба түсірді [53]. XX ғасырдың бас тұсында қоныс аударушылар саны айтарлықтай көбейіп, олардың тұрақтаған өңірлерінде орыс, украин және өзге де тілдерден енген елді мекен атаулары жиілей бастады.

1954 жылдан бастап Қазақстанның солтүстік аймақтарында тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны қолға алынды. Дәл осы кезеңде көршілес Ресей, Украина, Беларусь және басқа республикалардан 2 млн-нан астам адам көшіп келіп қоныстанғаны мәлім. Совхоздар мен колхоздар ұйымдастырылып, көптеген елді мекендердің, қоныстардың, сондай-ақ өзен-көл атаулары өзгеріске түсті; нәтижесінде орыс тілі арқылы орныққан топонимдер жүйесі қалыптасты.

Жалпы алғанда, қоғамдағы кез келген саяси-экономикалық бетбұрыс топонимиялық кеңістікте міндетті түрде із қалдырады. В.А. Никоновтың пайымынша, топонимика амалсыз түрде «идеологиялық функцияға жегіледі» [65].

Тың игеру ісінің 25 жылдығына арналған мерекелік кезеңде «Наука мира» журналында 3,5 мың жаңа орысша атау берілгені мақтаныш ретінде көрсетілгені де белгілі [66, 4-9].

Қазақ елі егемендігін алып, еңсесін тіктегеннен бергі уақыт ішінде өмір ағысы, оңға бет алған тіл тың арнаға ауысқандай. Соның шарапаты ономастика саласына да тиіп отыр. Бұрын көп айтыла бермейтін алуан түрлі мәселелер қазір ашық талқыға түсіп, жетістік пен кемшілік бүкпесіз әңгіме арқауына айналууда. Сөзіміз жалған болмасын, 20 жылға таяу уақыт ішінде 5 облыстың, 13 қаланың, 54 ауданның, 7 қалалық ауданның, 43 темір жол стансасы мен бекеттердің атаулары жаңарды. 6 облыстың, 12 қаланың, 14 ауданның, 76 темір жол стансасы мен бекеттердің, 30-дан астам елді мекендердің атауларының орыс тіліндегі транскрипциясы айқындалды.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде Қарағанды өңірінде жер-су атауларын беру және қайта атау үдерісі айрықша қарқын алды. Соның нәтижесінде көптеген елді мекендерге байырғы тарихи атаулар қайта жаңғырып, бірқатар жерлерге халқымыздың көрнекті тұлғаларының есімдері беріліп, олардың өнегесі ұлықталғаны - қуанарлық құбылыс.

Ұлыбританияның географиялық атаулары ерекше бай және негізінен тіл мен мәдениеттегі өзгерістерге байланысты әртүрлі.

Ұлыбританияның топонимдері өз тамырларын кем дегенде бес түрлі халықтардың - кельт, римдіктер, англосакс, скандинавтар, француз

тілдерінің элементтерінен бастау алады. Осы халықтардың барлығы елдің топонимиясына өз үлесін қосып, ағылшын топонимдерін бүгінгі таңдағы кейіпі болып табылатындай етіп жасады. Яғни, Ұлыбритания топонимдері қатары бес тілден тұрады. Ағылшын топонимдер қатарында кельт және көне ағылшын тілдерімен қатар латын, көне скандинав және норман тілдерінен енген кірме топонимдер де бар. Сондықтан Ұлыбритания топонимиясы қоры әртүрлі болып табылады. Ағылшын топонимдер қатарын құрайтын тілдерге жеке-жеке қысқаша тоқтала кетсек.

Кельт тілінің элементтері. Б. з. б. 400-350 жж. кельт тілдері Британдық топонимдерінің жасалуында кеңінен қолданыс тапқан. Демек, көптеген британдық топонимдер толық болмаса, жартылай шығу тегі кельт тілінен шыққан топонимдер деп есептеледі. Ағылшын өзендерінің көптеген атаулары кельт тілінен шыққан: Avon, Don, Exe, Axe, Esk, Usk, Thames, Derwent, Severn, Dee. Түпнұсқа мағынасы сақтала отырып, бұл атаулар ағылшын топонимикасының ең көне қабаттарына жататынын атап өтуге болады. Кельттік жер-су атаулары әсіресе Британ аралдарының солтүстігі мен батысында кең тараған; олардың жоғары шоғырланған аймақтары ретінде Уэльс пен Корнуолл (Cornwall) жиі көрсетіледі.

Корнуолл өңірінде кельт тектес элементтер көбіне tre-, pen-, lan- тәрізді префикстер арқылы байқалса, Уэльс аумағында -llan компоненті ерекше жиі ұшырасады. Камбрия графтығындағы кельт топонимдерінің едәуір бөлігі жер бедерінің сипатын (ландшафтық ерекшеліктерін) білдіреді: мысалы, Blencathra және Helvellyn тауларының атаулары осыны аңғартады. Сонымен қатар кельттер көптеген өзендерге де атау берген, соның ішінде Ehen және Cocker секілді гидронимдер бар. Ал Солтүстік Шотландия топонимиясында гаэльдік негіз айқын көрінеді: мысалы, loch (көл атауын білдіретін сөз) және glen сияқты элементтер жиі қолданылады.

Кельт компоненттері мен олардың мағыналарын нақтылайтын бірнеше үлгі келтірсек: aber - «өзен сағасы, тоғыс, өзендердің қосылатын жері» (Aberystwyth, Aberdyfi, Aberdeen, Aberuthven); coombe - «төменгі жайлау не ойпаң алқап» (Woolacombe, Docombe); glen - «тар аңғар» (Rutherglen, Glenarm, Corby Glen); lan / lhan / llan - «шіркеу; шіркеуі бар қоныс» (Lanteglos, Lhanbryde, Lanercost, Llanbedr Pont Steffan, Llanybydder, Llanwenog, Llannwnen); keth / cheth - «орман» (Penketh, Culcheth) [67].

Диссертациялық жұмыста қаралған жалпы кельт атауларының талдауы топонимдердің эмбебап сипаттамаларын анықтады: сипатталатын объектінің белгілерін пайдалану (жарқыраған, қараңғы) және өзендердің, төбелердің номинациялары кезінде тікелей географиялық терминдерді қолдану көрініс алады. Мысалы: Glyme өзенінің атауы кельт тілінен *glimo* «жарқын, жарқыраған»; Windrush гидронимінің валлий тіліндегі gwyn «ақ» және ирланд тіліндегі giasg «батпақ» деген сөздердің бірігуінен жасалғанын байқаймыз.

Кельт компоненті бар ойконимдердің бірлі - жарымы, гидронимдердік атауларды қайта пайдалану арқасында өз атауын алған шағын ауылдардан атауларында ғана сақталғаны белгілі болды. Мысалы: Bladon ауылының

атауы - кельт жерінен аққан өзеннің атауынан шыққан; Thame қаласы Темза (Thame) өзенінің атауынан өз атауын алды (кельт тіліндегі мағынасы tarn «қара»).

Ағылшын топонимиясында кельттік элементтер табиғи объектілердің атауларында негізінен гидронимдерде анықталады, олардың басты функциясы - кеңістіктік бағдарлау болып табылады. Мысалы, кельт елді мекенінің географиялық территориясын wal - (көне ағылш. walh, walas «бриттер») деген көп қолданыс табатын компоненттер арқылы анықтауға болады. Аталмыш құрамдас бөліктердің топонимдерде кездесуі, кельт тайпаларының жерлерінің басым бөлігін англо-саксондардың жаулап алғаннан кейінгі мекендерін белгілеу үшін қолданылған, мысалы, Walcot фермасының атауы қазақ тілінде «бриттер үйі, бриттер мекені» деген мағынаға ие. Яғни, брит тайпаларының мекендеген жері.

Латын тілінің элементтері. Ағылшын топонимдерінде кездесетін ежелгі атаулардың латинизацияланған түрлері айтарлықтай өзгерген түрде берілген.

Римдік Британия заманында көптеген жаңа, көбінесе әскери қоныстар пайда болды, олар географиялық пайдалы жерлерде, бірнеше бағыттардың қиылысында дамыды. Сондықтан көптеген елді мекендер бүгінгі күнге дейін сақталған. Сол кезеңнің өзіне тән тілдік және топонимдік құбылыстарының бірі ehester / caster «лагерь» элементін жиі пайдалану болып табылады, бұндай тілдік компоненттер кельт тілінің анықталған компоненттерімен үйлесімде қолданылған: Aichester (кельт alauna «ақ су» және латын ceaster) \ Chesterton «Рим фортының жанында орналасқан фермерлік аула»- (ceaster және-tun «фермерлік аула»).

Ағылшын топонимиясында Британиядағы римдік дәуірден мұра болып қалған атаулардың үлесі едәуір: зерттеулерде олардың саны шамамен 300-ге жуық деп көрсетіледі. Рим үстемдігі тоқтағаннан кейін Британия аумағындағы көптеген рим қоныстарының атаулары қайта қалыптасып, олардың құрамына латынның *castra* («әскери лагерь») сөзі негіз болған - **caster/-chester** жұрнақтары жиі қосылған.

Римдік элементтердің бір бөлігі толық жоғалмай, белгілі бір аймақта өзгерген күйде сақталып қалды. Мысалы, латынның *pons* («көпір») компоненті Уэльс жерінде «**pont**» формасына ауысып, **Pontypridd**, **Pontheugh** сияқты атаулардың құрамында кездеседі. Ал Англия топонимдерінің кейбірі латынның *strata* («жол») сөзінен тараған **street** элементін қамтиды: **Chester-le-Street**, **Spital-in-the-Street**, **Streatham**.

Сонымен бірге, британдық топонимдерге латыннан енген кейбір құрамбөліктер ортағасырда орнығып, аффикстік қызмет атқарған. Мәселен, **magna** мен **parva** компоненттері мағынасы жағынан қазіргі қолданыстағы *great/little* сөздерінің қызметін алмастырып, мынадай үлгілерде көрінеді: **Chew Magna**, **Wigston Magna**, **Appleby Magna**, сондай-ақ **Appleby Parva**, **Wigston Parva**.

Латын негізді өзге де өнімді элементтер қатарына мыналар жатады: **colonia** → **-coln** («әскери қоныс»: **Lincoln**), **porta** → **-port** («қақпа»:

Stockport), **fos/foss** («канал, ор, ров»: **Foss** өзені, **Fangfoss** және т.б.), сондай-ақ **cum** предлогы («бірге/с»: **Salcott-cum-Virley**, **Cockshutt-cum-Petton**).

Жалпы алғанда, Англиядағы рим дәуіріне қатысты жер-су атаулары сол кезеңнің жол жүйесін, әскери қоныстарын және бекіністі қорғаныс құрылыстарын тарихи тұрғыдан айқын сипаттайды. Бұған қоса, сол уақытта бұрыннан бар кельттік топонимдерге латын сөздері тіркесіп, атаулардың құрамын күрделендіріп отырған.

Англосаксондық топонимикалық пласт. Б.з. 449 жылы Англдар, Саксондар және Джуттар Британдық аралдарды қоныстай бастады. Англосаксондықтар өздерінің жаңа қоныстарын **Engaland** (ағылшын елі) деп атады, ал олардың тілі **Englisc** болып табылды, оны қазіргі заманғы ғалымдар көне ағылшын немесе англосаксон деп атайды. Қазіргі ағылшын тілі көне ағылшын тілінен тікелей дамығандықтан, көне ағылшын тілінен шыққан топонимдер шығу тегі немесе бастапқы формасы деп саналады.

Норфолк және Суффолк графтарындағы географиялық нысандарға атаулардың көпшілігін бастапқыда ағылшындар қойған. Ондай атаулардың қолданысында көне ағылшын сөздері өте көп.

Төменде көне ағылшын топонимиясында жиі ұшырасатын негізгі морфемалар мен олардың мағыналары мысалдар арқылы берілген: **bourne/burn** - «бұрқасын» (Ashbourne, Blackburn, Bournemouth, Eastbourne); **don/den/dun** - «холм, төбе» (Abingdon, Bredon, Willesden); **ham** - «ферма, қоныс» (Rotherham, Newham, Nottingham); **lea/ley/leigh** (leah сөзінен) - «ағаш-бұтасы тазартылған жер телімі» (Barnsley, Hadleigh, Leigh); **tun/ton/don** - «қоршалған орын, ферма» (Tunstead, Brighton, Coniston); **well** - «кұдық, бұлақ көзі» (Elmswell, Bakewell); **weald/wold** - «орманды, биік төбе» (Wealdstone, Stow-on-the-Wold, Southwold).

Англосаксон топонимдерінде этникалық топтардан шыққан атаулар бұндай атаулардың құрамында әлеуметтік иеленушілік үрдісі басым екені анықталды: Sunningwell (тайпаның аты-жөні, патронимдік жұрнақ -inga, wella) - «Сангаһг тайпасының ағыны»; Abingdon - «Эбби төбесі».

Осы кезеңнің атауларында ағылшын этносының мифологиялық және тілдік көзқарастан христиандану үрдісіне өту кезеңін көруге болады: Drakenhord өрісі - «айдаһар қазынасы»; Elvendon - «эльфтер елді мекені»; Poppets Hill - «гоблиндер мекендейтін шұңқыр»; Grimsbuty - «Құдіретті Құдайдың бекінісі», Berinsfield-атауы әулие Бириниус епископ құрметіне жасалған антропотопоним.

Англосаксон дәуірінде қалыптасқан топонимдер жүйесінде сол өңірдің табиғи өсімдік жамылғысы, әсіресе ағаш түрлері мен қалың орман алқаптарының атаулары басым орын алған. Мысалы, Woodstock - «орман ішіндегі қоныс», Grendon Underwood - «ормандағы жасыл төбе», Ashlee Wood - «шаған өскен орман», Oakley - «емен ағашы өсетін орман», Bix - «шамшат орманы», Woodpetty - «алмұртты орман» мағынасын білдіреді. Ал жабайы жануарлар атауына негізделген жер-су атаулары мұнда көп кездеспейді: Foscot «түлкілер мекені», Goosey «қаз аралы» сияқты санаулы мысалдар ғана ұшырасады.

Англосаксондық географиялық атауларда адамдардың белсенді қызметі және олардың әлеуметтік дамуы тіркелген: табиғи ресурстарды пайдалану, ауыл шаруашылық кәсіптері де көрініс алады. Мәселен, мал шаруашылығына қатысты атауларға Chawley («бұзаулар жайылатын өріс») мен Taskley («жас қой ұсталатын орын») жатады; егіншілікке байланысты топонимдер қатарында Wheatley («бидай егу үшін тазартылған жер телімі») және Rycote («қара бидай өсетін кент») кездеседі; ал аумақты күзету/қорғау мәнін білдіретіндерге Warborough («бақылау бекеті») мысал бола алады.

Англосаксондық топонимияға жоғары өнімділік пен субстраттардың алуан түрлілігі тән. Зерттелетін кезеңнің топонимдерінде адаммен, оның қызметімен, географиялық объектілердің жеке алынған сипаттамаларын көрсететін табиғи ландшафтың ерекшеліктерімен байланысты әмбебап атаулар анықталды.

Скандинавиялық элементтер. Топонимдердің тағы бір қайнар көзі Викингтердің ежелгі скандинав тілі болып саналады. Скандинавиялық дәуірдің топонимияға жасаған әсері шамалы-ақ. Бұл кезеңде елді мекендердің атаулары үшін антропонимдер қолданылған. Жиі өз атауы бірінші элемент ретінде, ал географиялық термин - екінші элемент ретінде қолданылған: Dunthorp - «Дунна қонысы».

Скандинавиялық кең қолданыс тапқан компонент - «thorp» ауыл, ферма, жаңадан құрылған қоныстарды, жақын орналасқан ауылдарға тәуелді фермаларды белгілеу үшін қолданылған, бұл Aston Tirrald және Aston Urthorpe сияқты елді мекендерді салыстыру кезінде байқалады. Бұл компонент X-XI ғасырларда скандинавиялық елді мекендердің пайда болуы мен оның тілдік таралуын көрсетеді.

Ағылшын жер-су атауларының құрамында скандинавиялық шығу текті компоненттер ерекше жиі ұшырасады. Солардың кең тарағандары мыналар: bost - «ферма» (Leurbost); by - «қоныс, ауыл» (Grimsby, Tenby); dale (түбі *dalr*) - «алқап» (Rochdale, Saxondale, Airedale); firth - «тар теңіз шығанағы, бухта» (Burrafirth, Firth of Forth); gill/ghyll - «шатқал, тар жыра» (Gillamoore, Garrigill, Dungeon Ghyll); thwaite/twatt - «орманнан тазартылып, қоныстануға не құрылысқа бөлінген жер телімі» (Huthwaite, Twatt); lundr/lund - «орман, тоғай» (Lundwood) [68].

Француз тілдік қабаты Англияны нормандар басып алғаннан кейін, яғни 1066 жылдан соң айқын көріне бастады: географиялық нысандардың бір бөлігіне жаңа иелік пен мәртебені білдіретін әртүрлі жұрнақтар мен префикстер қосылып, атаулар жаңаша қалыптаса түсті. Бұған Grays Thurrock, Stoke Mandeville, Stanton Lacy, Newport Pagnell секілді мысалдар дәлел.

Сонымен бірге, ескі француз тілінің норманд диалектісі әсер еткен бірқатар атаулар уақыт өте келе сыртқы тұлғасы жағынан «французшаға ұқсас» (жалған-француз) топонимдер ретінде орнығып кетті. Мәселен, Chapel-en-le-Frith (мағынасы: *Church-in-the*, ал ескі ағылшындық қабаты: *Woods*) және Chester-le-Street.

Француз тілінің Англияның топонимдеріне жасаған әсері шіркеулер мен қамалдардың атауларында байқалады. Бұл атаулар Франциядан

ауыстырылды: Аббатство Rewley Abbey «корольдік орын немесе мекен».

Ағылшын топонимиясында ағылшын топонимдері құрамында француз артиклінің «*le*» қарқынды қолданылуы байқалады, бұл *Leafield* ауылының гибриді атауында анық байқалады.

Француз тілінің әсерінің тән ерекшелігі-нормандиялықтарға дейінгі географиялық атауларды жазу мен айтудағы елеулі өзгерістер: Tusmore (нормандиялық Т әріпімен ТН ағылшын диграфын ауыстыру).

Тұтастай алғанда, бұндай жүйе ағылшындықтар үшін типтік болып табылады. Ұзақ жаулап алу нәтижесінде топонимикалық қабаттардың қатпарлануы орын алады, әртүрлі тарихи дәуірлердің бірнеше тілдерінің элементтерінен құралған біртекті атаулар пайда болады, олар ағылшын тілінің нормасына сәйкес ассимиляцияланады және бейімделеді.

Англияда ежелгі ағылшын текті географиялық атаулар, атап айтқанда табиғи объектілердің атаулары басым. Топонимдер елдің тарихи өткенімен байланысты, ағылшын тілінің ежелгі жағдайы мен оның мәдени мұрасын көрсетеді.

Ұлттық-мәдени ерекшеліктер көптеген әскери жеңістерді, әртүрлі тарихи оқиғаларды бейнелейтін атауларда ұсынылған: Blenheim, Porto Bello, Waterloo және т.б.

Ағылшын топонимикалық жүйесінің ерекшелігі топонимикалық субстраттардың болуы. Топонимдер тек жергілікті бағдарлар ретінде ғана емес, ең алдымен Англияны мекендеген халықтардың тарихын, аумақты игеру кезеңдеріндегі мәдени-тарихи кешендер ретінде әрекет етеді.

Сонымен, Г. Г. Агеева мен Е. Ю. Лецис-тердің тұжырымдарына негізделі отырып, № 2 кестеде әр түрлі тарихи кезеңдерге тән ағылшын топонимдерін көрсетеміз [69]:

Кесте 3 - Ағылшын топонимдерінің тарихи кезеңдері

Кезеңдер	Топонимдер
-----------------	-------------------

1. Кельттер кезеңі (XI ғ. б.з.д. - I ғ. б.з.)	Bradwell, Brassington, Brandon, Branston, Brewood сияқты атаулардың құрамында bre- түбірі бар; ол «биік төбешік» деген ұғымды білдіреді. Ал Melbourn топониміндегі mel- элементі «ақшыл» мағынасымен байланысты. <i>Donisthrope</i> және <i>Donnington</i> атауларында кездесетін dun компоненті «қамал, бекініс» дегенді аңғартады. Сондай-ақ <i>Penkridge</i>, <i>Penrith</i>, <i>Penistone</i>, <i>Penge</i>, <i>Pembury</i> секілді жер-су атауларындағы pen түбірі «төбешік, шың» мағынасына ие. Топонимдік жүйеде сақталған кельт тілдік қабаттың pen-, bre-, cruca-, ceto-, mel- тәрізді элементтері қазіргі Lancashire, Dorsetshire, Yorkshire, Stratfordshire, Derbyshire, Worcestershire, Wiltshire графтықтарының аумағында орналасқан елді мекен атауларынан байқалады.
2. Рим империясының билігіндегі Британия кезеңі (I - V ғғ. б.д.) Латын тілінің элементтері	1.-chester(caster) солтүстік аудандарды қоспағанда, Британия аумағында кездеседі. Орталық бөлім: <i>Doncaster</i>, <i>Chesterfield</i>, <i>Colchester</i> Запад: <i>Worcester</i>, <i>Lancaster</i>, <i>Chester</i>, <i>Manchester</i>, <i>Gloucester</i>. 2. -port. <i>Cornwell</i>: <i>Port Gaverne</i>, <i>Port Isaac</i>, <i>Porth</i>, <i>Porthcurno</i>, <i>Porthleven</i>, <i>Porthtowan</i>, <i>Portloe</i>, <i>Portreath</i>, <i>Portscatho</i>, <i>Portwrinkle</i>. <i>Dorsetshire</i>: <i>Portland</i> <i>Hampshire</i>: <i>Portchester</i> <i>Surrey</i>: <i>Portslade</i>
3. Англо-саксондық кезеңі (450-1066жж.)	bourne, burn - (<i>Ashbourne</i>, <i>Blackburn</i>, <i>Bournemouth</i>, <i>Eastbourne</i>); don, den, dun - (<i>Abingdon</i>, <i>Bredon</i>, <i>Willesden</i>); ham -(<i>Rotherham</i>, <i>Newham</i>, <i>Nottingham</i>); lea, ley, leigh (от <i>leah</i>) - (<i>Barnsley</i>, <i>Hadleigh</i>, <i>Leigh</i>); tun, ton, don - (<i>Tunstead</i>, <i>Brighton</i>, <i>Coniston</i>); well -(<i>Elmswell</i>, <i>Bakewell</i>); weald, wold - (<i>Wealdstone</i>, <i>Stow-on-the-Wold</i>, <i>Southwold</i>).
4. Scandinavian invasions Скандинавия тілінің әсері. (VIII -XI ғғ. б.д.)	bost -(<i>Leurbost</i>); by -(<i>Grimsby</i>, <i>Tenby</i>); dale om dalr - (<i>Rochdale</i>, <i>Saxondale</i>, <i>Airedale</i>); firth - (<i>Burrafirth</i>, <i>Firth of Forth</i>); gill, ghyll - (<i>Gillamoore</i>, <i>Garrigill</i>, <i>Dungeon Ghyll</i>); thwaite, twatt-i
5. Norman Conquest Нормандар кезеңі (1066-1485жж.)	<i>Chapel-en-le-Frith</i> (Fr. Church-in-the, OE. Woods), <i>Chester-le-Street</i>, <i>Rewley Abbey</i>, <i>Leafield</i>, <i>Tusmore m.c.c.</i>

Ұлыбританияның әр аймағында топонимдердің өз ерекшеліктері, белгілі бір элементтер жиынтығы бар. Төменде әр облыстың топонимикасын бөлек қарастырып өтеміз.

Англия территориясындағы топонимдердің көпшілігі ескі ағылшын тілінен бастау алады. Топонимдер құрамында жеке атаулар жиі кездеседі. Бұл атау пайда болған сәтте жер иеленушілердің аттары болуы мүмкін. Англияның солтүстік және шығыс бөліктеріндегі көптеген географиялық атаулар норвег тілінен шыққан, сондықтан болар бұндай топонимдердің біршамасы антропонимдер негізінде жасалған. Негізінен көне англиялық және Норвегиялық топонимдер негізінен екі үлгі бойынша қалыптасады:

1. **жалқы атау + қоныс, ферма не жердің түрін білдіретін аффикс;**
2. **ферманың/қоныстың түрін білдіретін негіз + ферма немесе елді мекен мағынасын беретін аффикс.**

Осындай атаулардың едәуір бөлігі **wich, ton, ham, by, thorpe, stoke/stock** компоненттері арқылы жасалады [70].

Жалпы Ұлыбритания топонимикасы әртүрлі. Бірақ әрбір аймақ үшін тек осы аумаққа тән белгілі бір элементтерді бөліп көрсетуге болады.

Ұлыбританияның топонимикалық жүйесінде ел атауының лақап аты жиі кездеседі, мысалы, Merry England, the Mistress of the Seas, the Mother of the Parliaments-бұл Ұлыбританияның лақап (прозвище) аттары.

London - Ұлыбритания астанасы. Морфологиялық жіктемеге сәйкес оны күрделі топонимдер тобына жатқызуға болады, ал типі бойынша ойконим (микротопоним) болып табылады. Қазіргі атауы латын тілінің Londinium сөзінен шыққан. Ғалымдар көптеген гипотезаларды ұсынады. Бізді олардың кейбіреулері қызықтырды. Гипотезалардың бірі қаланың атауы латын тілінен шыққан және «неистовый» деп аталатын римдік жалқы есімнен құрылған. Екінші деректерде, сөз латын тілінен шыққан делінеді және Lond сөзінен шыққан, бұл «жабайы (яғни орманды) жер». Бірақ бұл топоним кельт тілінен аударғанда екі сөзден тұрады: Llyn (көл) және Dun (бекініс) өйткені кельт тілінде қала бекініс болып саналған және кельт кезеңінде қала Llyndid деп аталған [71].

Devonshire - Қазіргі ағылшын тілінде - Devon. Бұл топоним римдік жаулап алу кезінде кельттер Британияның оңтүстік-батыс бөлігін мекендеген кезеңге жатады. Сол кезде мекеннің атауы Dumnonii деп аталды, онда мекендеген халықтың атауы бойынша «терең даланың тұрғындары» дегенді білдіреді. Б.з. 8 ғасырда Dumnonia атауының орнына Defenascir атауы келді, ол б. з. шамамен 1000 ж. ағылшын -саксондық мәтіндерде кездеседі және «Девонианстар графтығы» дегенді білдіреді. Devonshire топонимі макротопонимдер түріне жатады, ал морфологиялық құрылым бойынша күрделі болып табылады.

Trafalgar Square - Лондонның орталығындағы алаңның атауы. Бастапқыда Вильгельм IV алаңы деп аталды. Наполеонмен соғыс кезінде Трафальгарск шайқасындағы жеңістен кейін бірақ қайта аталды. Топоним түрі бойынша агронимге (урбанонимдерге) жатады, ал морфологиялық

құрылымы бойынша құрамдас болып табылады.

Ағылшын жер-су атауларының едәуір бөлігінің уәжі (атауға негіз болған себеп) көбіне сыртқы белгілерге сүйеніп, кей жағдайда кездейсоқ түрде қалыптасады. Мәселен, Англия аумағында құрамында **ох** («бұқа») компоненті бар топонимдер өте жиі ұшырасады: Oxenham - Оксенем, Oxenhope - Оксенхоп, Oxford - Оксфорд, Oxley - Оксли [68]. Oxford Street - Лондондағы ең танымал көшелердің бірі. Қазір үлкен сауда көшесі, ал бұрын Лондон-Оксфорд роуд бөлігі болды. Oxford көне ағылшын тілінде «өгіз өткелі» деген мағынаны береді. Ох ескі ағылшын тілінде «бұқа, буйвол» деген мағынаға ие. Бұл уақытта англосакстер ауыр арбаға бұқаларды жіккен. Oxford Street топонимінің типі бойынша годонимдер (урбароним), ал морфологиялық классификацияға сәйкес құрамдас топонимдер болып табылады.

Southampton-Хэмпшир графтығындағы ең ірі қала және Ұлыбританияның ең маңызды Оңтүстік порттарының бірі. Бұл аумақ туралы алғашқы ескертулер тас ғасырына жатады. Британдықтардың хронологиялық деректерінде (*Chronicle of the Britons*) бұл өңірдің ертедегі атауы Parth Namon болғаны айтылады: ежелгі британдықтар оны Рим шапқыншылығы тұсында Тогодимнус патшаны өлтірген Lelius Namо есімін ұлықтап, соның құрметіне қойған. Содан кейін қоныс жойылды, және англосакстар Hamwic деп аталатын жаңа негізін қалады, ол кейіннен Hamptun, ал содан кейін Hampton болды. Бұл топоним түрі бойынша ойконимдерге жатады, бірақ антропотопонимге де жатқызуға болады. Морфологиялық жіктемеге сәйкес күрделі болып табылады [72].

Корнуолл топонимдердің көп бөлігі, әсіресе батыс аумақтарында, Корнуолл тілінен шыққан, мысалы, атауы қазақ тілінде «қасиетті мыс» деп жазылған *Penzance* курорт-қаласы. Корнуолланың шығыс бөлігінің топонимдерінде ескі ағылшын тілінің күшті әсері байқалса да кейбір корнуолдық топонимдерде сақталып қалған.

Англияның солтүстігінде, әсіресе Йоркшир графтығының аумағында, топонимдердің көпшілігі скандинавиялық болап табылады. Осылайша, Йоркширдің солтүстігінде орналасқан Howe және Greenhow ауылдарының атауы төбешікті немесе үйіндіні білдіретін ежелгі скандинав тілінің *haugr* сөзінен пайда болған.

Шығыс Англия аумағының географиялық объектілерінің тарихи және әлеуметтік-экономикалық аталымы оның аумағының әртүрлі этностармен алғашқы қоныстануымен, кельт халықтарының осы жерлерге енуімен, римдіктердің, скандинавтардың жаулап алуларымен байланысты. Осы құбылыстардың жиынтығы өткен тарихты, адам тіршілігінің әлеуметтік-экономикалық ахуалын, еңбек үдерістері мен қалыптасқан машықтарды айқындайтын ауқымды топонимдік қордың орнығуына негіз болды. [67].

Мұндай топонимдердің арасында мыналарды атап өткен жөн: **Framlingham (Фрамлингем)**, көнеағылшын тілінен шыққан топоним,

қазақ тіліне аударғанда ham - ферма және ling - ұрпақтары, халқы - деген мағынаға ие. Бұл бізге осы аумақта фермаларда жұмыс істейтін

халықтардың тұрғанын көрсетеді.

Littleport (Литлпорт), латын және британдық текті топоним, қазақ тілінде little - кішкентай, port - қақпа. Топонимнің мәні: «кішкентай қақпа».

Шығыс Англия топонимиясының негізі кельт, норманд, француз, латын, ескі ағылшын және басқа да тілдердің элементтерінен тұрады, бұл тілдер ағылшын топонимиясының әр түрлі кезеңдерінің қалыптасуына және тілдік өзгерістерге ұшырау процесстеріне тікелей әсерін тигізіп отырғаны анық. Топонимияда «консервіленген» түрдегі көптеген сөздер сақталған, олар ұмытылып қалды немесе қолданудан мүлдем жоғалды [67, 2]. Осыған байланысты бірқатар мысалдар келтірейік:

Ilford (Илфорд) атауы латын тілдік негізден тарайды: құрамындағы ford бөлшегі қазақшаға «өткел, брод» деп аударылады. Сондықтан бұл топонимнің негізгі мағынасы - «өткел (брод)».

Burwell (Беруэлл) - ескі ағылшын тілінен шыққан құрама атау. Ол екі компоненттен тұрады: well - «құдық», ал bur - «тұрғын үй, қоныс» мәнін береді. Демек, топонимнің мағынасы - «құдық маңындағы тұрғын үй (қоныс)».

Bar Hill топонимі ежелгі ағылшын және британдық қабатпен байланысты. Мұнда bar сөзі көне ағылшыннан келіп, қазақша «қабан» деп беріледі, ал hill - «төбе, холм» дегенді білдіреді. Сол себепті атаудың мәні - «қабан төбесі».

Уэльс аумағындағы топонимдердің негізгі бөлігі Валли тілінен өз тамырларын алады, оның ішінде llan- (шіркеу), aber- (өзен сағасы), pen- (мыс немесе төбе) және т. б. элементтер кездеседі. Англиямен шекараның бойында ескі ағылшындық топонимдер бар, мысалы, Wrexham қаласы. Уэльстің оңтүстік жағалауында ағылшын тілі тарихи түрде кең тараған, тіпті көптеген топонимдер ағылшын тіліне ауысып отырған, мысалы, Pontypridd қаласының атауы бастапқыда валлий тіліндегі Pont-y-Pŵl сөздерден шыққан. Уэльстің көптеген өңірінде бір нысанның валлийше атауы мен ағылшынша атауы мағыналық тұрғыдан өзара қабыспайтын жағдайлар кездеседі. Мәселен, ағылшын тіліндегі **Newport** атауы «жаңа порт» ұғымын білдірсе, осы қаланың валлийше **Casnewydd** нұсқасы «жаңа қамал» мағынасына саяды. Сол сияқты **Swansea** атауы ағылшыншада «Свейннің аралы (Svein's)» деген түсінікпен байланыстырылады, ал валлий тіліндегі **Abertawe** атауы «Тауэ (Tawe) өзенінің сағасы» дегенді білдіреді.

Валлиялық топонимдер өздері атап отырған жердің табиғи ерекшеліктерімен байланысты. Сондықтан олар негізінен өзендерді, төбелерді, алқаптарды және т. б. білдіретін және сипаттайтын элементтерге тән. Мұндай топонимдердің құрамында жиі шіркеудің қатысы бар қасиетті деп көрсететін жеке есімдер бар. Айқын ерекшелік-llan (шіркеу)префиксі бар топонимдер. Мысалы, Llanfair қаласы «әулие Мария шіркеуі» деген мағынаға ие, себебі Мария есімі ағылш. Mary, ал Валли тілінде Maigr сөзі -fair элементіне айналды.

Шотландия. Шотландияның жағалауларында және Оркней, Шетланд және Гебрид аралдарының аумағында топонимдер шығу тегі негізінен

скандинавиялық болып табылады. Солтүстік Шотландияның топонимдерінде кельт тілінің элементтері бар. Бұл жерде жер атаулары олардың табиғи ерекшеліктерін көрсетеді, мұндай префикстер *glen-* («долина») және *inver-* («өзендердің сағасы, бірігуі») кеңінен таралған. Шотландияның орталық және шығыс өңірлерінде жер-су атауларының қалыптасуында әртүрлі тілдік қабаттардың ықпалы тоғысады. Бұл аймақта гойдельдік негіздегі атаулармен бірге британдық топонимдер де ұшырасады. Сонымен қатар, атаулардың қомақты бөлігі, әсіресе ойпаттың батыс бөлігінде, көне ағылшын тілінің солтүстік диалектісі негізінде пайда болған [73].

Жалпы Ұлыбритания топонимикасы әртүрлі. Бірақ әрбір аймақ үшін тек осы аумаққа тән белгілі бір элементтерді бөліп көрсетуге болады.

Ағылшын топонимикасының ерекшеліктерінің бірі-бұл атаулардың компоненттері ағылшын тілінің нақты лексикасында қазіргі заманғы деңгейде сирек сәйкес келуі. Ағылшын топонимдері 10-15 ғасыр бұрын жасалған, сондықтан олар тілдің ежелгі жағдайын анықтап, бейнелейді. Англияның қазіргі топонимикасы-бұл атаулар мен оларға қатысты факторлардың көп ғасырлық дамуының нәтижесі.

Әр этностың мәдени игілігінің ажырамас бөлігі болып табылатын және экстралингвистикалық мәліметтерді тартпай ұғынуға жатпайтын оним семантикасының мәдени аспектісі ерекше қызығушылық тудырады. Әр түрлі халықтардың тілдеріндегі айырмашылықтар әлемнің этностық суреті деп аталатын дүниетанымның ерекшеліктерімен байланысты екені анық. Бір зат немесе құбылыс әртүрлі тілдерде семантикалық өрістің біртекті емес көлемі бар әр түрлі топонимдермен белгіленеді. Бұл мәселе қазіргі заманғы топонимдерінің мәдени құзыреттілігіне қол жеткізу үшін аса маңызды.

Сонымен қорыта келе, жұмысымыздың бұл тараушасында екі этносқа қатысты топонимдердің классификациясы объектілердің типтері бойынша, атаулардың тілдік тиістілігі бойынша, лексикалық негіздердің сипаты бойынша, формальды көрсеткіштер бойынша, атаулардың типологиялық, хронологиялық, генетикалық ортақтығы негізінде жүзеге асырылуы мүмкін болғанын анықтадық.

Біздің зерттеу барысында барлық қазақ және ағылшын топонимдерін морфологиялық құрылым типі бойынша, тарихи кезеңдер бойынша, топонимдердің тілдік шығу тегі бойынша, топографиялық элементтері бойынша және белгіленген нысандар типі бойынша бөлуге болады. Бұл жұмыста біз топонимдердің әртүрлі анықтамаларын, олардың типологиялық жіктелімдерін қарастырдық, Қазақ және ағылшын топонимдерінің көздерін және топонимиканың негізгі мәселелерін анықтадық. Топонимдерді түсіндіруді қиындататын факторларды белгіледік, ал осы зерттеудің болашағы Ұлыбритания және басқа да ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің топонимдерін одан әрі толық зерттеу үшін алынған құрылымдалған білімді пайдаланудан тұрады.

Зерттеу барысында топонимдердің тілдік көздерін мұқият қарастырдық және Ұлыбританияның топонимдерін бес негізгі тілдерден: кельт және скандинав (көне негізгі топонимдер), латын, ежелгі ағылшын

және француз (кіріккен топонимдер) негіз алып жасалғанын анықтап оларға нақты дәлелдер бердік.

Ұлыбританияның топонимдерін практикалық талдау барысында морфологиялық құрылым тұрғысынан - күрделі және құрамдас болып табылатыны анықталды.

Зерттеу барысында Ұлыбритания топонимиясының кешенділігі мен алуан түрлілігі тарихи тұрғыда елді көптеген халықтардың мекендеуімен байланысты екені анықталды. Кельттер, римдіктер, англосакстар, викингтер мен норманналар ағылшын тілі мен мәдениетінің қалыптасуына үлес қосумен қатар, Британ аралдарындағы жер-су атауларының (топонимдердің) жүйесіне де айтарлықтай ықпал етті.

Қазақ және ағылшын топонимдерін талдауды күрделендіретін басты себептердің бірі - тілдік дереккөздердің тым көп әрі әртекті болуы. Тіл мен мәдениеттегі тарихи өзгерістердің салдарынан көптеген географиялық атаулардың бастапқы қалпы мен мағынасы өзгеріске ұшырап, кейбірі бұрмаланып, ал енді бір бөлігі уақыт өте мүлде қолданыстан шығып жоғалып кеткен.

Ұсынылған жіктелімдер қазақ және ағылшын топонимдерінің барлық шеңберін қамтитынын атап өткен жөн, өйткені оларды олар белгілейтін объектілердің типі, морфологиялық құрылымы бойынша, сондай-ақ олардың элементтері болған тіл көздері бойынша, тарихи даму кезеңдері бойынша топтарға бөлуге болады.

Жұмысымызда көрсетілгендей, Британдық (ағылшын) топонимия бай және алуан түрлі, және оның құрамында жасанды топонимдермен қатар, көптеген кіріккен топонимдер де бар. Алайда, топонимдердің көптеген нысандары мен мәндері тіл мен мәдениетте болған және көптеген бастапқы атаулардың жоғалуына әкеп соққан өзгерістерге байланысты жылдар өткен сайын бұрмаланған немесе мүлдем жоғалған. Кейбір жағдайларда жергілікті жердің атауы ретінде пайдаланылған сөздер тілден жоғалып кеткен және мүлдем пайдаланудан шыққан, ал олардың мәні біздің күнге дейін сақталмай қалған.

Тарихи-салыстырмалы және салыстырмалы-типологиялық тәсілдер арқылы атаулардың (шығу тегі, қалыптасу жолы, төркіні) мен олардың бастапқы мән-мағынасын айқындау, әсіресе мағынасы көпшілікке көмескі не мүлде беймәлім болып келген атаулардың астарын ашу - жұрт назарын өзіне тартары анық. Сонымен қатар жер-су атауларының қолданыс өрісі, қоғамдағы қызметі мен маңызы да өзекті мәселелер қатарына жатады.

Жер-су атаулары - адамзат тарихының, ұлт пен ру-тайпалардың ұжымдық жадының айнасы. Олар әрбір халықтың болмысын танытып, тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылығы, салт-дәстүрі, тілі мен діні туралы мол ақпарат береді. Осы тұрғыдан алғанда топонимдер - су мен жердің «шежіресі», өткен дәуірлердің үнін жеткізетін хабаршы іспетті. Сондай-ақ екі халықтың бастан өткерген қилы кезеңдері екі этностың да құнды мұраларына белгілі бір дәрежеде зиянын тигізгенін байқауға болады.

Қазақ және ағылшын ономастикалық қорындағы топонимдер

құрамынан көне дәуірге (біздің дәуірімізге дейінгі кезеңдерге), ерте ортағасырларға және кейінгі ғасырларға тән атаулардың кездесетіні анықталып отыр. Мұның барлығы - қазақ пен ағылшын этностарының атамекені мен атажұртына қатысты тарихи-мәдени жәдігер, аса қымбат әрі құнды мұра.

Зерттеу нысанына алынған екі ел де өз даму тарихында талай ірі дүмпу, қанды жорық, басқыншылық пен жаулап алу кезеңдерін өткерген. Соның салдарынан екі этностың топонимдік қорында ұзақ мерзімді үстемдіктердің ықпалымен топонимдік қабаттар қатпарланып, әртүрлі тарихи дәуірлерде қолданылған бірнеше тілдің элементтері араласқан біртекті емес атаулар қалыптасады. Мұндай атаулар өз кезеңіндегі қазақ және ағылшын тілдерінің нормаларына сай ассимиляцияланып, тілдік жүйеге бейімделіп отырған.

Англияда ежелгі ағылшын текті географиялық атаулар, атап айтқанда табиғи объектілердің атаулары басым. Топонимдер елдің тарихи өткенімен байланысты, ағылшын тілінің ежелгі жағдайы мен оның мәдени мұрасын көрсетеді.

Екі тілде де топонимдер тек жергілікті бағдарлар ретінде ғана емес, ең алдымен екі елді мекендеген халықтардың тарихын, аумақты игеру кезеңдеріндегі мәдени-тарихи кешендер ретінде әрекет етеді. Ұлыбританияның топонимдері өз тамырларын кем дегенде бес түрлі халықтардың - кельт, римдіктер, англосакс, скандинавтар, француз тілдерінің элементтерінен бастау алса. Қазақ топонимдерінің тамырлары алтай тілі, көне түркі тілі, көне қазақ тілі, қазіргі қазақ тілі, араб-иран тілі, моңғол тілі және орыс тілдерінен құралған. Осы халықтардың барлығы елдің топонимиясына өз үлесін қосып, қазақ және ағылшын топонимдерін бүгінгі таңдағы кейіпі болып табылатындай етіп жасағанын көреміз.

Этимология тұрғысынан алғанда, екі этносқа тән топонимиялық жүйедегі атауларды үш негізгі топқа жіктеуге болады: туынды, кіріккен және гибриді топонимдер.

Туынды атаулардың бастапқы номинациялары бойынша қазақ топонимдері ішінде Алтай және түркілік қабатқа жататын атауларды көрсетуге келеді. Ал ағылшын топонимдік құрамында Suffolk, Liverpool, Oxford тәрізді ағылшынсаксондық негіздегі топонимдер кең таралған.

Кіріккен топонимдерге қатысты қазақ тілдік кеңістігінде моңғол, қалмақ және славян тілдерінен енген атауларды осы қатарға енгізуге болады. Ұлыбритания топонимиясында да кірме қабат айқын байқалады: мұнда кельт тектес (Avon, Dover, Glasgow), латын негізді (Pontefract, Mellifont, Balne), скандинавиялық (Lowestoft, Kirby, Braithwaite) және нормано-француз шығу тәркінді (Beaulieu, Belmont, Belvoir) номинациялар сараланады.

Ал гибриді топонимдер қатарына екі халықтың топонимдік қорында да ұшырасатын, яғни екі түрлі тілдің элементтері бірігуі арқылы жасалған атауларды жатқызамыз.

Топонимдер тек лингвистика үшін ғана емес, сондай-ақ тарих, география, мәдениет үшін де қызығушылық тудырады, сондықтан бұл жұмысымыздың материалдары екі елдің топонимикасын

зерттеу тарихы мен топонимдерді зерттеуге арналған еңбектерге қосар үлесі бар деп есептейміз. Топонимдерді түсіндіруді қиындататын көптеген мәселелер, топонимдер көздерін анықтауға байланысты және бұл тұрғыда лингвистер тарапынан ғана емес, тарихшылар тарапынан да аса мұқият назар аударуды талап ететін даулы мәселелер әлі де қалып отыр.

1.3 Топонимдердегі түр-түс атауларының репрезентелу ерекшелігі

Қазақ және ағылшын халықтарының топоним жасауда жиі сүйенетін маңызды тетіктерінің бірі - түр-түс лексикасы. Әр этностың мәдени кеңістігіндегі түстер жүйесі өзіне ғана тән ерекшелікпен қатар, белгілі бір таңбалық-символдық мәнді де арқалайды. Басқаша айтқанда, «мәдениеттегі түс» халықтың эстетикалық талғамын, эмоциялық күйін, адамгершілік өлшемдерін білдірудің құралдарының біріне айналған.

Түсті есепке алмай, табиғи орта мен аспан кеңістігін, сондай-ақ материалдық мәдениет нысандарын (киім-кешек, тұрмыстық бұйым, құрал-жабдық) немесе рухани мәдениетке қатысты салт-дәстүрлерді толыққанды қабылдау қиын: түссіз олардың бейне-бітімі көмескіленіп, тұтастығы кемиді. Сол себепті түр-түс атаулары ұлттың мәдени болмысын танытатын пәрменді көрсеткіш ретінде көрінеді. Бұл құбылыс тамырын тереңге жіберіп, ата-баба дүниетанымындағы мифтік түсініктермен де өзара астасып жатады. Адамның табиғатты, өзін және қоғамдағы заттар мен құбылыстарды жан-жақты әрі терең тануына қызмет ететін тілдік қайнарлар мен танымдық тәсілдердің қатарында түр-түс әлемі де маңызды орын алады.

Тіл - халық менталитетінің, қоршаған орта ықпалымен қалыптасқан сана-сезім мен таным жүйесінің көрінісі ретінде қарастырылатыны белгілі. Қазақ тіл біліміндегі қазіргі когнитивтік парадигмалар да осы бағыттағы ғылыми ұстанымдармен сабақтасып дамып келеді.

Қазақ тіліндегі түр-түс атауларын когнитивтік тұрғыдан талдауда Н.Н. Аитова бірқатар өзекті мәселелерді қамтиды: түр-түс атауларының табиғаты және тілдік культ семиотикасымен байланысы; қазақ түстер жүйесінің тарихи негіздері; түстердің қалыптасуындағы архетиптік модельдер; түр-түстің символдық табиғаты; түр-түс арқылы репрезентацияланатын ғалам бейнесі және өзге де когнитивтік мазмұндық қырлар.

Кеңістіктегі алуан түрлі түсті ажырату процесі адамның перцептивтік қабылдауы арқылы орталық жүйке жүйесінде өңделіп, жүзеге асады [74]. Қазақ тіл білімінде қоршаған ортаны, нысананың пішіні, көлемі, түр-түсі атауына қатысты, оның лексикалық құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік сипатын зерттеуге арналған жұмыстар біршама. А.Н.Кононов, Ғ.Қонқашбаев, О.Т.Молчанованың жеке зерттеу мақалалары мен Ә.Қайдаров, З.Т.Ахтамбердиева, Б. Өмірбекованың «Түр-түстердің тілдегі көрінісі», Ф.Р.Ахметжанова, Қ.Т.Қайырбаеваның «Түр-түске байланысты тұрақты тіркестер» атты ұжымдық монографиялары арналған. Н.Аитова мен У.Б.Серікбаевалар қазақ тіліндегі түр-түс атауларын этнолингвистикалық сипатта қарастырса, Ш.К.Жарқынбекова қазақ-орыс тілдеріндегі түр-түстер атауларына салыстырмалы зерттеу жүргізген. Біз

жалпы түр-түс атрибуттарының жер-су атауларындағы білдіретін мағыналық ерекшеліктеріне жете тоқталуды қажет деп санадық.

Жер-су аттарында өте жиі кездесетін түр-түс атаулары барлық жағдайда бірдей қолданылмай, ол ұғымдардың әртүрлі табиғи жағдаймен сәйкестігін, географиялық ерекшелігін, бағыт-бағдарын, орын-жайын анықтауға қатысты қолданылады. Қазақ тіліндегі жер-су аттарының құрамында кездесетін түр-түс аттары көптеген жағдайда дүниенің төрт бұрышын, батысы мен шығысын, оңтүстігі мен солтүстігін, сондай-ақ белгілі бір географиялық нысанның екінші бір нысанға қатыстығын, алыс-жақын, жоғары-төмен болып орналасуын анықтауы тек қазақ тіліне немесе тек қазақ халқына ғана тән ерекшелік деп қарауға болмайды. Бұл бүкіл түркі әлеміне ортақ көне замандардан келе жатқан космогониялық, геосимволдық дәстүр болып саналады. Қазақ халқы сан ғасырлар бойы табиғат аясында тіршілік ете жүріп, қоршаған ортаның сан алуан құпия сырларына көңіл бөлді. Табиғи ортаға бейімделу арқылы жер бедерін, климат ерекшеліктерін, су көздерін анықтау, өсімдік жамылғысы, жайылымдардың сипаты, т.б. белгілер жер-су атауларынан көрініс табады. Бұдан басқа табиғат жағдайының қолайсыздығынан туындайтын жер бедерлік ерекшеліктер географиялық түске қатысты атауларда да байқалады. Сөйтіп жер-су атауларында кездесетін түстік белгілер, яғни жер сипатын түстік жағынан бейнелейтін сындық күрделі аталымдар нәтижесінде қазақ халқының қырағылығын көреміз. Өйткені кез келген аймақтағы жер-су атаулары халықтың тілдік негізінде жасалады, ұзақ тарихи-лингвистикалық өзгерістерді басынан кешіреді. Көне түркі тілінің тасқа жазылған ескерткіштерінің табылуы, М.Қашқари сөздігінің бүгінге жетуі - көне дәуірлердегі тілдік жүйе туралы құнды дерек көзі. Ол әсіресе жер-суға байланысты ежелгі күрделі атауларды жіктеп, мәнін ашып талдауға бағыт-бағдар береді. Зерттеу барысында түс атауларымен байланыста жасалған күрделі топонимдердің кездейсоқ қалыптаспайтыны, әрқайсысының туындауына нақты уәж бар екені аңғарылды.

Ең алдымен, қазақ халқының көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа бет бұрған кезеңдегі өз мекенінде орнығып, тұрмыс кешу тәжірибесі жер-су атауларында айқын сақталған. Халықтық атаулардың өзінен-ақ табиғи нысандардың сыртқы бейнесі, жер бедері, көзге көрінетін сын-сипаты байқалады. Сонымен бірге мұндай топонимдер арқылы елдің шаруашылық болмысы, күнделікті тіршілігі, табиғатты игеру және пайдалану дағдылары да көрініс табады.

Қазақ топонимиялық жүйесінде «ақ» компоненті аса өнімді: ол жер, су, тау, қала, қоныс, дала сияқты атаулардың барлығында жиі ұшырасады. Бұған Ақсу, Ақтоғай, Ақкөл, Ақсай, Ақжар, Ақмола тәрізді атаулар дәлел. Жалпы, ақпен қатар қара, қызыл, сары, қоңыр, көк сияқты түс атаулары қатысқан күрделі жер-су атауларында түс мәні бірде тура (нақты бояу, реңк), бірде ауыспалы мағынада қолданылатыны байқалады. Біз осы құбылысты номинация мен уәждеме теориясы тұрғысынан қарастырып, түсіндіруге талпындық.

Б.Тілеубердиевтің пайымдауынша, Қазақстан топонимдерінің құрамында түсті білдіретін сөздер өте мол: қара, ақ, қызыл, көк, сары, ала, боз, қоңыр, құба және т.б. Мұндай сын есімдер көбіне нысанның түсін не түр-тұлғалық ерекшелігін танытып, тау, тас, төбе, бұлақ, арық, су, дала, жол, адыр, сор, құм, сеңгір, жон секілді географиялық объектілерді нақтылап, айқындаушы қызмет атқарады.

Түс атаулары қатысқан жер-су аттарының басым бөлігі нақты табиғи белгілерге, әсіресе тау жыныстарының, қар жамылғысының не жалпы бедердің көзге көрінер реңіне тікелей қатысты болып келеді. Дегенмен бұл байланыс әрдайым бірімәнді емес, кей тұста пікірталас тудыратын жайттар да кездеседі. Осыны ескере отырып, географиялық сипаты айқын бірнеше нысан атауына назар аударайық.

Ақшоқы - Шығыс Қазақстан облысындағы тау. Оның абсолюттік биіктігі 1055 метрге дейін жетеді. П. Семенов бұл атаудың төркінін таудың ұзақ уақыт бойы қар астында жатуымен байланыстырады: «таудың бұл атты алу себебі ұзақ уақыт қар басып жататындығына байланысты» [75, 39-б.]. Сонымен қатар кей деректерде атау «шөпке бай шоқы» деген түсіндірілуімен де ұшырасады [7]. Ақшоқы маңында түске қатысты топонимдердің (Ақтас, Ақшәулі, Ақүбек, Ақши, Сарышоқы, Қаражал) жиі кездесуі де кездейсоқ емес. Бұл жағдай аталған өңірде орографиялық нысандарды атауда басты айырым белгі ретінде түстің (жыныс реңі, қар, өзге де табиғи факторлар) маңызды рөл атқарғанын аңғартады.

Көкшетау - айналасындағы денудациялық жазықтардан бірден оқшау көтерілетін, беткейлері тік келетін гранитті массив. Көршілес жазықтармен салыстырғандағы биіктік айырмасы (амплитудасы) 500 метрге дейін барады. Таудың осы айрықша көрінісі 1813 жылы бұл өңірде болған Ф. Назаровтың сипаттамасынан анық байқалады: «... оң жағымыздан 3 күндік жерден көгілдір тартып сұмдық биіктіктегі Көкшетау тауы көрінеді, тау төбелерін бұлт басып тұр» [76]. Келтірілген дерек Көкшетау атауының да түстік белгіні негізге алатынын нақтылай түседі.

Мәтіннің негізгі мазмұнын сақтай отырып, құрылымы мен тілдік өрнегін түбегейлі өзгертіп қайта құрастырылған нұсқа:

Ғалым қазақ топонимдеріндегі түр-түс мәнді атаулардың семантикасын қарастырғанда, жер-су атаулары құрамында кездесетін «түр-түс» сын есімдері әрдайым тек бояу реңкін ғана білдірмейтінін атап өтеді: кейбір топонимдерде бұл сөздер түстен өзге қосымша мағыналық жүктеме арқалап тұрады. Қазақ топонимикасында мұндай ерекшелікке алғаш назар аударған зерттеушілердің бірі - топонимист Е.Қойшыбаев [77].

Қазақстанның солтүстік аймағындағы гидронимдерді арнайы зерттеген Г.Ш.Бекенова да өзен-көл атаулары ішінде түр-түске қатысты лексемалар жиі ұшырасатынын көрсетеді. Ғалым бұл өңір гидронимдерінің құрамындағы ақ, қара, қызыл, сары, қоңыр, боз, шұбар, көк сияқты сөздер арқылы жасалған атауларды тілдік тұрғыдан талдап, мысал ретінде Ақбұлақ, Аққұдық, Ақсу, Алакөл, Қараағаш, Қарабұлақ, Қараөзен, Көктерек, Көктөбе, Қызылағаш, Қызылсор, Сарыөзек, Сарыбұлақ, Сарыадыр тәрізді атауларды келтіреді [78].

Қазығұрт өңірі топонимдерін этнолингвистикалық бағытта зерделеген Б.Тасполатов та осы ойды қуаттайды. Оның пікірінше, Қазығұрт топонимиясында түске байланысты географиялық атаулар жеткілікті деңгейде кездеседі; олардың құрамында қара, ақ, қызыл, сары, көк, боз сын есімдері жиі ұшырасады. Мұндай анықтауыштар, әдетте, нысанның сыртқы реңкін не сипатын білдіріп, тау, тас, төбе, бұлақ, су, құм, сай секілді географиялық объектілерді нақтылау қызметін атқарады [79, 17].

Қ. Рысберген өзінің «Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері» еңбегінде жер-су атауларындағы түр-түс компоненттері әртүрлі сипаттағы апеллятивтермен (ландшафтқа, адам денесіне, заттық-артефактілік нысандарға қатысты атаулармен және т.б.) кездейсоқ емес, белгілі бір заңдылықпен, іріктемелі түрде үйлесетінін нақты дәлелдейді. Ғалымның көрсетуінше, басқа түстермен салыстырғанда қазақ тілінде «қара» сыңары қатысқан топонимдер жиірек ұшырасады [80].

Жалпы кез келген тілде, соның ішінде түркі тілдері жүйесінде де ақ, қара сияқты түсті білдіретін сын есімдермен бірігіп жасалған топонимдер бар. Мұндай атаулардың мағыналық қырларын А.Н. Кононов, Е. Қойшыбаев, Г.Ф. Саттаров және басқа зерттеушілер өз еңбектерінде жан-жақты талдаған [81].

Ақ компоненті бірнеше мәнде жұмсалады: 1) түс, тазалық; 2) ағу (суға қатысты); 3) батыс бағыты. Мысалдар: Ақбұлақ - бұлақ атауы, мағынасы бұлақ суының түсіне байланысты; Ақтау - тау атауы, батыс жақта орналасуына қатысты (Маңқ. ауд.); Ақшелек - елді мекен атауы, ықтимал түрде ру/тайпа атауымен сабақтас (Қ-қоға ауд.).

Қара компонентінің де мағыналық өрісі кең: 1) түс; 2) қалың (қою); 3) мөлдір; 4) жер (топырақ, қоныс) мәні. Мысалдар: Қарақамыс - қыстау атауы, «қалың қамыс» ұғымын береді; Қарасу - көл атауы, мұнда «қара» сөзі «жер, су» мағынасында қолданылған (Мах. ауд.).

Осы тәрізді мағыналық құбылыстар «қара» сыңары бар өзге жер-су атауларында да байқалады. Мәселен, «Қарасаз» атауында «қара» сөзі «жер» мәнін білдіреді: бұл өңірде жер асты суы жер бетіне өте жақын жатады. Сол себепті аталмыш атау көне дәуірдегі «жер-су», «саз-су» ұғымдық тіркестерінің мазмұнын айқын дәлелдейді [82, 157].

Қазіргі уақытта Қарасаздың тура мағынадағы «сазды жер» ретінде көрінбеуі мүмкін. Алайда көпшілікке мәлім қазақтың көрнекті ақыны Мұқағали Мақатаевтың жырларында жиі аталатын Қарасаз өңірінде бүгінде осы аттас ауыл бар. Белгілісі - ауылды тікелей саздың үстіне салу қиын. Бұл өңірдің ертеректе сазды болғанын жергілікті тұрғындар мен көнекөз қариялар жақсы біледі, бірақ сырт көзге ол бірден аңғарыла бермейді. Тек айналаны мұқият бақылап, жер бедеріне мән берген адам ғана атаудың төркінін түсініп, оның өз уақытында табиғи жағдайға сай қойылғанын байқай алады [83].

Түске қатысты топонимдер кей жағдайда тек сындық (нақты түс) мәнімен шектелмей, ауыспалы мағынада да жұмсалады. Мұндай семантикалық кеңею құбылысын жалпы түркі және славян тілдеріне тән ортақ үрдіс ретінде қарастыруға болады.

Топонимдік жүйеде қара компоненті көбіне түс атауы ғана емес, «үлкен, зор, аса дәу» ұғымын да білдіреді. Ғалым дерегіне сүйенсек, эпосы мәтінінде *Қара Ертіс* атауы бір-ақ мәрте кездеседі; ал Ертіс өзенінің бастау жақ бөлігі (Шығыс Қазақстан аумағында) *Қара Ертіс* деп аталатыны көпшілікке мәлім. Осы үлгідегі *Қаратау*, *Қарадария*, *Қарақұм*, *Қараарша*, *Қараалаң* секілді жер-су атаулары әр өңірде ұшырасады. Мұндағы алғашқы сыңардағы қара сөзі «зор», «үлкен», «аса дәу» мағыналарын меңзейді. Тілдік қолданыстағы *қара күш иесі*, *қара аруақ*, *қара дәу* тәрізді тіркестердің мазмұны да осыған жақын [84, 72].

Топонимикада кеңістікке бекітілген түстік сипаттамалар арнайы қарастырылып, географиялық атаулар құрамындағы түс компоненттерінің табиғатына қатысты түрлі ғылыми ұстанымдар талданады. Зерттеулер түс атауларының символдық және бағдарлық (кеңістіктік бағытқа қатысты) түсіндірілетін мүмкіндігін көрсетеді. Ғалымдар топонимдерде кеңістік «сызықтарының» объективті бейнеленуі бар екенін және кеңістік түстерін қабылдаудың идиоэтникалық (әр этносқа тән) ерекшелігі кездесетінін тұжырымдайды.

Табиғаттағы өң-реңктер әрдайым бір нысанның сыртқы түсін ғана айқындаумен шектелмейтіні белгілі: түс атаулары кейде түске мүлде қатысы жоқ, не одан мағынасы алыс ұғымдарды да білдіре алады. Қазақ дүниетанымында да әлемді шартты түрде ақ және қара деп екіге жіктеу қалыптасқан: ақ түс - ізгілік пен игі қасиеттердің нышаны, қара түс - жамандық атаулының белгісі ретінде ұғынылады. Бұл түсінік халық санасына терең орнығып, тілдік жүйе мен ойлау өрнегінде орныққандықтан, ақ түс атауы бүгінге дейін жақсы бастамалармен, құндылықтармен сабақтасып келеді; ол сұлулық пен адамгершілік қасиеттердің тұтас жиынтығын бейнелейді.

Сонымен бірге көне танымда дүние төрт тарапқа бөлініп, әр бағытқа таңбалық түс телінгені мәлім: осы жүйеде қара түс солтүстікті білдіреді. Кей деректерде «Авестада» солтүстіктегі киелі таудың *Хукариа* деп аталатыны айтылады. Егер бұл атаудың иран тіліндегі бастапқы айтылымы *Хух Хара* болғанын ескерсек, мұндағы хара элементі дей-түркі (арғықазақ) тіліндегі қара формасымен төркіндес деген пікір айтуға негіз бар. Демек *Хух Хара* бүгінгі түркі тілдік қолданысқа жақындатқанда *Харатау* - *Қаратау* түрінде түсіндіріледі. Бұл тұстағы қара сөзі түсті емес, «түпкі, бастапқы» мағынасын үстеп тұр [85, 89].

Соңғы он жыл ішінде қарқыны күшейген когнитивті лингвистика үшін өзекті бағыттардың бірі - белгілі бір этностың жеке мүшелерінің санасында орныққан әрі сол этносқа тұтастай тән «әлем бейнесін» (дүниетанымдық суретті) үлгілеу. Алайда мұндай нәтижеге этнос өкілдерінің санасында

калыптасқан кеңістік жөніндегі моделін қайта жаңғыртпай жету қиын; тіпті жаңғыртылмаса, жасалатын қорытынды толық болмайды.

Кеңістік моделін реконструкциялау барысында қоршаған ортаны ұжымдық деңгейде және жекелеген индивидтер деңгейінде қабылдаудың ерекшеліктерін таңбалайтын топонимиялық лексиканы талдау ерекше маңызды көмек бере алады. Соның ішінде түсті атау және түске қатысты таңбалау мәселесі зерттеушілер назарын көптен бері өзіне тартып келеді, бірақ әлі де жеткілікті дәрежеде жүйеленіп бітпеген, әсіресе идиоэтникалық қырынан қарастырғанда. Ғылыми еңбектерде бұл тақырыпқа қатысты деректер көбіне үзік-үзік түрде ғана ұшырасады. Белгілі бір түсті әртүрлі этникалық қауым өкілдерінің неліктен инстинктивті түрде ұқсас сезінетініне себеп болатын факторлар да әлі нақтыланбаған [86, 49].

Осы зерттеуде ағылшындар мен қазақ этностарының кеңістікті қабылдауындағы түстік гамманы айқындауға талпыныс жасалады. Талдауға негіз болатын материал - ағылшын және қазақ топонимдері, ал негізгі мақсат - кеңістікті қабылдаудың идиоэтникалық сипаттарын анықтау. Индивидтің жинақтаған жеке тәжірибесі адамның санасындағы әлем бейнесі бір түсті, монохромды құбылыс емес екенін пайымдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде түс шындықты танып-білудің ең мәнді параметрлерінің бірі ретінде өз маңызын жоғалтқан жоқ; бұл ерекшелік тілдік жүйеде, соның ішінде географиялық атаулар құрамында да айқын көрініс табады. Түс әлемнің физикалық қасиеті ретінде объективті сипатқа ие болғанымен, адамдардың түсті қабылдауы біркелкі емес. Ал сезімдік қабылдау актілерінде түстерді саралау және сөйлеу әрекетінде сол деректерді өңдеп, қолдану - адамның сезімдік тәжірибесін ұштастыру үдерісімен тығыз байланысты.

Вайсгербер, И.Л. «Родной язык и формирование духа» еңбегінде бала психикасына жеке түстерді айрықша нәзік сезіну қасиеті тән екенін атап өтіп, түстер әлемін ұғымдық тұрғыдан меңгеру тұлғаның рухани кемелденуінің нәтижесі екенін көрсетеді. Вайсгербер, И.Л. пікірінше, түсті қабылдаудың өзі ғана емес, оны саналы түрде түсінікке айналдыру да даму үдерісімен тығыз байланысты.

Сонымен бірге, физикалық көру мүмкіндігі бірдей болған күннің өзінде, әртүрлі этнос өкілдерінің түстерді тануы мен сол сезімдік әсерді тіл арқылы «бекітуі» бірдей жүзеге аса бермейді: әр тіл түстік тәжірибені өзіне тән тәсілмен жіктеп, атаумен орнықтырады. Осыған орай, мәселені тек жеке адамда түс атаулары жүйесінің біртіндеп қалыптасуы ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз; дәл сондай жүйенің этностық деңгейде қалыптасуы ұзақ уақытқа созылатын тарихи-мәдени процесс екенін де ескеру қажет.

Мұндай тұжырым соңғы жылдары лингвистердің әр тілдегі түс атауларын кең ауқымда әрі кешенді түрде зерттеуінен айқын байқалады. Қазіргі кезеңде түс атаулары туралы кез келген пайым Berlin and Kay theory ұсынған қағидаларды айналып өте алмайды: олар тілдегі түстік атаулардың пайда болуы мен саны белгілі бір заңдылыққа тәуелді екенін дәлелдеуге талпынды. Бұл көзқарасқа сәйкес, ең алдымен қара мен аққа қатысты атаулар орнығады, кейін осы қатарға қызылдың атауы қосылады. Ал алғашқы

«бестіктің» ішінде аталған үш түспен бірге сары не жасылдың бірі болады; одан соң көк (алтыншы), қоңыр (жетінші) қалыптасады, әрі қарай күлгін, қызғылт, қызғылт сары және сұр сияқты атаулар жүйеге енеді.

Жаңа нейросемиотикалық бағыттағы зерттеулер ақ, қара және қызылдың базалық (негізгі) түстер қатарына жататынын қуаттайды. Сол себепті бірқатар ғалымдар түстік таңбалар жүйесі белгілі бір халықтың салт-дәстүрі мен жоралғыларына, мәдени тәжірибесіне сәйкес қалыптасады деген қорытындыға келеді.

Түстердің символдық мәнін талдауға болатыны көптеген танымал лингвистер мен тарихшылар тарапынан мойындалып, арнайы зерттеу объектісіне айналған. Ғалымдар белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін не тілдік жүйесін қарастыра отырып, этникалық тұрғыдан сабақтас ортада жекелеген түстер мен мәдени таңбалар арасында мағыналық байланыс қалыптасатынын дәлелдейді. Мәселен, Э. М. Мурзаев өзіне тән топонимикалық еңбектерінде ақ түстің «жарық», «ой тазалығы», «киелілік» секілді ұғымдармен қабаттасатынын айрықша көрсетеді [89]. Н. В. Будур викинг дәстүрінде қызыл түс билік идеяларымен астасып келгенін атап өтеді [90, 33-35]. Ал Гюйонварх ақ түсті «үнді-еуропалықтар үшін әмбебап күн сәулесінің түсі» деп сипаттап, кельттерде қызылдың білім мен жауынгерлікпен байланыстырылғанын, көк, жасыл және сарының өндірушілер тобына телінгенін әрі кельт мифтерінде функционалды түстердің сирек ұшырасатынын анықтайды [91, 1].

Түс символикасын қолдайтын зерттеушілер бұл құбылыстың түп-төркінін адам психикасының объективті қасиеттерінен іздейді: олардың пайымынша, негізгі механизм - тіл тұтынушысы санасында бірден пайда болатын тікелей ассоциациялар. Осы тұрғыда жасыл түс көбіне көктеммен, өсіп-өркендеумен, жаңа өмірдің басталуымен ұштасса, ақ түс жарық, қар, тазалық және күндіз ұғымдарын еске түсіреді; қызыл түс қан, соғыс, от және тазару идеяларымен байланысады; қара түс түн, үрей, қауіп-қатер, өлім және белгісіздік әсерін береді; ал сары түс күн, жылу, қуанышпен қатар кейде күш мағынасын да білдіреді.

Еуропа мен Британ аралдары аумағында христиан діні мәдени кеңістікте жетекші орын алғандықтан, түстердің мәні тұрақты символдық жүйеге айналды. Соның нәтижесінде әр түс белгілі бір рухани-эмоциялық мазмұнмен ұштастырылды: көк - Құдай махаббаты, жасыл - қайта тірілуге деген үміт, күлгін - тәубе мен мұң-шер, ақ - киелілік, қоңыр - бейбіт өмірден/дүниелік тыныштықтан бас тарту, сұр - кішіпейілділік пен қарапайымдықты білдірді [92].

Дегенмен түске қатысты қалыптасқан ассоциациялар табиғи түрде өздігінен емес, мәдениет арқылы «бекітілетінін» ескерген жөн. Жоғарыда көрсетілген кең мағынадағы түс ұғымдары негізінен еуропалық мәдени ортаға тән; ал Азия, Африка және Америка халықтарында бұл сәйкестіктер көп жағдайда өзгеше, тіпті кейде керісінше болуы ықтимал.

Осы контексте “түстің символдық сипаты” дегенде түстің белгілі бір этностың идеясы не құндылықтарымен тікелей байланысы емес, керісінше

жарық түстерін атау және қолдану дәстүрі түсініледі. Топонимдердің кеңістіктік бағдар берудегі қызметіне байланысты мұндай ұстаным топонимистер арасында кең тараған. Мәселен, А. В. Суперанская қара түсті солтүстікпен немесе батыспен, ал ақ түсті оңтүстікпен не шығыспен байланыстырады [93, 62].

Р. Агеева да ортақ еуразиялық үлгіде тараптарды түстер арқылы ажырату мүмкін екенін атап, солтүстікті - қара, батысты - ақ, оңтүстікті - қызыл, шығысты - сары немесе көк түспен белгілеу ықтималдығын ұсынады [94, 182-183].

Шығыс елдеріндегі осы құбылысты талдай келе, Е. М. Мурзаев қытай географиясында түстердің көкжиек бағыттарымен жүйелі түрде сәйкестенетінін көрсетеді: қара - солтүстікке, қызыл - оңтүстікке, ақ - батысқа, жасыл/көгілдір - шығысқа сәйкес келеді; ұқсас жүйе Вьетнам кеңістігінде де байқалады. Түркі топонимиясында бұл символика қытай үлгісінен біршама өзгешелеу болғанымен, “қара/қара” компоненті көбіне “солтүстік, солтүстіктегі” мағынасын береді; “ақ/ақ” әртүрлі деректерде оңтүстік, шығыс не батыс тараптарын да білдіре алады; “көк/көкшіл” - шығысқа, “сары” - батысқа телінетіні айтылады [95, 41].

Қорытындысында, дүниенің тараптарын түстермен атау дәстүрі және оның географиялық атауларда көрініс табуы мәдени-тарихи тәжірибемен айқындалады; әсіресе халықтардың қоныс аудару, көшу-қону тарихы мұндай жүйенің қалыптасуына ерекше ықпал еткен.

Топонимдік атаулар құрамындағы түс атаулары тек дүниенің төрт бұрышын білдіретін белгі ретінде ғана қолданылмай, белгілі бір нысанға бағыт-бағдар беретін қызмет те атқара алады. Түстің бағдарлық мәнге ие болуы атау беріліп отырған объектінің табиғатына, ерекшелігіне тәуелді деген тұжырым жасауға негіз бар.

Мәселен, шығу тегі славяндық гидронимдерге қатысты А. В. Суперанскийдің деректерінде біздің елдің еуропалық бөлігіндегі өзен атауларында «қара» және «ақ» түстері өзеннің оң және сол салаларын айқындау үшін пайдаланылатыны көрсетіледі. Сондай-ақ ол «Қара өзен» деп аталатын көптеген өзендердің теңіздер мен көлдерге құятынын, ал «Ақ өзендердің» мұндай сипатқа жиі ие еместігін атап өтеді. Бұған қоса, зерттеуші қара және ақ өзендердің кеңдік және меридионал бағытта созылу ерекшелігін де көрсеткен [96, 126]. Ал нысандардың өзге түрлерінде мұндай бағдарлық символика тұрақты түрде байқала бермейді.

Түс символикасын қолдайтын зерттеушілер кей кездері топоним құрамында түс атауларының кездесуі мүмкін деген өзге түсіндіру жолдарын елемей жатады. Дегенмен, А. В. Суперанская славян гидронимдерін кең көлемде талдай отырып, мынадай қорытындыға келеді: «Түске қатысты атаулар тым жиі ұшырасады, сондықтан оларды кездейсоқ құбылыс деуге келмейді. Бірақ олардың жиынтығы тым жұтаң, сол себепті нысандардың нақты белгілерін толық әрі дәл бейнелей алмайды» [96]. Яғни түс атаулары объектінің нақтылы қасиеттерін көрсетуге жеткіліксіз деген ойға меңзейді.

Р. А. Агеев бұл мәселеде А. В. Суперанскийдің пікірін негізінен қолдай

отырып, кейбір жағдайларда гидронимдердегі түс белгісі шын мәнінде нысанның нақты ерекшелігін таныта алатынын айтады [94, 178]. Өзге бір еңбегінде ол өзендердің физикалық-географиялық сипаттары (соның ішінде түсі мен дәмі), арнасы мен жайылмасының сипаты, топырағы, өсімдіктері мен жануарлар дүниесінің ерекшеліктері және осы белгілердің атаулармен байланысы арасында тікелей тәуелділік бар екенін көрсетеді. Сонымен бірге, өзен суларының кара немесе қоңырқай реңкін құрамында гумус қатарындағы еріген органикалық заттардың болуымен түсіндіреді.

Ал Э. М. Мурзаев «көк» түс атауы бар орографиялық нысандардың алыстан, ашық күндіз ауадағы жарқыраған тұман-тозаң (сәуле шашырауы) арқылы қарағанда көгілдір реңкте көрінетінін атап өтеді [89, 91].

Топонимдердің құрамында түс атауларының «таңба» әрі «бағдар» қызметін атқара алатынына күмән келтірмейміз. Дегенмен, жоғарыда келтірілген пайымдарды назарда ұстай отырып, бұл құбылысты өзге қырынан да бағамдау қажет деп есептейміз. Біздіңше, түстік белгілеу тілдік сананың ішінде қалыптасатын белгілі бір объект типін бекітіп, оны танымдық тұрғыдан орнықтыруға қызмет ете алады.

Топонимдердегі түс компоненті, бір жағынан, географиялық нысандардың айрықша белгілерімен, екінші жағынан, адамның көру жүйесінің қабылдау ерекшеліктерімен сабақтасады. Әлем бейнесі әр этноста идиоэтникалық үлгі түрінде көрінетіндіктен, әртүрлі халықтардың жер-су атауларында түс-таңбалардың қолданылуы да біркелкі болмайды деген болжам жасаймыз. Осы тұста 1988 жылы жарық көрген «Этнопсихоллингвистика» еңбегі авторлары ұжымының тұжырымын негізге ала отырып, түстердің мәдени-коннотативтік өрісі әр қоғамда әрқилы кеңейетінін, ал олардың тілдік санада кеңістік пен уақыт категориялары арқылы орнығуы этноэйдер деп сипатталатын көптүсті «мәндік кірпіштердің» қалыптасуына әкелетінін атап өтуге болады. Мұндай көзқарас әр мәдениетте түстік талғам арқылы байқалатын түстік лакундар мен соған сәйкес түстік универсалиялар туралы сөз қозғауға мүмкіндік береді [86, 57].

Енді шығу тегі тұрғысынан англосаксондық топонимдердегі түс белгілеулерге назар аударсақ, олардың ішкі пішінін талдау осы этностың кеңістік туралы идиоэтникалық моделін қайта құрастыруға жол ашады. Кеңістікті модельдеу барысында дескрипторлар жүйесін қолданамыз: біріншіден, қоршаған орта нысандарымен тікелей сәйкесетін орта моторлы, бірінші типтегі субстанциялық дескрипторлар; екіншіден, кеңістік конституциясының жекелеген параметрлерімен ұштасатын екінші типтегі субстанциялық дескрипторлар ажыратылады. Осы екінші тип құрамында түс өлшемі де көлем, тығыздық және өзге қасиеттермен қатар субстанциялық дескриптор ретінде қарастырылады. Сонымен бірге әрбір екінші типті дескриптор нақты көрініс беру тәсілдерімен (ірі/ұсақ манифестацияларымен) бірге ұсынылады (мысалы, «размер» репрезентациясы үлкен және кіші дескриптор арқылы беріледі).

Кеңістіктік модельді толық сипаттау үшін тек субстанциялық белгілермен шектелмей, адамның шаруашылық әрекетіне қатысты

экономикалық дескрипторларды, адамның ғимараттар мен құрылыстарда тұруына байланысты инфрақұрылымдық және хабитаттық сипаттамаларды, сондай-ақ қорғаныс, өз кеңістігін сақтау/қорғау мәнін танытатын протективті дескрипторларды және құндылық өлшемін де қатар енгіземіз.

Түстің «ақ» дескрипторын талдау барысында бірқатар тұрақты көріністер (манифестациялар) айқындалды.

Ақ (hwīt, white) атаулар құрамында жиі синкреттік реңк ретінде байқалып, яғни *түсті де, жарық/жарқылды да* қатар білдіреді. Бұл компонент төмендегі топонимдік дескрипторлармен әртүрлі нысандарды белгілеуде бірге қолданылады:

- Аумақ бөліктері: түбек *Whitehaven*;
- Акватория/су нысандары: өзендер *Whitburn, Whitwell*;
- Өткел (брод): *Whiteford*;
- Жер бедері объектілері: төбе *Whittle-le-Woods*.

Кей жағдайларда «ақ» ақ бордың (борлы жыныстың) белгісі ретінде түсіндірілуі ықтимал. Сонымен қатар ол табиғи-ландшафтық сипаттамаларды да нақтылайды: ашық кеңістік/ландшафт (*Whitefeld (2)*) және орман (*Whitewood*).

«Ақ» компоненті нысанның түсін өсімдіктік белгілермен де байланыстыра алады, мысалы, ағаш қабығының түсі арқылы. Осы қатарда флора мен фаунаға қатысты атаулар кездеседі: *Whitenash* (шаған). Топырақ атауында да тіркеледі: *White Waltham*.

Табиғи объектілер ішінде «ақ» көбіне тасқа қатысты қолданылады: *Whitestone, Whiston (2), Whitstone, Whitestaunton*; сондай-ақ баған/тірек мәнінде: *Whitestable*.

Бұл түстік дескриптор шаруашылық-экономикалық мазмұндағы бірліктерде де көрінеді:

- қоршалған жер иелену: *Whitton (2), Whitworth*;
- өңделетін жер телімі: *Whitland*;
- сүт фермасы: *Whitwick*;
- ферма/амбар: *Whitby, Whitburn*;
- кесу/шағын өндірістік әрекетке қатысты атау: *White Notley*.

Хабитат пен құрылыс нысандарында да бұл компонент сақталған: ғимарат/шіркеу болуы мүмкін *Whithorne*; қақпа *Whitegate*. Қорғаныс сипатындағы атауларға келсек, қорғаныс үйі ретінде *Whitby* (бастапқыда *Witeberia - burh*) және қоршалған аумақ *Whitworth* мысал бола алады.

Ал құндылықты (сакралды) нысандар тобында «ақ» төмендегі атауларда көрінеді: шіркеулер *Whitechurch (3), Whitechurch Canoncorum*; часовня (шіркеуге қатысты) *Whitechapel*.

Осы сакралды (құнды) дескрипторлармен қабаттасқанда, «ақ» түсі көбіне нысанның ақ түсті тастан тұрғызылғанын меңзейді.

Көк, жасыл (grēne, green) компоненті түбірінде «өсу» мағынасын білдіретін етістікпен байланысады және топонимдер құрамында белгілі бір дескрипторлармен қатар қолданылады. Мұндай атаулар, біріншіден, аумақтың жекелеген бөліктерін білдіреді (мысалы, *Grinsdale*); қоршалған

жерді (*Greenstead, West Greenstead, East Greenstead*); жер телімін/учаскені (*Greenodd, Hoo Green; Greenhaugh, Haughton Green, Benhall Green*); сондай-ақ аралды немесе батпақтағы құрғақ өңірді (*Greenham*) көрсетуі мүмкін.

Келтірілген мысалдарда «жасыл» ұғымы көбіне табиғи жамылғының сипатын танытады: ол - орман реңкі, мал жайылатын шөптесін алқап, әрі осы аумақта өсірілетін ауылшаруашылық дақылдарының түсімен астасады. Екіншіден, бұл компонент акватория нысандарының атауында да ұшырасады: тоған (*Holmer Green*), өткел-брод (*Greenford*). Судың реңкі адам көзіне жиі жасылдау болып көрінетіндіктен, мұндай атаулардың семантикасы түсінікті.

Үшіншіден, «green» жер бедері объектілерін белгілеуге қызмет етеді: төбелер мен олардың атаулары (*Grendon (2), Grendon Underwood, Grindon (2), Grindlaw, Greenhow Hill, Grenehead, Greenlaw, Granborough*), төбе жиегі (*Gretna Green*), жайлау (*Grindale*), алқап/өңір (*Grendon*). Бұл жерде төбе мен аңғарлардың «жасылдығы» олардың беткейіндегі өсімдіктер жамылғысымен тікелей байланысты.

Төртіншіден, компонент ландшафттық сипаттағы атауларда көрінеді: орманға қатысты (*Norwood Green, Wood Green*). Сонымен қатар экономикалық мәнді дескрипторлар қатарында да кездеседі: қоршалған жеке меншік жер (*Grinton, Haughton Green, Occleston Green, Ubbeston Green*), ағашы шабылған/кесілген алқап (*Garshall Green, Croxley Green*), айлақ (*Greenwich*), кемежай (*Greenhithe*), әрі ауласында жері бар үй-жайға қатысты атаулар (*West Grimstead, East Grimstead, Kirkstead Green*).

Алтын түсті (*gylde, gold*) атаулар мынадай дескрипторлық мәндерді қамтиды:

- Акваторияға қатысты: су айдынының белгілі бір бөлігі - *brod Guildford*. Мұндағы алтын реңк су бетінде күн сәулесінің сынуы/шағылысуы салдарынан пайда болуы ықтимал.
- Жер бедері нысандарына қатысты: алқап - *Golding*. Бұл жағдайда «алтын» дескрипторы көбіне топырақтың сарғыш реңкімен немесе алқапта көп таралған сары түсті өсімдік жамылғысымен түсіндіріледі.

Күміс түс (*seolfor, silver*) те әртүрлі нысандарға телініп, төмендегідей мағыналарды білдіреді:

- Акваторияға қатысты: бұрқақ - *Selvere* (су нысанының көне атауы). Күміс реңк су бетіндегі жарықтың шағылысу әсерін көрсетеді.
- Жер бедері нысандарына қатысты: алқап - *Silverdale*. Мұнда атаудың «күміс» сипаты әктастың сұрғылт түсімен уәжделеді.

Қоңыр (*brūn, brown*) түс атауы синкретті семантиканы сақтайды, яғни түс пен жылтырлық белгілері қатар ұштасады. Ол мынадай дескрипторларды береді:

- Акваторияға қатысты: өзен - *Brun(e)*. Судың қоңырлануы оның химиялық құрамымен және ағыстың күшті болуымен байланысты болуы мүмкін: мұндайда су құм-топырақпен араласып, лайланып кетеді немесе су бетінде күңгірт аспанның бейнесі көрінуі ықтимал [97, 119].
- Ландшафтқа қатысты: ашық алаң - *Bromfield*. Бұл атау көбіне қоңырқай

топырақ түсіне меңзейді.

- Жер бедері нысандарына қатысты: жота - *Brown Edge*. Мұндағы қоңыр реңк тау жыныстарының құрамы мен құрылымына байланысты түсіндіріледі.

Ал “red” сөзінің мағыналық өрісі бірнеше қабатты:

1. Сын есім ретінде - *қанның, адамның ерні мен тілінің, күзгі жапырақтың түсін* білдіреді; бұдан бөлек, *Ұлыбританиядағы қызыл телефон будкаларына тән реңк* мағынасында да қолданылады, яғни жалпы «қызыл» дегенді аңғартады.
2. Екінші мағынасы - *1917 жылы Ресейде болған Қазан төңкерісімен* (социалистік революция) байланысты саяси-идеологиялық қолданыс.

Осы мағыналарға сәйкес мысалдар: *Red with anger; with red eyes; The Red Army.*

Белгілі болғандай, ағылшын тілінде бір ғана сөз тұлғасы контекске қарай әртүрлі сөз таптарының қызметін атқара алады. Осы құбылыстың нақты көрінісі ретінде *red* сөзін алуға болады: берілген жағдайда ол зат есім ретінде жұмсалып, «қызыл түс», «қызыл киім», «революционер», сондай-ақ «міндет/берешекке қатысты ұғым» сияқты мағыналарды білдіреді. Мұны төмендегі қолданыстар дәлелдейді: *too much red in the painting; dressed in red; to be in the red* (қарыз болу). Сонымен бірге бұл лексема сөзжасамдық тұрғыдан да өнімді: одан *red* («қызару»), *reddish* («қызылдау») тәрізді туынды бірліктер жасалады. Демек, қарастырылып отырған сөздікте *red* сөзінің қазақ тіліндегі баламаларымен сабақтас мәндері қамтылған.

Тілдік тұрғыдан кең тараған анықтамалықтардың бірі - Webster's New Century Dictionary. Бұл сөздік негізінен сөздердің түсіндірмесін берумен шектеледі, ал иллюстративті мысалдардың болмауы - оның әлсіз тұсы. Дегенмен онда *red* сөзінің басты мағыналары сақталған: «қанның түсі, қызыл», сондай-ақ «саяси солшыл бағыт, коммунист» ретінде түсіндіріледі. Аталған мазмұнды көркем мәтіндерден алынған мынадай сөйлемдер арқылы нақтылауға болады: *There were red flowers on the wallpaper. The dark red braids fell free.*

1954 жылы Х.Махмұдов пен Г.Мұсабаевтың қазақ-ағылшын сөздігі басылып шыққан. Мұнан кейін Совет Одағынан тыс жерде ірі көлемде басылып шыққан сөздіктердің бірі - 1966 жылы жарық көрген қазақ-ағылшын сөздігі. Оны Борис Шнитников құрастырған. Белгілі ғалым Николас Поппенің алғысөзімен жарық көрген бұл сөздіктің көлемі 300 беттен асады. Сөздікті құрастырушы Борис Шнитников жұмысы аяқталмай жатып, ауырып қайтыс болған. Сөздікте кирилицада қазақ тілінде ерекше қолданылатын і, қ, ғ, ұ, ү, ө, ә әріптерінен басталатын сөздерге кітаптың соңында жеке орын берілген.

Бұл сөздіктің жинақталып, жарық көруіне Джорджтаун университетінің профессоры Л. Е. Достерт, Колумбия университетінің профессоры Карл Генрих Менгес, доктор Раймонд Хеберт және Индиана университетінің профессоры Джон Крюгер мен доктор Талат Текин көмектескен. Америкалық оқымыстылар кеңесі (council of learned societies) сөздікті 1966

жылы жарыққа шығарды. Мысал ретінде берілген сөздікте “red” сөзінің бір ғана емес, бірнеше мағынасы көрсетілгенін байқауға болады. Хорнби сөздігіндегі сипаттамаға сүйенсек, бұл сөз мәтінде екі түрлі сөз табында қолданылады: зат есім ретінде де, сын есім ретінде де кездеседі [98, 99].

«Red» лексемасы зат есім қызметінде қолданылғанда, өзегін құрайтын негізгі мағыналарынан ажырамайды. Бұл қатарға ең алдымен қызыл түс ұғымы, сондай-ақ «қызылдар» (революционерлер) мәні енеді. Бұдан бөлек сөз «қарыз/қарыз болу», «жетіспеушілік», «шығын» сияқты семантикалық реңктерде де ұшырасады (дәстүрлі түрде мұндай көрсеткіштер кейде қызыл бояумен белгіленетінімен байланысты).

Сонымен бірге «red» сөзінің мағыналық өрісі бұлармен шектелмейді: ол контекстке қарай «қызыл түсті зат», бильярдтағы қызыл шар, рулеткадағы «қызыл», «қызыл аң», көпше түрде америкалық қолданыста «қызыл терілілер» (үндістер), қызыл шарап, тіпті сленгте “ақша” мағынасын да бере алады. Осындай көпқабатты мағыналардың қалыптасуы қоғамдағы идеологиялық өзгерістермен және шынайы өмір құбылыстарын жаңаша пайымдаумен сабақтас.

Аталған мәндерді төмендегі мысалдар айқындайды:

- *The reds and browns of the wood in autumn.*
- *The red wins.* («Қызыл» ұтты)
- *the Reds*

Ал сын есім ретіндегі «red» негізінен дәстүрлі мағыналар аясында қолданылады: «қызыл, алқызыл, қып-қызыл, ашық қызыл», «қызарған», сондай-ақ «революциялық/кеңестік/коммунистік» сипаттамалары. Дегенмен тілдік тәжірибеде бұл сөздің семантикасы кеңейіп, «қызғылт тартқан», «қызғылт сарыға жуық», «торы», «қанталаған, қанға боялған», «қызыл терілі», әрі арнайы қолданыста «солтүстік (магниттік полюс)» тәрізді қосымша реңктерді де қамтиды.

Мұны келесі иллюстрациялардан көруге болады:

- *red cheeks, eyes with red weeping*
- *Red flag*
- *Red hair; red pony*
- *He has red hands.*

Берілген лексемалардың мәтін ішіндегі жұмсалымы стилистикалық тұрғыдан да назар аударарлық. Мысал ретінде көркем әдебиеттен алынған үзінділерді келтіруге болады:

- *... a lace coronet on her dark red hair...*
- *The sun was low and red in the west.*

«Roget’s New Millennium Thesaurus» атты кең тараған синонимдер мен мағыналас сөздер сөздігінде белгілі бір лексеманың баламалары мен қарама-қарсы мәндес жұптары ешқандай қосымша түсіндірмесіз, тек тізім түрінде беріледі. Мысалы, «red» сөзі зат есім ретінде түсіндірілгенде тезауруста мынадай мағыналас атаулар ұсынылады: «bittersweet, blood, bloodshot, blooming, blush, brick, burgundy, cardinal, carmine, cerise, cherry, chestnut, claret, copper, coral, crimson, dahlia, damask, flaming, florid, flushed, fuchsia,

garnet, geranium, glowing, healthy, inflamed, magenta, maroon, pink, puce, rose, roseate, rosy, rubicund, ruby, ruddy, russet, rust, salmon, sanguine, scarlet, terra cotta, titian, vermeil, vermilion, wine».

Ал осы «red» бірлігі сын есім қызметінде берілгенде, сөздік оны төмендегі синонимдермен қатар көрсетеді: «black, brown, dyed, flushed, glowing, hued, reddened, rouged, shaded, stained, tinged, tinted, washed». Бұған қоса, аталған сөзге сын есім тұрғысынан қарсы мәндес ретінде «pale, white» сөздері келтірілген [99, 63].

Қызыл (rēad, red) түсі көне ағылшын мәдениетінде айрықша мәні бар реңктер қатарына жатпағаны көрсетіледі [97,122]. Соған қарамастан, ол бірқатар топонимдік сипаттамалар арқылы түрлі нысандарды белгілеуге қызмет етеді. Атап айтқанда, акваторияға қатысты атауларда: Radwell бұлағы, Redmarshhall тоғаны; өткелдерде: East Retford, West Retford, Radford Semele сияқты бродтар; батпақты аумақтарды білдіретін Redcar және оның бөліктері кездеседі. Жағалау мен оған ұқсас кеңістіктік элементтерде New Radnor тәрізді атаулар ұшырасады. Жер бедері объектілеріне байланысты: Radcliff on Trent, Redcliff Bay, Ratcliff on Soar, Ratcliff Culey, Ratcliff on the Wreake, Radclive атаулары берілсе, еңіс-беткей мағынасын Redhill топонимі нақтылайды. Бұл атаулардағы түстік компоненттің пайда болуы көбіне табиғи орта ерекшелігімен, яғни белгілі бір тау жыныстарының (жер қабаты/жыныс) реңімен сабақтас болуы ықтимал деп пайымдаймыз. Сонымен бірге қызыл түс флора мен фаунаға қатысты белгілеулерде де көрініс табады: Radnage (қайың). Экономикалық сипаттағы атаулар ішінде Radwinter (жүзімдіктер) аталады; инфрақұрылымдық белгілерде Radway жолы (топырақ түсіне байланысты) сияқты үлгілер бар. Тіршілік ету кеңістігіне (хабитатқа) қатысты Radcot, Taverham секілді атаулар «хижина/үйірме» типтес нысандармен байланыста беріледі.

Әрбір түс белгілі бір мәдени-танымдық мазмұнды жинақтайды; осы бөлімде біз қызыл түстің ағылшын және қазақ мәдениетіндегі семантикалық-символдық мәнін айқындап көрсетуге талпындық.

Жалпы тұжырым ретінде, қызыл реңк қоғамның мәдени дамуына ықпал ететін маңызды түстердің бірі деген қорытындыға келеміз. Ол көбіне махаббат пен құштарлықты білдіретін белгі ретінде танылған. Адамның түстерге қатысты көңіл күйін, өзін қалай сезінетінін ескере отырып, біз де түстерді суретшілерше саналы қолдана аламыз: олар арқылы қуаныш әсерін де, мұң сезімін де жеткізуге болады.

Ағылшын мәдени кеңістігінде қызыл түстің орны ерекше. Мысалы, британдық әскери-теңіз туындағы қызыл элемент XVII ғасырдан бері қолданылып келеді және ол «ұрысқа үндейтін», шайқасқа шақыру мәнін үстейді.

Англияның ұлттық эмблемасы - қызыл немесе алқызыл роза. 1455 пен 1485 жылдар аралығындағы отыз жылдың ішінде эмблемасы қызыл роза болған Ланкастерлер Йорктармен (эмблемасы - ақ роза) ағылшын тағы үшін соғысқан. Соғыс романтикалық атқа ие болған: Ақ және алқызыл роза соғысы. Екі династия арасындағы бақталастық некелесумен аяқталды. Содан

бастап алқызыл роза Англияның ұлттық эмблемасына айналған [100, 84].

Англия мәдениетінде қызыл түс бүгінге дейін маңызын жоғалтпаған реңк саналады. Елдің қоғамдық өмірінде ол айқын көрінеді: қала көшелеріндегі автобустар мен телефон кабиналары көбіне қызыл түске боялған, ал ағылшын әскерінің дәстүрлі киім үлгісінде де қызыл мундирлер сақталған. Сонымен бірге Англияда «Қызыл жұма» деп аталатын мереке бар; ол кеншілердің кәсіпкерлерге қарсы күресте жеңіске жетуімен байланысты қалыптасқан.

Қызыл түс Англияда кең таралғаны соншалық, оны қоғамның түрлі саласынан байқауға болады. Тіпті Наполеонның өзіне телінетін сөз бар: «Қызыл - Англияның түсі. Мен оны көргім келмейді». Бұл түстің жиі қолданылуы оның символдық жүктемесімен түсіндіріледі: қызыл - от пен қанның, қуаттың, күрестің, революция мен соғыстың, сондай-ақ ерліктің белгісі ретінде қабылданады.

Лексикографиялық деректер де «қызыл» және *red* атауларының екі тілде өзіндік көрінісі бар екенін көрсетеді. Қазақ тіліндегі «қызыл» сөзінің мағыналық саны ең көбі төртке дейін шектелсе, ағылшын тіліндегі *red* сөзінің мағына өрісі әлдеқайда кең: кей дереккөздерде ол он төртке дейін барады. Мұндай айырмашылық ағылшын тілінің семантикалық жүйесінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Екі тілдегі атаулардың тарихи қалыптасуы да назар аударарлық: «қызыл» және *red* сөздері ерте кезеңдерде, шамамен XIV-XV ғасырлар аралығында орныққан деп сипатталады. Мағыналық тұрғыдан олардың ортақ тұстары бар, соның ішінде «қанның түсі» және «революциялық» мәндері ұқсас келеді.

Сөздіктерге сүйене отырып, белгілі бір мәдениетте кей мағыналардың бар-жоғы анық байқалады. Мәселен, қазақ тіліндегі «қызыл» сөзінде «қарыз» деген мән ұшыраспайды, ал ағылшын тіліндегі *red* сөзінде «әдемі» мағынасы кездеспейді. Бұл ерекшеліктердің қалыптасуына тарихи, саяси және мәдени жағдайлар әсер еткені байқалады.

Адам санасының қалыптасуы оның өмір сүретін мәдени-тарихи кеңістігімен тікелей байланысты. Сондықтан белгілі бір зат, құбылыс немесе ұғым әр қоғам өкілдері үшін әрқалай мәнге ие болуы мүмкін. Қазіргі жаһандану дәуірінде - мәдениеттердің өзара ықпалдасуы күшейіп, интеграция үдерісі тереңдеген шақта - «мән» мен «мағына» мәселесін зерттеудің өзектілігі айрықша арта түсті. Бүгінде мәдениеттер оқшау күйде дамымайды: олар бір-біріне белсенді ықпал етеді, ал ықпал кей жағдайларда қақтығыс деңгейіне дейін ұласады (ақпараттық, экономикалық, тілдік және т.б.). Осыдан келіп кросс-мәдени психологияға, халықаралық менеджменттегі кросс-мәдени бағытқа, сондай-ақ психологтар, аудармашылар мен тілші мамандардың кросс-мәдени құзыреттілігін дамытуға қызығушылықтың өсуі заңды құбылыс.

Түс феномені адамды дүниеге келген сәттен бастап қоршап, күнделікті тіршілігінің ажырамас бөлігіне айналады. Адамзат тарихында түстерге тән сипаттарды бекітіп, оларды әртүрлі белгілермен және мағыналық

жүктемемен толықтырды.

Архетиптік деңгейдегі мән-мағыналар (түстің бастапқы визуалды бейнесі, табиғи архетиптері арқылы танылуы) тұрғысынан қарастырғанда:

- Қазақтілді мәдениетте қызыл түс қанмен, отпен, күннің шығуы мен батуы кезіндегі қызыл шапақпен, қанық қызыл гүлдермен (раушан, көкнәр), қызыл жидек-жемістермен, қызанақпен, сондай-ақ беттің қызаруы арқылы байқалатын ұялу белгісімен байланысады.
- Ағылшынтілді мәдениетте де негізгі ассоциациялар ұқсас: қан, от, күн шапағы, қызыл гүлдер (раушан, көкнәр), қызыл жидек-жемістер, қызанақ. Дегенмен бұл ортада ерекше бір прототип айқындалады - қызыл қауырсынды құстар.

Жалпы алғанда, аталған архетиптік қатарлар арасында ұқсастық басым. Ал өсімдік, гүл және жеміс-жидекке қатысты прототиптік референттердегі болмашы айырмашылықтар сол мәдениеттер қалыптасқан табиғи-климаттық жағдайлармен түсіндіріледі.

Психологиялық қыры (табиғи түрлік мәндердің адамның ішкі күйзелісі, эмоциялық тәжірибесімен ұштасуы) бойынша:

- Қазақтілді мәдениетте қызыл түс махаббатпен (жүрек, құмарлық), жылумен-ыстықпен, сондай-ақ жағымсыз эмоциялармен - ашу, агрессия, белсенділікпен (күшті, энергиялық) байланысады.
- Ағылшынтілді мәдениетте де дәл осы қатар сақталады: махаббат (жүрек, құмарлық), жылу-ыстық, әрі ашу, агрессия, белсенділік (күшті, энергиялық) сияқты эмоциялық реңктер.

Осы психологиялық топта қызыл түске қатысты екі мәдениет арасында айқын дараланатын ерекшелік байқалмады.

Әлеуметтік-мәдени мағыналар белгілі бір түстің қандай заттармен, құбылыстармен және абстрактілі ұғымдармен байланыстырылатынын көрсетеді; мұндай байланыстардың қалыптасуы әр халықтың нақты тарихи-мәдени жағдайларымен сабақтас келеді.

Қазақтілді мәдени кеңістіктегі ассоциациялар бірнеше қабаттан тұрады: біріншіден, күнделікті мәдени нысандармен ұштасатын мағыналар (шарап, футбол клубтарының символикасы - *Спартак*, *ЦСКА*, сондай-ақ автомобильмен байланысты «жылдамдық» түсі); екіншіден, әлеуметтік бағалау реңкі басым ұғымдар (қауіптілік пен тыйым салу белгісі); үшіншіден, мәдени-тарихи және эмоционалдық мазмұны күшті ұғымдар (Испаниядағы коррида, сұлулық, өлім, соғыс, КСРО кезеңіндегі коммунизмнің түсі және мерекелік реңк).

Ағылшынтілді мәдениетте де ұқсас әрі өзіне тән сәйкестіктер байқалады. Бұл ортада түс шараппен, урбанистік кеңістікпен (Лондонның айрықша белгілері - автобустар мен телефон будкалары), автомобиль арқылы қабылданатын жылдамдық ұғымымен және Ұлыбритания поштасының визуалды кодтарымен байланысады. Сонымен қатар ол қауіптілік пен тыйым салуды білдіретін белгі ретінде түсіндіріледі; Испаниядағы корридаға қатысты символдық мән де кездеседі. Бұған қоса түрлі мерекелік контекстер (Рождество, Әулие Валентин күні) және КСРО-ны коммунизм түсімен

таңбалау сияқты мәдени-тарихи ассоциациялар сақталған.

Қоңыр-сары / қызыл-қоңыр реңкті білдіретін *fealu* атауы белгілі бір дескрипторлар қатарын қамтиды. Ол, мысалы, су нысандарының жекелеген бөліктерін атауда (*Falmer* тоғаны), ландшафт сипатын беруде (*Falfield* ашық алаңы) қолданылады. Көп жағдайда бұл реңктің атауға енуі топырақ түсімен және гидронимдік уәждермен байланысады (түбі немесе жағалауы айқын, түстес келетін орындар). Сондай-ақ флора мен фаунаға қатысты ассоциация арқылы да көрініс береді: мысалы, бұғыға меңзейтін *Fawley* атауы.

Қазақ гидронимдерінде су түсінің ерекшеліктері де бейнеленеді. Орталық Қазақстандағы ұсақ шоқылы жер бедер жағдайында тау жыныстарының суда еруіне байланысты көл суларының түстері айрықша болады. Осы өдірдегі Сарыала көлінің географиялық сипаттамаларында «көл суы жасылтқым-сары» делінсе, Күреңала көлінің суы «қоңырқай сары түсті» деген мәліметтер келтіріледі [101].

Қара түс (blæc, black) атауының түбірі ықтимал «жарқырау/жылтырап көріну» мағынасындағы етістікпен төркіндес болуы мүмкін. Бұл түстік компонент топонимдерде әртүрлі нысандарды сипаттайтын тұрақты дескриптор ретінде көрінеді. Мәселен, аумақтың бөлшектерін белгілеуде ол арал не батпақтағы құрғақ телім мағынасын береді (*Blakeney*). Су айдындарына қатысты атауларда бұрқақ/су көзі немесе акватория бөлігі ретінде қолданылады (*Blackbourne, Blackwell* - үш түрлі репрезентация). Сондай-ақ мүк батпағын (*Blackmore*) және брод/өткелді (*Blackfordby*) сипаттайды. Жалпы алғанда, «қара» компоненті көптеген елдердегі гидронимдерге тән.

Ағылшын тілдік-мәдени дәстүрінде «қара» түсінің айрықша реңкі - оның жылтырлық белгісімен байланыстырылуы. Ол жер бедері атауларында да жиі ұшырасады: төбе (*Blackborough* - 2 нұсқа, *Blagdon* - 3 нұсқа, *Blackon*), тау (*Black Mountains*), алқап (*Blackden Heath*). Сонымен бірге бұл түс тік орографиялық нысандарды атауда дәстүрлі көрсеткіш саналады. Ландшафттық сипаттауда ашық алаң (*Blackfield*), шөлейттенген жер (*Blackheath*), орман (*Blackwood*) сияқты мәндерді білдіреді. Табиғи объектілер ішінде тас атауына да қатысады (*Blaxton*).

«Қара» түсі адамның шаруашылық әрекетімен байланысты нысандарды атауда да өнімді: қоршалған жеке меншік жер (*Blackawton, Black Bourton*), өңделетін егістік телімі (*Blackland*), кесілген орман алқабы (*Blackley, Blackrod*), жаңғақ тоғайының орнында жүргізілген кесу/тазарту (*Black Notley*). Мұндай жағдайларда дескриптор көбіне топырақ түсімен немесе өсімдік жамылғысының реңкімен уәжделеді. Инфрақұрылымдық атауларда да кездеседі, мысалы жол атауында (*Blackgang*).

Сұр түс (hār, grey) топонимдерде басқа сипаттамалық қызмет атқарады. Ол негізінен ландшафт нысандарын белгілеуге жұмсалады: орман атауларында (*Harwood, Harwooddale, Great Harwood, Harewood*). Табиғи объект ретінде тас атауына да қатысады (*Harston*). Инфрақұрылымдық дескриптор ретінде көпірді білдіретін мысал бар (*Horrabridge*).

Көгілдір/ала-құла мағынадағы компонент (*mæle, motley*) да белгілі бір

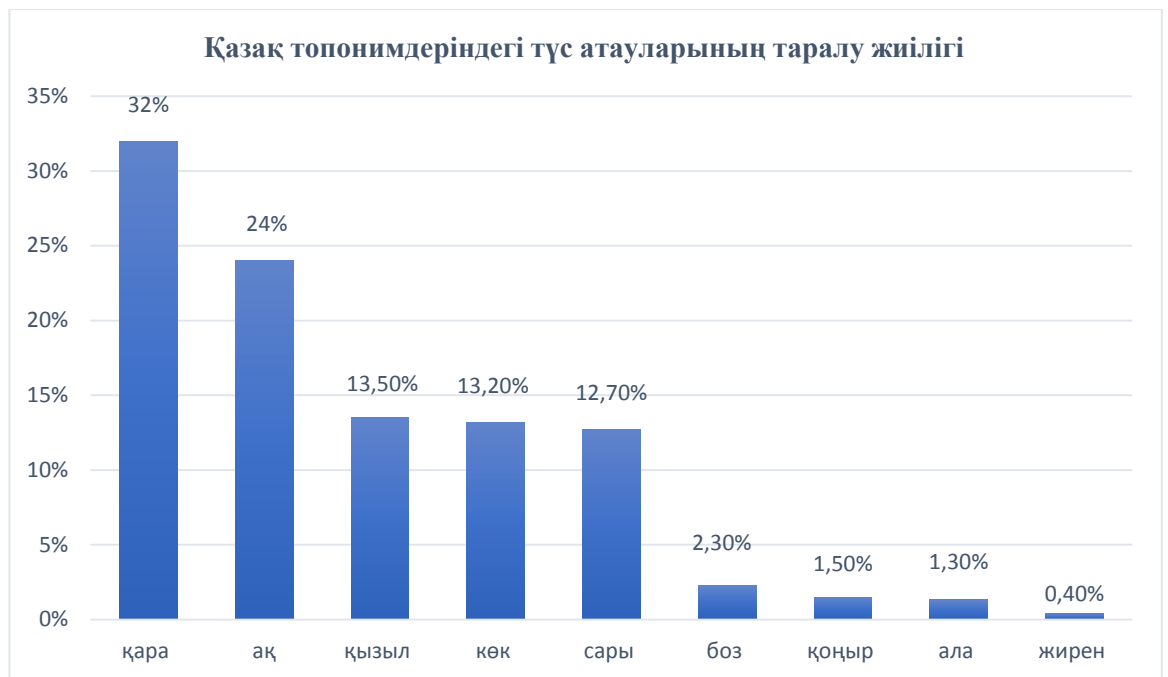
нысандарды атауда қолданылады. Жер бедері объектілерінің ішінде төбені білдіреді (Meldon). Сондай-ақ қамал атауларында бірнеше рет қайталанады (Melbury Bubb, Melbury Sampford, Melbury Osmond, Melbury Abbas).

Диаграмма 1. Ағылшын топонимдеріндегі түс атауларының қолданылу жиілігі

Ағылшын тіліндегі жер-су атауларында түс атаулары белгілі бір үлгімен таралады: **жасыл - 38, ақ - 33, қара - 26, қызыл - 20, сұр - 6, қоңыр сары / қызыл қоңыр - 5, көгілдір - 5, қоңыр - 3, алтын - 2, күміс - 2.** Демек, ағылшындардың «түстік палитрасында» ең басым орын алатындары - **жасыл, ақ, қара және қызыл.** Бұған қоса, өзге сипаттаушы компоненттермен тіркесу жиілігі бойынша да алдыңғы қатарда тұрған түстер байқалады: **ақ түс - 22, көк/жасыл реңктері - 16, қара - 15, қызыл - 11.**

Зерттеу қорытындылары англосаксондық кеңістіктің топонимиялық бейнесі түстер арқылы кеңінен «көркемделетінін» көрсетеді: ең жиі қолданылатын түстер - **жасыл, ақ, қара, қызыл.** Бұл үрдіс олардың **абсолюттік жиілігімен** ғана емес, сондай-ақ қолданылу ауқымының кеңдігімен де дәлелденеді. Яғни кейбір түстер тек табиғи нысандармен байланысты болса, енді бір бөлігі табиғи орта мен адам жасаған кеңістік сипаттарына қатысты қолданылады. Жалпы алғанда, түрлі түсті дескрипторлардың едәуір бөлігі адамның көру арқылы қабылдайтын нақты белгілерін жеткізеді деуге негіз бар: олар өсімдік жамылғысы, топырақ, тау жыныстарының түсін немесе белгілі бір қашықтықтан объектінің көзге қалай көрінетінін аңғартады.

Қазақ тіліндегі жер-су атауларында түс атауларының таралуы мынадай пайыздық көрініс береді: **қара - 32%, ақ - 24%, қызыл - 13,5%, көк - 13,2%, сары - 12,7%, боз - 2,3%, қоңыр - 1,5%, ала - 1,3%, жирен - 0,4%.**

Жалпылама есептегенде, қазақ топонимиялық кеңістігінде түр-түс компоненттері арқылы жасалған атаулардың үлесі шамамен **14%** болады. Бұл көрсеткішті бүкіл түркі топонимиясына тән ортақ деңгей ретінде қарастыруға келеді (шамамен **12-15%** аралығы).

Айтылғандай, түс қоғам өмірінде бұрын да маңызды болған, қазір де маңызын жоғалтқан жоқ. Қазақ топонимдерінде жиі ұшырасатын бес негізгі қанық табиғи түс ретінде **қара, ақ, қызыл, сары, көк** атауларын бөлуге болады, әрі осы бесеудің ішінде **қара түстің** жиілігі айрықша жоғары екені анықталады. Ал ағылшын топонимдерінде жиілігі басым түстер қатарына **жасыл, ақ, қара, қызыл және сұр** кіреді.

1-тарау бойынша тұжырым

Қазақ және ағылшын топонимиясында географиялық нысанның ерекшеліктеріне негізделген атаулар да, белгілі бір оқиғаға не адамның тұрмыс-тіршілігіне қатысты қойылған атаулар да ортақ сипаттарға ие. Алайда осы бағыттардың ішкі жіктелімі мен нақты көрінісі екі жүйеде бірдей емес. Қазақстандағы жер-су атауларында климаттық белгіні білдіретін топонимдер (Жылысай, Сарторайлы), құрамында сандық компоненті бар атаулар (Бесағаш, Қостанай), сондай-ақ пайдалы қазбалардың барын аңғартатын атаулар (Кентау, Жезқазған) жиі ұшырасады. Ал ағылшын топонимдік кеңістігінде мұндай үлгідегі атаулар кең тарамаған. Бұл айырмашылықтар халықтардың тарихи дамуы мен өткерген кезеңдерінің өзгешелігіне байланысты қалыптасқан. Соның нәтижесінде географиялық атауларда табиғи жағдайларды қоса қамтитын нысандардың жан-жақты, нақты сипаттамасы айқын байқалады. Ағылшын топонимдер қатарында,

объектінің белгісін сипаттайтын атаулар бар, бірақ қазақ топонимикасына қарағанда, осы топтың ағылшын географиялық атаулары көбінесе микротопонимияға жатады, ал осы топтың қазақ топонимдері негізінен ірі географиялық объектілердің (қалалар, өзендер, көлдер және т.б.) атауларында кездеседі. Өз кезегінде Англияның макротопонимикасында осы елде жиі орын алған, қоныс аудару, отарлау іздерін, басқа халықтардың қоныстарын сақтаған жаулап алу туралы баяндайтын географиялық атаулар танымал. Мысалы: Chester, Lancaster, Lincoln, Hereford және т.б.

Ағылшын халқында мал шаруашылығы мен егіншілік кең тараған жоқ деп айтуға болмайды. Бұл жағдайды ағылшын топонимдер құрамында көрініс алған Wheatfield, Oxford және т.б. сияқты географиялық атаулар дәлелдейді; бірақ олар негізінен микротопонимияда кездеседі, себебі бұл белгілер қазақтарға қарағанда ағылшындар үшін қайталама болып табылады. Ағылшын топонимикасында қазақ топонимикасына қарағанда діни және діни сипаттағы атаулар көп, және де қазақ топонимикасына қарағанда олар көбінесе макротопонимияда кездеседі.

Этнотопонимдер ағылшын және қазақ топонимдер құрамында да кездеседі, және екі елде де олар микротопонимияға тән.

Осылайша, топонимдерді қалыптастыруда әлеуметтік өмір, тұрмыс, мәдениет, халықтардың тарихи өткені маңызды рөл атқарады.

Екі этносқа қатысты топонимдердің классификациясы объектілердің типтері бойынша, атаулардың тілдік тиістілігі бойынша, лексикалық негіздердің сипаты бойынша, формальды көрсеткіштер бойынша, атаулардың типологиялық, хронологиялық, генетикалық ортақтығы негізінде жүзеге асырылуы мүмкін болғанын анықтадық.

Біздің зерттеу барысында барлық қазақ және ағылшын топонимдерін морфологиялық құрылым типі бойынша, тарихи кезеңдер бойынша, топонимдердің тілдік шығу тегі бойынша, топографиялық элементтері бойынша және белгіленген нысандар типі бойынша бөлуге болады. Бұл жұмыста біз топонимдердің әртүрлі анықтамаларын, олардың типологиялық жіктелімдерін қарастырдық, Қазақ және ағылшын топонимдерінің көздерін және топонимиканың негізгі мәселелерін анықтадық. Топонимдерді түсіндіруді қиындататын факторларды белгіледік, ал осы зерттеудің болашағы Ұлыбритания және басқа да ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің топонимдерін одан әрі толық зерттеу үшін алынған құрылымдалған білімді пайдаланудан тұрады.

Қазақ және ағылшын ономастикалық қорындағы жер-су атауларын талдау нәтижесі олардың құрамында әр дәуірдің ізі сақталғанын көрсетеді: біздің дәуірімізге дейінгі көне атаулар да, ерте ортағасырлық кезеңге жататын нұсқалар да, сондай-ақ кейінгі ғасырларда қалыптасқан атаулар да кездесетіні айқындалды.

Екі тілде де топонимдер тек жергілікті бағдарлар ретінде ғана емес, ең алдымен екі елді мекендеген халықтардың тарихын, аумақты игеру кезеңдеріндегі мәдени-тарихи кешендер ретінде әрекет етеді. Ұлыбританияның топонимдері өз тамырларын кем дегенде бес түрлі

халықтардың - кельт, римдіктер, англосакс, скандинавтар, француз тілдерінің элементтерінен бастау алса. Қазақ топонимдерінің тамырлары алтай тілі, көне түркі тілі, көне қазақ тілі, қазіргі қазақ тілі, араб-иран тілі, моңғол тілі және орыс тілдерінен құралған. Осы халықтардың барлығы елдің топонимиясына өз үлесін қосып, қазақ және ағылшын топонимдерін бүгінгі таңдағы кейіпі болып табылатындай етіп жасағанын көреміз.

Этимология тұрғысынан алғанда, екі этносқа тән топонимдік жүйедегі атауларды үш топқа жіктеуге болады: туынды, кіріккен және гибриді. Туынды атаулардың бастапқы номинациясына сүйенсек, қазақ топонимиясында Алтай және жалпы түркілік негізді атаулар айқын көрінеді, ал ағылшын топонимдерінде **Suffolk, Liverpool, Oxford** секілді англосаксондық үлгідегі атаулар басым келеді.

Кіріккен топонимдер қатарында қазақ тілдік қорында моңғол, қалмақ және славян тілдерінен енген жер-су атаулары қарастырылады. Ұлыбритания аумағындағы кірме қабат, өз кезегінде, бірнеше дереккөзге тарамдалады: кельттік (**Avon, Dover, Glasgow**), латындық (**Pontefract, Mellifont, Balne**), скандинавиялық (**Lowestoft, Kirby, Braithwaite**) және норман-француз негізді (**Beaulieu, Belmont, Belvoir**) номинациялар.

Ал гибриді топонимдерге екі топонимиялық қорда да ұшырасатын, яғни екі тілдің элементтері бірігіп жасалған атаулар жататынын атап көрсеткен едік.

Екі этностың топонимиялық жүйесіндегі түр-түс компоненттерінің үлесін салыстырғанда, ағылшын жер-су атауларында түс білдіретін дескрипторлар белгілі бір жиілікпен таралатыны байқалады. Атап айтқанда, жасыл түс 38 рет, ақ - 33, қара - 26, қызыл - 20 рет кездеседі. Бұларға қосымша сұр (6), қоңыр сары/қызыл қоңыр (5), көгілдір (5), қоңыр (3), алтын түстес (2) және күміс түстес (2) атаулар да ұшырасады. Осы деректер ағылшын топонимдеріндегі түстер палитрасында жасыл, ақ, қара және қызылдың жетекші орын алатынын көрсетеді. Өзге сипаттаушы элементтермен қабаттасу жиілігі бойынша ең үйлесімді түс - ақ (22), одан кейін көк-жасыл (16), қара (15) және қызыл (11) қатарында тұр.

Жалпы алғанда, ағылшын топонимиялық кеңістігі көптүсті сипатқа ие, алайда қолданылымда басым түстердің дәл осы жасыл, ақ, қара және қызыл екені нақты айқындалды. Мұны олардың абсолюттік жиілігі де, қолданылу аясының кеңдігі де дәлелдейді. Бірқатар түстер тек табиғи нысандармен ұштасса, енді бір бөлігі табиғи орта мен адам қолымен қалыптасқан кеңістік сипаттамаларына қатысты қолданылады. Түр-түс дескрипторларының едәуір бөлігі көзбен қабылданатын объектінің нақты белгілерін беретінін айтуға негіз бар: олар өсімдік жамылғысының, топырақтың, тау жыныстарының өңін, сондай-ақ белгілі бір қашықтықтан нысанның адам көзіне қалай көрінетінін меңзейді.

Қазақ жер-су атауларындағы түр-түс атауларының пайыздық үлесі де айқын көрсеткіш береді: қара - 32%, ақ - 24%, қызыл - 13,5%, көк - 13,2%, сары - 12,7%, боз - 2,3%, қоңыр - 1,5%, ала - 1,3%, жирен - 0,4%. Орташа есеппен алғанда, қазақ топонимиялық қорындағы түр-түс арқылы жасалған

атаулардың үлесі шамамен 14%-ды құрайды. Бұл мән түркі топонимиясына ортақ жалпы деңгеймен (12-15% аралығы) сәйкес келеді.

Түс атауларының қоғам өміріндегі маңызы бұрын да жоғары болған, қазір де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазақ топоним құрамында жиі кездесетін табиғи, қанық бес негізгі түс ретінде қара, ақ, қызыл, сары, көк атауларын көрсетуге болады; олардың ішінде ең жоғары жиілік қара түске тән екені анықталады. Ал ағылшын топонимдерінде жиі ұшырасатын негізгі түстер қатарына жасыл, ақ, қара, қызыл және сұр енеді.

Соңында, екі этностың топонимикасында түр-түс негізіндегі онимдік апеллятивтердің тіркесуі кездейсоқ құбылыс емес екені байқалады: мұндай байланыстар көбіне таңдамалы сипат алып, белгілі бір заңдылыққа бағынатын ортақ үрдіс ретінде көрінеді.

2. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНІҢ КОНЦЕПТІЛІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Қазақ және ағылшын жалқы есімдерін зерттеудің бүгінгі үрдістері этнолингвистикалық, лингвомәдени, семиотикалық, когнитивтік, функционалдық және өзге де ғылыми парадигмалар шеңберінде жүзеге асырылып, екі тілдегі онимдерді салыстырмалы тұрғыдан талдауға кең мүмкіндік береді. Онимдік бірліктердің табиғаты күрделі әрі көпқабатты болғандықтан, қазақ пен ағылшын онимдерін полипарадигмалық ұстаныммен қарастыру анағұрлым тиімді: мұндай тәсіл жалқы есімдерде тоғысатын тіл мен мәдениет, тіл мен сана, тіл мен этнология, сондай-ақ тіл мен семиотикалық жүйелер арасындағы диалектикалық байланыстардан туындайтын сан алуан құбылыстарды анықтап, сипаттауға жағдай жасайды.

Сонымен қатар жалқы есімдерді зерттеу барысында лингвистикалық концептология аясында лингвомәдениеттанулық және когнитивтік бағыттарды кіріктіру онимдерді талдаудағы жекелеген тілдік әдістердің белгілі бір шектеулерін еңсеруге мүмкіндік береді. Бұл ретте жалқы есімдер тілдік мазмұндағы ментальді көрсеткіштерге сүйене отырып, лексикалық бірліктер ретінде түсіндіріліп, олардың мағыналық-құрылымдық сипаты кеңірек қырынан ашылады.

Топонимикалық талдаудың деректері басқа мәліметтермен үйлесімде қандай да бір халықтың бұрынғы қоныстануы аумағын немесе белгілі бір аумақты мекендейтін халықтардың этникалық тиістілігін анықтау үшін; ежелгі көші-қондарды, олардың бастапқы және соңғы пункттерін, қозғалыс бағыттарын анықтау үшін; халықтың бұрынғы тығыздығын, елді мекендердің пайда болу тарихын және олардың бастапқы функцияларын зерделеу үшін тартылады. Топонимика тарихи экономикалық географиясы үшін шаруашылық жүргізудің ежелгі түрлерінің географиясын, бұрынғы кәсіпшіліктегі пайдалы қазбаларды өндіру орындарын, сауда жолдарының географиясын анықтау мақсатында пайдалы. Тарихи географияның физика-географиялық бөлімінде бұл Топонимика ең алдымен өсімдіктер мен жануарлардың жекелеген түрлерінің бұрынғы таралу аймағын қалпына келтіру кезінде, сондай-ақ тұтастай ландшафтың сипатын қайта құру үшін пайдаланылады [102].

М.В. Никитиннің тұжырымына сүйенсек, когнитивтік қырынан қарағанда сөздің лексикалық мағынасы жай ғана анықтама емес, ішкі құрылымы күрделі жасалым ретінде танылады: оның құрамында санадағы концептуалдық жүйелердің өзара байланысы мен қатынастарының проекциясы көрініс табады [103, 26].

Этнолингвистикада тіл қазынасын жүйелеу мақсатында лексика микрожүйелер мен макрожүйелерге ажыратылып, табиғи жіктелім қағидаларына сай сұрыпталып, топтастырылып, бір-бірімен сабақтас салалар ретінде қарастырылады. Мысалы, болмыс дүниесін ірі үш арнаға - «Табиғат», «Адам», «Қоғам» - бөліп талдасақ, ғылыми идеологиялық классификация

арқылы айқындалатын барлық микрожүйелік ұғымдар осы үш өрістің шеңберіне толық қамтылатыны байқалады [104, 36].

Осы макро және микроқұрылым ұғымдарына сүйенген идеографиялық жіктемені қазақ тіліндегі онимдік лексика арқылы айқындалатын концептілік кеңістікті, яғни концептілер жиынтығы мен олардың жүйесін анықтауда тұтастай қолдануға болады деп санаймыз.

Қазақ тілінің когнитивтік кеңістігінде «адам» туралы ментальдік түсініктер әр алуан тілдік пішінде беріледі: олар сөз тіркестері, фразеологизмдер, антропонимдер, топонимдер тәрізді бірліктер арқылы танылады. Егер концепт мәдениеттің ментальдік ұясы ретінде қарастырылса, онда «адам» концептісіне қатысты түсінік қазақ этносының мәдени кеңістігінде орныққан сан қырлы мәдени коннотацияларды қамтып, жеткізуі қажет. Демек, ұлттық-мәдени ерекшелікпен айқындалатын адам туралы концептуалдық пайымдар қазақ тілінің ономастикалық кеңістігінде де көрініс табады.

Академик Ә. Қайдар: «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым», - деген ой айтады [105, 13].

Ұлттық мәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттарын мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымы, болмыс тіршілігінің үзіктері құрайды деуге болады. Осымен байланысты *мәдени код* деп мәдениетті сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қандай да бір түрде кодталған ақпаратты түсінеміз. В.Красных мәдени кодқа мынадай анықтама береді: «**код культуры** есть «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [106].

Проф. Н. Уәли: «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі - *тілдік код*, екіншісі - *мәдени код*. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет», - екендігін көрсетеді [107].

Мәдениет пен ұлттық менталитеттің тығыз байланыстылығын Р.Авакова: «Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін ол сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты», - деп әсерлі оймен жеткізген [108]. байланысты оның төмендегідей іргелі (базалық) кодтары бар: 1. *соматикалық*; 2. *кеңістіктік*; 3. *уақыттық (мезгілдік)*; 4. *заттық*; 5. *биоморфтық*; 6. *рухани* [109].

Ұлттық топонимиядағы мәдени кодтардың барлығы дерлік репрезенттелген, бірақ басымдылығы жағынан өзге мәдениеттердегідей, соматикалық код пен кеңістік кодтары бірінші орында тұрады. Қазақ топонимиясындағы *соматикалық атаулар* адам тәнінің параметрлеріне сай номинацияланып, адамның төбесінен табанына дейін топонимдік кодта репрезенттеледі. Жұмыста анатомиялық атаулардың топонимдерде

репрезенттелуінің **соматикалық картасы** берілген. Топонимдік атауларда вербалданған соматикалық код түгелдей дерлік кеңістік кодында, оның ішінде ландшафттық кодта көрініс тапқан: *төбе, бас, ми, маңдай, бет, мойын, көз, мұрын (танау), құлақ, иек, жақ, қабақ, Баскөкше, Ақтөбе, Төбекұм, Милысай, Аймаңдай, Қарақас, Ақкөзқайнар, Тікқабақ, Бетүйеңкі, Құрбеткөл, Қарашат, Аяққамыс* т.б.

Қайсыбір концептінің көпқабатты, стратиграфиялық құрылымы тілдік және экстралингвистикалық дереккөздер мен нақты фактілерге сүйене отырып қайта құрастырылады. Концептіні реконструкциялауға негіз болатын тілдік материалдарға мыналар кіреді: 1) сол концептпен байланысқан сөздің тіл жүйесіндегі мағынасын айқындау; 2) сөз төркінін (этимологиясын) анықтау; 3) онимдер мен жалпы есімдер құрамында, сондай-ақ тілдің паремиологиялық (мақал-мәтелдер) және фразеологиялық қорында концептінің қалай көрініс табатынын табу, сипаттау; 4) тілдік деректер арқылы ұлттық реалийлерді (заттық және бейзаттық құбылыстарды) бейнелеп, айқындау нәтижесінде концептінің белгілі бір ментальдік-когнитивтік моделін ашу және т.б. Ал концепт мазмұнын қайта жаңғырту үдерісінде тіл тарих деректері, фольклор, этнография, мәдениет, психология сияқты экстралингвистикалық сипаттағы мәліметтерді де кеңінен пайдаланады.

Кез келген тілдік жүйе имманенттік жүйекұраушы күйде болумен қатар антропоэзектік бағытта да дамиды. Топонимдік жүйенің екі формадағы: онтологиялық болмысы оның менталдық болмысымен тұтасып, ажыратылмайды, бірлесе отырып дамиды, тілде, қоғамда қатар қызмет етеді.

Қоршаған ақиқат дүниені категориялау, концептуалдау барысында адам санасы оның түрлі деңгейлерін когнитивтік модельдер түрінде құрылымдайды. Ғалам бейнесінің өзекті категорияларының бірі - *кеңістік* категориясы. «*Кеңістік*» әмбебап концептісінің көптеген анықтамаларына қосымша логика-философиялық, физикалық т.б. сипаттарын зерттеген П. Флоренскийдің мына сөзі лингвомәдениеттану, лингвокогнитологияның зерттеу ерекшелігіне, мақсаттарына сай айтылған деп ойлаймыз: «...вся культура может быть истолкована как деятельность организации пространства» [110, 55].

Утилитарлық, тар тұрмыстық деңгейде қабылдаумен қатар *кеңістіктің* ең қарапайым қабылдау формасы - адам тарапынан алғаш қабылданатын географиялық кеңістік. Ақиқат геокеңістікті қабылдау туралы адам түсінігі де ерте замандардан бастап қарапайым-тұрмыстық, архаикалық көрнекі сипаттан эволюциялық даму арқасында ғылыми, жоғары абстрактілі деңгейге дейін жетіп отыр.

Теориялық ономастикадағы ұғымдардың бірі - кеңістік. Кеңістік - адамзат тіршілік ететін онтологиялық және ментальдық болмысқа ие объективті дүние формаларының бірі.

Кеңістікті менталдық бейне арқылы модельдеуде топонимдік атаулардың орны қандай дегенге келсек, ең алдымен, кез келген топоним жер бетінде орналасқан нүктені белгілейді. Тілдің өзіндік ерекшелігі бар бірлігі

ретінде қандай да бір локальды орын, мекенді білдіретін топонимдік атауда кеңістікке қатысты семантикалық компонент болады. Жер-су атауында лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың үйлесім табуы тіл мен сананың, тіл мен кеңістіктің байланысын айқын байқауға мүмкіндік береді. Жалпы топонимиялық деректерді географиялық кеңістік туралы халықтық түсініктерді білдіретін дискретті кеңістікте «шашыраңқы» орналасқан тілдік бірліктерден құралған *мәдени мәтін* ретінде қарастыру қажет.

«Кеңістік» ұғымы адамзатқа ортақ дүниетанымда да, әр ұлттың мәдени жадында да іргелі мәнге ие базалық категориялардың қатарына жатады. Ол әлемнің шегін-шекарасын ғана емес, оның тұтастығын, өзара сабақтастығын, үзіліссіз дамуын, белгілі бір жүйе ретінде ұйымдасуын әрі үш өлшемді (кейде көпөлшемді) сипатын аңғартады. Кеңістік - болмыстың объективті формаларының бірі ретінде қарастырылып, адамнан тәуелсіз дербес құбылыс тәрізді қабылданады. Дегенмен оның ең маңызды қырларының бірі - дәл осы кеңістікте адамның, жалпы адамзаттың өмір сүріп, тіршілік етуі.

Кеңістік концептісі жайлы соңғы кездері тіл білімінде өте көп айтылып жүр. Ол жайлы ғалымдардың пікірі әр түрлі екендігін де жасыра алмаймыз.

А.В.Суперанская өз еңбегінде: «Ономастикалық кеңістік өз ішінде түрлі өрістерге бөліне алады (антропонимия, топонимия, зоогимия, фитонимия, космонимия, астрономия)» деп көрсеткен [111, 9].

Ал О.Т.Молчанова Таулы Алтайдың топонимикасына талдау жасай отырып: «Белгілі бір территорияның топонимиконы ономастикалық

В.Д.Бондалетов: «Ономастикалық кеңістік термині екі түрлі мағынада қолданылады: 1) жалпы лингвистикалық категорияны құрайтын ономастикалық бірліктер жүйесі; 2) белгілі бір тілдік категория» [112, 31-32].

Е.А.Керімбаев ономастикалық кеңістік және ономастикон терминдерін бір-бірімен тең дәрежеде қарастырады [113, 132].

Л.М. Дмитриева «кеңістік» концептісін сипаттағанда, ең алдымен, оның ментальдік құрылымын негізге алып, кеңістік модельдерінің ішкі ұйымдасуына (құрылымдық сипатына) айрықша назар аударады [114, 9].

Ал Б.М. Тілеубердиев кеңістіктің концептілік табиғатын оның ментальдік болмысымен байланыстыра түсіндіреді: адамның концептілік әрі тілдік санасында ментальдік мазмұн, ең әуелі, концепт (не концептілер) түрінде қызмет етеді. Осы ұстанымға сүйене отырып, ғалым тілдік санада кеңістік тектік (жалпы) концепт ретінде көрініс табады деп пайымдайды. Мұндай тектік концептінің құрамына «аспан», «жер», «су», «тау» тәрізді түрлік (нақты) концептілер еніп, олардың әрқайсысы өз ішінде қосымша бірнеше концептіге жіктелуі мүмкін [115, 20].

Т.Жанұзақов пен Қ.Рысберген ономастикалық кеңістікті зерттей келе, ол жөнінде былай дейді: «Әдетте ономастикалық кеңістікті кез келген халықтың, қауымдастықтың тілдік құралдарымен белгіленетін ақиқат және қияли нысаналардың атаулары мен есімдері, яғни онимдік бірліктері құрайды. Ол атаулар тілді тұтынушы халықтың қалыптасқан «әлемнің тілдік моделіне» сай, қоршаған ортаны сан ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетаным,

ұлттың ой-өресі негізінде бөлектеу ерекшелігіне сәйкес жасалады» [116, 6].

Ономастикалық кеңістік өзіндік құрылымы бар өріс жиынтығынан құралады. Ол ғаламның ономастикалық бейнесі болып табылады.

Топонимдік кеңістік - ұлттық мәдени кеңістіктің құрамдас бөлігі; кеңірек қарастырғанда ол мәдени ландшафт ұғымымен сабақтасып, тіпті ғаламдық деңгейдегі ноосфералық кеңістікке дейін ұласады. Бұл кеңістік тек «таза» географиялық координаталар жиынтығы ретінде өздігінен қалыптаспайды: ол әрдайым этнологиялық ортада орнығып, соның ажырамас компоненті ретінде дамиды және эволюцияланады. Сол себепті топонимдер жүйесінде халықтың рухани өмірі, мәдени тәжірибесі мен дүниені тану үлгісі айқын бедерленеді.

Этнологиялық кеңістік шеңберіндегі Адам-Қоғам-Табиғатқа қатысты идеографиялық құрылымдардың тармақтары мен жіктемелерін түзетін концептуалдық жүйелер, яғни ұлттық топонимдік атаулар - қоршаған ортаны қабылдау мен ат қоюдың қазақы дүниетаным сүзгісінен, ұлттық сана елегінен өткен тілдік-менталдық бірліктері. Мысалы, Босаға, Сандықтас, Кебежетас, Қойтас тәрізді оронимдер этноспецификалық мазмұны аса жоғары атаулар саналады. Жалпы идеографиялық ғылыми классификация тұрғысынан олар, ең алдымен, жергілікті (базалық топографиялық) белгілеріне сүйеніп, әмбебап иерархия бойынша: ғалам → жер шары → жер беті → жер бедері (ландшафт/рельеф) → тау → тау фрагменті (сілем, жота т.б.) тәрізді таксондық қатарда жүйеленеді. Бірақ ұлттық топонимдік бейне аясында бұл атаулар этникалық-мәдени ерекшелікке сай уәжделіп қойылғандықтан, олар материалдық мәдениет пен мал шаруашылығына қатысты ұлттық концептосфералардың өрісінде де мәндік орын алады.

Тіл-тілде кеңістікті абстрактілі, жалпы түйсінуге қатысты базалық ұғымдар мен концептілер көптеген кодталған локативтік сөздердің мазмұнымен байланысты арнайы металексиканы құрайды: географиялық ұғымдарды білдіретін *кеңістік* жалпылама ұғымына жататын географиялық кеңістік, орын (нақты мекен), телім, аумақ, аудан (район), аудан (площадь), нүкте, сызық, шеңбер т.б. ұғымдарды қарастырамыз. Локативтік металексикаға қандай да бір нысанның орналасуын білдіретін *жер, орын, мекен* мазмұнындағы кеңістік категориялары жатады.

Когнитивтік топонимияда физика-географиялық кеңістікті категориялық аймақтарға бөлшектеу адамның қоршаған дүниені қабылдау, сезіну (түрлі арналар бойынша - визуалды (көру), сенсорлық, тактильді, аудио (есту), иіс сезу), түйсіну процестері менталды деңгейде өтіп, өңделеді де нәтижесінде: *ғалам бейнесі - ғаламның тілдік бейнесі - ғаламның топонимдік бейнесі (тұтас)* қалыптасады және оның санасында концептілер түрінде тұрақталады.

Онтологиялық топонимикада категориялдау барысында басты назар топонимдік кеңістіктегі тілдік материалды инвентарлау, жүйелеу, тілдік (лексика-семантикалық, сөзжасамдық, морфологиялық) реттестіру болса, когнитивтік (менталды) топонимикада негізгі ғылыми нәтиже ретінде

зерттеліп отырған атау туралы (лингвистикалық және экстралингвистикалық) ақпарат жан-жақты қамтылады. Когнитивтік лингвистиканың, лингвоконцептуалдық жүйелердің басты шарты - ұлттық, адами құндылықтар жүйесінің қатысуы болғандықтан, когнитивтік топонимикада да коммуникация барысында немесе топонимдік мәтін, дискурстардағы топонимдік бірліктің, топонимдер жүйесінің мәдениеттегі, тілдегі, өзара қатысымдағы құндылығы, аксиологиялық маңызы басым болады.

Топонимдік ақпарат түрлерінің жіктелуі

Топонимдік атаулардың тілдегі, қоғамдағы *қызметі*, олардың жасалуына ықпал ететін *факторлар* және топонимдік атауға қатысты *топонимдік ақпарат* түрлері ажыратылады. Табиғи географиялық нысананың, мысалы, көлдің, өзеннің, оның номинациясына қатысты әрі қатысты емес түрлі геофизикалық, параметрлік қасиеттері объективті табиғи ақпарат түріне жатады және ол априори (тәжірибеге дейінгі) «таза» айқындалмаған ақпарат күйінде болады. Тек ақпаратты қабылдаушы, қолданушы, оны өңдеушімен қарым-қатынасқа түскенде ғана ондай ақпарат білімге айналады деуге болады.

Ақпаратты қабылдайтын да, оның мәнін саралайтын да - адамның миы. Ақпараттың ашылу процесі мен нәтижесі сана арқылы іске асады, ол идеалдық, бейматериалды мәнділік болып табылады. Адам санасына түскен ақпаратты түгелдей өңдеу мақсат емес, керісінше, маңызы төмен басы артық ақпараттар алынып тасталады. «Таза» ақпаратта априори мағына болмайды. Ақпарат мағынаға айналу үшін уәждемелік мәртебеге ие болуы керек. Когнитивтік лингвистикада ақпарат *менталдық ақпарат* және *концептуалдық ақпарат* түрлеріне жіктеледі.

Адамзат қоғамы айналымындағы ақпарат сана-сезімнің өнімі (продукт) ретінде түсініледі. Ақпараттың екі түрін атауға болады: 1. бізге қоршаған ортаны көрсететін ақпарат; 2. адамның өзі алғашқы көзі болатын ақпарат.

Табиғи ақпарат объективті сипатта болып келеді және оны біреудің қабылдауына немесе қабылдамауына байланысты болмайды.

Топонимдік ақпарат түрлерін мынадай 6 топқа жіктейміз: *мекен-жайлық (адрестік) ақпарат; тілдік ақпарат; этномәдени ақпарат; ғылыми ақпарат; тарихи-деректік ақпарат; лингвоәлеуметтік ақпарат.* Жұмыста осы ақпарат түрлерінің жеке сипаттамалары дәйектеледі.

Пайымдауымызша, жоғарыда келтірілген негізгі топонимдік ақпарат түрлерін, біріншіден, топонимдік концептінің модельдік құрылымын ұйымдастыратын әртекті компоненттер кешені деп есептеуге әбден болады. Екіншіден, аталмыш топонимдік ақпарат жиынтығын - кешенді **топонимдік код** ретінде қарастыруға болады. Олардың қандай да бір топонимдік концептінің өзегін, өрісін нақтыланған ақпарат - семантикалық компонент немесе аялық білім, еркін ассоциация түрінде құрылымдап, ұйымдастырады. Топонимдік ақпаратты синтездеу арқылы тілдік жағдаятқа релевантты ақпарат түрлері іріктелініп алынады және топонимдік концептінің өрістік аясына еніп, топонимдік концептіні құрылымдауға қатысатын семантикалық, этимологиялық, тарихи немесе экстралингвистикалық компонент, яғни

кажетті де ажырамас бөлігі ретінде танылады.

Кеңістік ұғымы тек онтологиялық деңгеймен шектелмейді: ол адамның санасында қалыптасып, ой әлемінде өмір сүретін ментальдік қырды да қамтиды. Дәл осы ментальдік өлшем кеңістіктің концептілік табиғатын айқындайды. Яғни адамдағы концептілік әрі тілдік санада кеңістік ең алдымен концепт ретінде, кейде өзара сабақтас бірнеше концептілер жүйесі түрінде қызмет атқарады. Біздің пайымдауымызша, тілдік санада кеңістік “тектік” (родовой) концепт мәртебесіне ие. Оның құрамын “аспан”, “жер”, “су”, “тау” тәрізді нақтылаушы, тілдік “видтік” концептілер толықтырады; бұлардың әрқайсысы да ішкі құрылымы жағынан ұсақ концептілерге тарамдалып бөлінуі ықтимал.

Алтай өңірінің топонимиялық жүйесіндегі онтологиялық және ментальдік болмыс-бітімді арнайы қарастырған Л.М. Дмитриева дүниенің топонимиялық бейнесіндегі “кеңістік” концептісін айрықша мәні бар категория ретінде сипаттайды. Ғалымның түсіндіруінше, топонимиялық дүниетанымда кеңістік ең маңызды орындардың бірін алады, өйткені ол топоним жасаушы сананың құрамдас бөлігі ретінде адамның ішкі танымдық репрезентациясын да, сол танымның тілде бейнеленуін де қамтамасыз етіп, топонимиялық әлем бейнесінде жетекші, іргелі қызмет атқарады.

“Кеңістік” концептісінің басты көрсеткіштерін талдауда Л.М. Дмитриева концептінің синхронды-статистикалық қалпына және оның ментальдік құрылымына назар аударып, кеңістік модельдерінің түзілуіне әсер ететін құндылықтар жүйесін негізгі фактор ретінде бөледі. Сонымен қатар уақыт ағымында, тарихи дамудың ұзақ кезеңдерінде кеңістік жөніндегі ментальдік құндылық ұстанымдар өзгеріп отырады әрі әр дәуірде мүлде бөлек сипатқа көшуі де мүмкін. Осыдан мына тұжырым шығады: дүниенің топонимиялық бейнесіндегі “кеңістік” концептісін сипаттау барысында міндетті түрде тарихи-хронологиялық өлшем ескерілуі керек.

Мәселен, кеңістікті мифологиялық тұрғыдан танып-түсіну, яғни “мифтендіру” үдерісі жалқы және жалпы географиялық атаулардың бір типін қалыптастыратын маңызды тетік ретінде көрінеді. Бұл арна “мифологиялық топонимдер” және “мифологиялық географиялық лексика” атауларымен белгілі. Қазақ ономастикасы аясында мифотопонимдер “кеңістік” концептісінің тілде көрініс табуы тұрғысынан ең көне мифологиялық қабатты құрайды.

Ал “кеңістік” концептісінің құрылымындағы хронологиялық және сапалық сипаттағы келесі қабат тарихи топонимдермен байланысты: бұлар - ономастикалық атаулардың тарихи типін білдіретін тілдік (ономастикалық) онимдер. Біздіңше, мифологиялық ойлау үлгісінен тарихи ойлау үлгісіне ауысу атаудың жаңа, сапалық деңгейге өтуінің алғышарты саналады: бұл жағдайда есімнің мифологизмдік сипаты біртіндеп әлсіреп, оның орнына жалқы есімдердің тарихилығы басымдық алады.

Е.Ә.Керімбаев көптеген мыңжылдықтар бойында табиғи түрде қалыптасқан Қазақстанның тарихи топонимикалық жүйесі жаңа дәуірде

«жасанды» атаулар әсерін бастан кешіруде, ал мұның салдары теріс жағдайларға жиі әкеліп соқтырады, - [113,122] деп есептейді.

«Жасанды» ономастикалық атау жағдайында шаруашылық қызмет, тұрмыстық және рухани құндылықтар, жергілікті орынның ландшафтын (географиялық) сипаттамалары сияқты факторлар ескеріле бермейді.

«Жасанды» ономастикалық атаулардың ономастикалық нәтижесі болып табылатын топонимдер қазақ ономастикасының топонимдік атаулар жүйесінде қолданылатын «кеңістік» концептісінде тағы бір ментальдік қабат түзеді.

Қазақтың «жер-су» концептісі мифологияландырылған, яғни едәуір дережеде ежелгі түркілік жер-судың көне замандық қасиеттерін сақтап қалған. Атап өтетін бір жағдай, «жер-су» концептісінің мифологиялық мазмұны диахрониялық тұрғыдан біртіндеп жоғала түсті, мұнда тарихи уақыт шеңберінде үнемі өзгеріп отыратын этномәдени, әлеуметтік-саяси, экономикалық, материалдық әлеммен байланысты болған жаңа мәдени-тарихи семантикалық компоненттер пайда болады. «Жер-су» концептісі жаңа мазмұнмен толыға түседі, бірақ соның өзінде, біздің көзқарасымыз бойынша, концептінің бастапқы терең бастауларымен байланысы әлі де болса сақталып қалған.

Басқаша айтқанда, мифтік танымға байланысты туындаған жер-су аттары жалпы топонимияда сақталғанымен, олардың уәждік негіздері ұмытылып, мифтік мағынасы көмескіленеді немесе қарабайырланған түріне ене бастайды. Мифтік танымның негізінде пайда болған көптеген жер-су аттарына қатысты мифологиялық аңыздар мен әпсаналар ұмытыла бастады. Сыртқы тұлғасы, сөздік (лексикалық) пішіні бастапқы түрінде сақталғанымен, ішкі мазмұны, этимологиялық төркіні және соған қатысты аңыз, мифтер тілдік санадан, аялық білімнен кетті. Сондай ішкі өзгерістерге ұшыраған топонимдерді беймифологияланған немесе беймифтік жер-су аттары деп атауымызға болады.

Жер-су атауларының құрамында этнос пен табиғаттың өзара сабақтастығын танытатын атаулардың мол ұшырасуы топонимдердің тек сыртқы көріністі «көзбен шолып» белгілеуден туғанын ғана емес, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, дәстүрлі шаруашылық жүйесімен және этномәдени тәжірибесімен терең астасып жатқанын аңғартады. Көшпелі қоғам үшін табиғатпен үйлесім табу - өмір сүрудің басты шарты болған. Сол себепті қазақтар табиғи ортаның сыр-қырын мал жайылымын тиімді игеру үшін ғана танып қоймай, оны ұлттық рухани дүниетанымымен байланыстырып, мән-мағынасы бар атаулар арқылы тұрақты түрде таңбалап отырған.

Осыны дәлелдейтін мысал ретінде қазақ дүниетанымында кеңістік пен иендікті білдіретін бірқатар атауларды атауға болады: жапан жала (елсіз өңір), ең дала (иен аймақ), қу дала (құла түз), мидай дала (шексіз жазық), сар дала (сусыз кең алқап), шөл дала (жауын-шашынсыз өңір) тәрізді тіркестер қазақ топонимиясында «дала» ұғымының концептуалдық қаңқасын қалыптастыруға ықпал етіп, оның тарихи даму кезеңдерін ажыратып,

жүйелеуге мүмкіндік береді. Бүгінгі күнге дейін сақталған Далакөл, Ақдала, Далашық, Далайты, Сардала, Көкдала, Қосдала, Сордала, Кеңдала, Бетпақдала сияқты атаулардың өзі өткен дәуірдің тынысын сездіріп тұрғандай.

Бұл атаулар құрамындағы ақ, сары, көк, қос, сор, кең, көл, бетпақ секілді анықтауыштар әр топонимнің мағынасын даралап, оған қосымша функционалдық реңк үстейді. Яғни халық кеңістікке қатысты ұғымдарды жай ғана белгі ретінде емес, ұлттық рухани болмыстың таңбасы ретінде жалқы есімдерге көшіру арқылы тілде бекітіп отырған. Сондықтан «кеңістік» концептісінің ішкі мазмұнын тереңірек ұғыну үшін қазақ топонимиясындағы «дала», «атамекен», «ата қоныс», «жұрт» ұғымдарының өзара қатынасын айқындау маңызды. Өйткені қазақ үшін кең дала - жай географиялық орта емес, тіршіліктің, өмір жалғастығының символы.

Атажұрт пен атамекен - мағынасы ауқымды, тарихи салмағы зор түсінік. Бұл - халқымыздың ықылым заманнан бері қоныстанып, суын ішіп, өсіп-өркендеп, тіршілік кешіп келе жатқан кең байтақ мекені. Сол өңірдегі айдын көлдер мен мөлдір бұлақ- бастаулардың, ұлан-ғайыр даланың атаулары халық тарихымен және қоғамдық өмірмен қабыса өріліп, ғасырлар бойы үзілмей жалғасып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен құндылыққа айналған. Демек, мұндай топонимдер - мәдени мұра ғана емес, өшпес шежіре; халықтың терең ойы мен қиялының, даналық зердесінің, ұлттық мінезі мен тұтас өмір салтының көрінісі.

Академик Р.Сыздық «Сөз құдіреті еңбегінде»: «Дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да бұрын да, қазір де туған жердің, қасиетті Отанның символы», -деп көрсетеді [40, 190].

Сонымен, топонимдерді және географиялық терминдерді «мәдени факт» - когнитивтік-ментальді бірліктер болмысында ұғынатын болсақ, осы тілдік бірліктер (жер-су атаулары мен терминдер) әриене, концептілерді құрайтын бірліктер болып табылады. Топонимдер және де кез-келген басқа жалқы есімдер мен жалпы есімдер белгілі бір концептілердің вербалдануын көрсетеді.

Кеңістік табиғи ортаның көріністері тілдік (лексикалық) бірліктермен экспликациялау негізінде түрлі тақырыптық және лексикалық құралдар арқылы іске асады. Солардың бірі, «жер бедері» микроконцептісінің құрылымын құрайтын үй құрылысы және үй мүліктеріне қатысты сөздер. Мысалы. Қақпа - дарбаза; шатқалдың, терең сайдың кірер ауызы; арқалық - арқа, ұстын; аласалау қырқа, қырат; босаға - есіктің табалдырығы, екі жағы; жалпақ ой жерге тік түсетін шоқы немесе биіктік; есік; терең тау сайы, табанында әдетте су (өзен) ағады; қора - мал қамайтын тас, қыш, қамыс, шымнан жасайтын құрылыс; құз беткейлермен қоршалған таулы өзен алқабы; үйдене - есік; жартастың етегінде өзен ағатын терең құз, сай; емел - ер; бел, асу; өңір - көйлектің, киімнің етегі; сілемнің немес үлкен өзеннің қасындағы аймақты жер; сандықтау, сандықтас - сандық; жеке тұрған үсті жалпақ тау; шаңырақтас - шаңырақ; төбесі домалақ, томпақ келетін тау; емел - ер; бел, асу т.б.

Концепт табиғаты жағынан көпқабатты ментальді құрылым болғандықтан, әрбір концептінің атауыштық қызмет атқаратын біріншілік және екіншілік лексемалары бірдей мағынамен шектелмейді: олардың коннотациясы да, аялық білімі де әртүрлі болады. Айталық, **босаға, сандық, шаңырақ** тәрізді бірліктер бастапқы мағынасында «үй», «үй жабдығы», «отан» секілді киелі ұғымдарды этномәдени кеңістікте танытқан. Алайда осы сөздер метафоралық, туынды мәнге ауысқанда, мағыналық тұрғыдан басқа арнаға өтіп, «кеңістік» мәнді концептілер жүйесінің құрамынан орын табады. Демек, алғашқы концептілер мен кейінірек қалыптасқан туынды концептілер арасында іштей сабақтастық бар екені аталған мысалдар арқылы байқалады.

Бұл атаулар күрделі семиотикалық кеңістікке енгендіктен, олардың таңбалық жүйедегі парадигмалық және синтагмалық байланыстары да қалыптасады; әрі ол байланыстар әр концепт құрылымында өзіне тән сипатқа ие болып, бір-бірінен ажырап тұрады. Мәселен, «үй» концептісінде **босаға, кереге, шаңырақ, есік, бақан** сияқты сөздер өзара парадигмалық қатар құраса, **босаға** сөзінің орографиялық термин ретіндегі қолданысында ол **шоқы, сай, төбе, асу** секілді терминдермен бір жүйеге түсіп, басқа парадигмалық өріске кіреді.

«Кеңістік» концептісін құрайтын «**жер бедері**», «**тау**», «**су**» тәрізді микроконцептілердің өзі де көпсатылы құрылым ретінде көрінеді. Сол сатылардың мағыналық өрісін қалыптастыратын лексика құрамының едәуір бөлігі этномәдени коннотациямен көмкерілген. Бұған жоғарыда сөз болған **босаға, шаңырақ, сандық (тас), төр** секілді орографиялық терминдердің өзі-ақ дәлел бола алады. Осыдан шығатын қорытынды: топонимиялық (ономастикалық) концептілердің негізгі бөлігі этномәдени концептілер қатарына жатады, өйткені тілдік сана тұтастай этномәдени болмыспен айқындалады. Сондықтан тілдік концептілердің басым көпшілігі - этномәдени сананың ішкі танымын тіл арқылы танытатын көрініс.

Қазақ топонимдерінің мағыналық топтарының қай-қайсысында да этностың (адамның) әлем туралы білімі мен танымы кумулятивтік түрде жинақталып, жүйелі қалыпта сақталып беріледі. Бұл білім мен таным «тілдік сана - орта - болмыс» сабақтастығында белгілі бір ментальді стереотип арқылы жүзеге асады; яғни тұрақты танымдық ұстаным (құбылыс пен нысанға көзқарас, танып-білу тәсілі, таным процесінің орныққан моделі) дүниені қабылдаудың арқауына айналады.

Тарихи кезеңдердегі «кеңістік» концептісінің лингвоментальді болмысын қалыптастыруда отырықшы ментальді-топонимиялық стереотип айрықша ықпал еткен. Аталған дәуірде қазақ даласында отырықшы мәдениетке тән **балық, кент, орда, қала, қорған, там, рабат** сияқты архитектуралық нысандар мен елді мекен типтері орныға бастады. Соның нәтижесінде осы ойконимикалық апелятивтерге сүйеніп жасалған қоныс атаулары Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлық ойконимиясында кеңінен көрініс тапты.

Қазақ ономастикасындағы дүниенің (ғаламның) топонимиялық бейнесі. Дүниенің топонимиялық бейнесін талдауда оны тілдік сананың болмысымен

және этностың танымдық жүйесімен сабақтастыра қарастыру қажет. Кеңістік туралы түсінік тілдік санада әр тарихи кезеңде өзінше орнығып, сол дәуірдің ментальдік бағдарын әрі когнитивтік ұғымдар жүйесін танытады. Бұған қоса, әрбір топонимиялық тілдік тұлға географиялық кеңістікке қатысты өзіндік ментальді-топонимиялық пайымға ие болады және оның жеке лексиконының құрамында топонимдер қоры белгілі бір деңгейде жинақталып, қалыптасады.

Этностың дүние көрінісін белгілейтін топонимиялық бейнесі жеке адамдардың этнос өкілдерінің дүниені (ғаламды) суреттейтін топонимиялық көріністерінен құралады. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, этностың ғаламды бейнелейтін топонимиялық көрінісін жеке тұлғалардың дүниені бейнелейтін топонимиялық көріністерінің жиынтығы деп те түсінуімізге болады. Сонымен, дүниенің топонимиялық бейнесін этносқа (ұлтқа, халыққа) қатысты және жеке адамға (топонимикалық тұлғаға, ұлт өкіліне) қатысты ретінде екі тұрғыдан қарастырып, сипаттауымызға болады.

Қоршаған ортаны тану (дүниенің топонимиялық бейнесін суреттеуде) негізгі бірнеше ұстанымдар, яғни принциптер (қағидалар) арқылы жүзеге асырылады. Кеңістікті танып, игергенде, сол тану, игеру нәтижесін топонимияда белгілегенде Л.И.Дмитриеваның көрсетуінше үш қағида (принцип) «жұмыс істейді»: ол қағидаларды топонимиялық тұлға санасындағы ментальді модель деп те атауымызға болады - бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель (немесе қағида), шеңберлік (радиальдік) модель (қағида), тұрмыс-тіршіліктік кеңістік моделі (қағидасы) [117, 22].

Адамзат қауымдағы ең алғашқы топонимдердің пайда болуы осы маршруттық моделдің арқасында, негізінде іске асырылды деп жорамалдауымызға болады. Ежелгі адам кеңістікті игеру барысында (көкөніс, жеміс, шөп тамырларын іздеп, маршруттарды (жүру бағыттарын салғанда) географиялық нысандарды атай бастаған. Көшпенділерге тән мал жаю, малмен бірге көшіп-қону шаруашылық тұрмыс тіршілігінде кеңістікті игеру, тану, нысандарын атау осы бағыт-бардарлық (маршруттық) модель арқылы іске асырылды. Ең алғашқы немесе негізгі топонимиялық көрініс көшіп-қонып, кеңістікті танып, игеріп жүргендегі дүниенің топонимиялық бейнесі болып саналуы керек сияқты.

Бағыт-бағдарлық модель негізінде кеңістікті танып, игеріп, нысаналарын атап отырған адам дүниенің төрт тұсын және өзінің соған қатысты атап отырған географиялық нысандарын бағдарлауы қажет еді. Осы уәждік негізге байланысты дүниенің топонимиялық бейнесінде бірқатар географиялық терминдермен жер-су аттары пайда болды. Зерттеу жұмысының алдыңғы тарауында атап көрсеткендей көне түркілік және қазақ қауымдарында дүниенің горизонтальді кеңістік моделі төртбұрышты (төрткүл) болып танлған: сол себепті географиялық бағдарлауда «оң-сол», «алды-арты», «оң-теріс» сияқты түсініктер қолданылған. Сонымен қатар біздің ойымызша, бағыт-бағдарлық модельде кеңістікті немесе географиялық объектілерін атаула, тануда (тілде, санад бекітуде) адам өз дене мүшелеріне қатысты ментальді түсініктерді қолданған көрінеді. Осы үрдісті біз географиялық апеллятивтер құрамынан және топонимияда кездесетін

анатомиялық (соматикалық) атаулардан байқауымызға болады. Қазақ топонимдері мен апеллятивтер құрамында төмендегідей анатомиялық терминдер кездеседі: бас, төбе, аяқ, ауыз, табан, қойын, бауыр, көз, мұрын, арқа, төс, қабырға, бет, қабақ, тамақ т.б.

Осы үрдістің тілдік нақты айғағы ретінде төмендегідей жер-су аттарын мысал ретінде келтіруге болады: Сарыарқа, Арқалық, Алғабас, Мұзарт, Қарауыз, Аққамыр, Бастөбе, Бауыр, Тасбел, Сарыбет, Қарабүйір, Табан, Мойынды, Қабақ, Иекті, Көзбұлақ, Кіндікті, Еренқабырға, Маңдайтас, Таскейбет, Мибұлақ т.б.

Дүниенің топонимиялық көрінісіне тән тағы бір ерекшелік - кеңістікті маршруттық модель арқылы игергенде визуалды факторға үлкен мән беру керек болып табылады. Басқа сөзбен айтқанда кеңістіктің бағыт-бағдарлық моделінде, жылжу барысында (маршруттық саяхатта, көшу жолында, малды жаю қозғалысында) географиялық нысанды, әсіресе алыстан, көзбен байқап (көріп) сол табиғи объектінің ең алғашында түр-түсіне назар аударылады. Сол себептен географиялық жалқы және жалпы есімдерде түске байланысты атаулар жиі кездеседі.

Әлемнің топонимиялық көрінісіндегі атауыштық процесінде орын алған радиальді (шеңберлі) модель (қағида) төмендегі ерекшеліктерімен белгіленеді. Кеңістікті радиальді модель тұрғысынан құрылымдағанда кеңістіктің ортасы (кіндігі) және сол кіндіктен (этникалық, семантикалық рухани т.б.) орталықтан бірінен кейін бірі орналасқан шеңберлей келген кеңістіктерден құрылады. Қазақ мифологиялық дүниетанымында Көктөбе, Қазығұрт, Байтерек немесе басқа да киелі табиғи нысандар жер кіндігі, жер ортасы болып табылады. Сол жер кіндігінде қазақ халқының ел ортасы, атамекен шеңберін кеңістігін құрайтын тау, өзен, бұлақ, дала, ағаш-орман, сай-сала т.б. географиялық нысандар орналасқан. Рухани, этникалық орталықтан алыстай келе көп жағдайда жау, жат болып келетін танымайтын, бөгде кеңістіктер орналасқан. Топонимикалық танымдағы радиальді модельде «алыс» - «жат, жау», ал «жақын» - «ел, жұрт» деген ментальді түсініктерді топонимиялық атаулар арқылы да білдіре білген.

Алыстағы жат жерлерді, жат елдерді топонимияда белгілеу үшін Барсакелмес, Итжеккен, Балқантау, Ұрым, Қырым т.б. топонимиялық атауларды қазақтар қолданған. Жоғарыда келтірілген жер-су аттары біріншіден, «алыс», «алыстағы жер» деген ұғымды білдіреді, екіншіден Барсакелмес және Итжеккен атаулары жағымсыз коннотацияға ие болған болса, Балқантау, Қырым топонимдері жағымды коннотацияларға ие деп айтуымызға болады.

Бағыт-бағдарлық (маршруттық) топонимиялық модель бойынша құрылымданған кеңістікте тағы да қазақ халқына кеңінен танымал Жиделі Байсын, Жерұйық сияқты топонимдер бар. «Алпамыс» эпосында Жиделі Байсын Алпамыстың, қоңырат елінің ата жұрты. Жиделі Байсын жер атауы Өзбекстандағы Сурхандарья облысы Байсунтау өлкесінде кездеседі.

Жерұйық топонимінің географиялық орны белгісіз, себебі бұл топоним мифотопоним, яғни мифтік, қияли жер-су атаулар қатарына жатады.

Жерұйық - киелі жер, ұйық - көне түркі тіліндегі ыдук («киелі») («ыдук йер-суб» - «киелі жер-су») сөзінің фонетикалық варианты.

Жоғарыдағы дерек келтірімдерді есепке алатын болсақ әлемнің топонимиялық көрінісінде кеңістік бағыт-бағдарлық (маршруттық) модель екі түрлі тұрғыда берілген: шағын аумақтағы кеңістік (маршруттық саяхат, мал жаю, көшу-қону барысындағы) және орасан кең, аумақты геокеңістік (Балқантау, Итжеккен, Ұрым, Қырым, Барсакелмес, Жиделі, Байсын, Каф (Кап) таулары т.б.) . Ментальді топонимиялық құрылымдағы кеңістіктің осы екі түрін топонимиялық көріністің шеңберлі (радиальді) типіне жатқызуға болады, себебі кіші кеңістік (кеңістіктер) шағын радиустағы «атажұрт, атамекен» кеңістігіне жатады, ал үлкен кеңістіктің шет шекарасында немесе одан ары «жат территория» немесе «мифтік кеңістіктер» орналасқан.

Әр тарихи кезеңде кеңістікті ұғыну мен тану әр қилы болып келеді, соған байланысты топонимдердің құрамы мен сипаты өзгеріп отырады, сондай-ақ әр тарихи кезеңдегі әрбір топонимиялық жүйе әлем бейнесінің тілдік фрагменті түріндегі топонимиялық әлем бейнесін, болмысын көрсетеді.

Топонимдердің функционалдық аспектісін анықтайтын дефиницияларға сүйене отырып - табиғаттағы ландшафт түрлерінің атауы болып табылтын топонимдер кеңістіктік байланыстар мен қарым-қатынасты беру үшін қолданылады деп айтуға болады.

Осылайша, топоним кеңістіктік байланыстар саласына қатысты және нақты аталған объектінің орналасуын көрсететін вокабуляр бірлігі ретінде анықталады.

2.1. Топонимиялық кеңістіктегі «ата мекен», «қоныс», «ауыл», «дала» концептісі

Ғаламның топонимдік бейнесі әртүрлі концептуалдық модельдер арқылы тілдік формаға түсіріледі. Ұлттық тілдегі жалқы есімдер жүйесі мәдени кеңістікте дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлшегі ретінде ұғымдық тұрғыда орнығады. Ал мәдени кеңістік шынайы болмысты этносқа тән қабылдау сипатымен дараланып, сол қабылдаудың тілде қалай және қандай құралдар арқылы бейнеленетінін айқындайды.

Концептінің ұлттық деңгейде мәдени концепт мәртебесіне ие болуы бірқатар алғышарттарға сүйенеді; осы талаптардың топонимдік концептілерге қаншалықты үйлесетінін бағамдауға мүмкіндік бар.

Әр түрлі тілдер мен мәдениеттер топонимдерінде көрініс тапқан қоныстар концептісіне келер болсақ, алдымен қоныстардың ағылшын атаулары Батыс мәдениетін белгілеу үшін таңдалған және қоныстардың қазақша атаулары орта-азия мәдениетін ұсыну үшін пайдаланылады.

Тілдік бірліктерді модельдеу тіл білімінің, лингвокогнитологиялық бағыттың дамуына, жалпы замана талабына сай жаңа зерттеу технологиясын қолдану арқылы талдау қажеттілігінен туындап отыр деуге болады. Өйткені ол концептілер мен фреймдерді жоғары абстрактілі, ойда жасалатын когнитивтік құрылым болғандықтан, оларды жасанды модель арқылы

интерпретациялау зерттеу стратегиясын түсіндіруді оңтайландырып, жеңілдетеді деп ойлаймыз.

Модельдік нысан ретінде біз топонимдік концептосфераны құрайтын негізгі топонимдік концептілерді, бір жағынан, әмбебаптық сипаттағы «су», «тау» концептілерімен қатар қазақ халқының әлеуметтік-географиялық және географиялық терминологиясындағы «ауыл», «дала» сияқты ұлттық деңгейдегі концептілерді іріктеп алдық. «Ауыл» концептісі алгоритмдік матрицасының моделіне өз түсінігімізге сай жете, мейлінше толығырақ тоқталуды жөн көрдік, өйткені осы концепт арқылы ұлттық концепт әлеуетін байқап-бағамдауға болатын, халықтық білімдерді толығырақ жеткізетін концепт ретінде таңдалып алынды.

«Ауыл» концептісін жеке нысан ретінде талдауымыздың басты уәжі - бұл ұғым аясында топонимдік концептіге тән топографиялық фреймдер ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының дәстүрлі мәдени коды, этнографиялық және тұрмыстық болмысы, ұлттық дүниетанымы, көне түсініктері мен базалық құндылықтар жүйесі де айқын бедерленеді. Ал «су», «тау», «дала» тәрізді топонимдік концептілер ландшафттық концептілер қатарына кіреді. Олардың фреймдік ұйымдасуын қарастыру барысында әмбебап семалармен бірге ұлттық менталитетке тән мағыналар әртүрлі фреймдер мен слоттар арқылы жүйеленіп, құрылымдалатыны анықталды.

Ауыл ойконимдік апеллатив атауынан жасалған концепт қазақ халқының когнитивтік базасының өзегінен топонимдік - деректік құндылығымен қатар рухани құндылық ретінде орын алады, яғни оның аксиологиялық, ассоциативтік, коннотациялық әлеуеті өте күшті деуге болады. Өйткені қазақтың дені үшін ауыл, ең алдымен, оның кіндік қаны тамған туған жері, ағайын-тумалары тұратын «кіші» отаны болып саналады.

Ең алдымен «ауыл» концептісінің өзегі мен перифериясын, сондай-ақ, ұғымдық (фактуалдық), бейнелі-ассоциативтік және құндылық компоненттік қабаттарын ажыратамыз, немесе Ю. Степановтың жіктемесі бойынша актуалды, пассивті (қосымша) қабаттар мен фактуалды, ішкі формасына қатысты қабатты ажыратамыз.

Ауыл - ерте кезден қазақ халқының этнологиялық кеңістікті ұйымдастыру мен тұрмыс-тіршілігін мәдени, әлеуметтік тұрғыдан өзін-өзі реттестіріп отыратын маңызы зор дәстүрлі қауымдастық, мекен-тұрағы. «Ауыл» концептісінің моделін құрылымдай отырып, В. Колесовтың ізімен онда қандай да бір «архетип», біздіңше, «түпнегізгілік, алғашқылық» немесе «виртуалды концептуалды қалыпты» (предконцептуальное состояние) ажыратамыз, яғни С. Воркачевтің сөзімен айтқанда, «он стремится обрести свое «телесное воплощение» в каких-либо чувственных образах» [107, 24]. Концептінің мұндай «архетиптік қаңқасына» нақты коммуникация барысында немесе мәтінде тиісті бейне, метафора, ассоциациялар, коннотациялар мен құндылық компоненттері үстемеленіп, ол «толыққанды» концептіге айналады.

«Ауыл» концептісінің түр-тектік матрица моделі. Этномәдени концептіні модельдегенде, оның актуалды өзегіндегі сөздік дефинициялар

(энциклопедиялық, түрлі тарихи-этнографиялық, мұрағаттық, ғылыми дереккөздік т.б.) неғұрлым көбірек болса, концепт мазмұны да соғұрлым толығырақ ашылады. Жұмыста «*ауыл*» концептісінің өзегіне қатысты актуалды және потенциалды семаларды бойына жинақтаған тұрақты тіркестер, фразеотіркестер мен лексикалық бірліктер тезаурусы берілген. Біз «*ауыл*» концептісінің өзегін құрылымдау барысында 15-томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» материалдарын басшылыққа алдық. Бұл концептінің - концепт атауы болған лексеманың қазіргі (синхрондық тұрғыдан) қоғамымызда кең танымал 4 актуалды мағынасы және 28 тіркес түріндегі семалық компоненттік реңктері берілген. Сөздікте *ауыл* лексемасына қандай да бір, тура болсын, ауыспалы болсын, қатысы бар ұзын-ырғасы 87 реестрлік, тіркестік сипаттағы сөздік материалын түгелдей осы концептіні құрылымдауда пайдаландық.

Тұрақты фреймдер мен түсініктер жиынтығы кез - келген елді мекен типтеріне тән, яғни әмбебаптық сипатқа ие. Осындай «концепт алды» (предконцептуальный) жағдайдағы немесе С. Воркачевтің сөзімен айтқанда, *протоконцептілердегі* фреймдер сынды когнитивтік құрылымдар әрдайым денотативтік және коннотативтік интерпретациялар үшін ашық болады.

Аталмыш фреймдердің әрқайсысы қолданысқа дайын күйде, «күту тәртібінде» (режим ожидания) болып, коммуникация актісінде, мәтінде актуалданады. Концептінің нақты денотатымен байланыс орнаған сәтте жасырын, «ашылуға бейім» тұрған ақпараттар кванторланады, өзектеледі. Компьютерлік лингвистиканың зерттеу инструментарийін қолдану концепт қабаттарында жинақталған өте көлемді ақпараттар мен аумақты білімдерді «архивтелген файл» ретінде формалдандырып, «эстрактілеп» сығымдайды және ол «сығымдалған» (свернутый) немесе ықшамдалған (минимизированный) ақпараттар блогын жеке санадағы білімдер жүйесімен қосып, байланыс орнатады. «Такое представление уже сопряжено с алгоритмами развертывания, «дезархивирования» понятия, обуславливающим способность сознания в случае необходимости восстановить информацию во всей полноте».

«*Ауыл*» концептісінің (қосымша қабаты) фактуалды, ұғымдық қабатына оның тарихи жады - этимологиясы жатады. Концептінің бұл қабатына, *ауыл* лексемасының тарихи семантикасын жинақтап, топтастырып, қысқаша тоқталдық.

Ұлттың өзін-өзі сәйкестендіруіндегі объективті факторға этнографтар ортақ биологиялық, антропологиялық белгілермен қатар территориялық-географиялық (мемлекеттік) факторды жатқызады. «Для этноса же мир очерчен границами этногеографического, территориального пространства, в котором веками сложившиеся определенный ландшафт и природа имеют первостепенное значение. В связи с этим среда обитания территориально-географического пространства определяет важнейшие параметры картины мира этноса». Қазақтың дәстүрлі әлеуметтік - этноқұрылымдық жүйесі: **жеке адам→отбасы(шаңырақ)→әулет→ата→ру→тайпа→жүз→халық** болып келетін иерархиялық таксономияға сай түзіледі. Өз кезегінде

аталған таксондық сатылар антропонимдік те, этнонимдік те мазмұнмен сипатталады. Өйткені көшпелі қауымның бәріне ортақ ұжымдық аумақтық кеңістігі ішкі құрылымында патронимдік және генонимдік мәні бар онимдік атаулар жүйесі арқылы танытылады. Байырғы қазақ қоғамы туралы сөз қозғау қажеттілігі қазақ ру, тайпалары мен олардың ата-бабалары мекендеген, тіршілік еткен физика-географиялық, ландшафттық кеңістікті игеру, жерге, суға деген қатынасына және оларға ат қойып, белгілеу ерекшеліктеріне байланысты болып отыр.

Индивид пен нақты бір ру, тайпаның өзі мекендеген аймақты өзінің туу фактісімен ата-бабадан қалған мұра, меншікті, табиғи еншіміз деп таныған, яғни **атамекен** концептісіне ұласады. Қазақтардың жерге деген қатынасы, біздіңше, негізінен *атамекен*, *атақоныс*, *атажұрт* синонимдес концептілер арқылы айқын репрезенттеледі. *Атажұрт* - қазақ үшін ежелден қасиетті мекен, ата-бабаларының сүйегі жатқан киелі жер. Патриархалдық қазақ қоғамында жерді иелену әрі оны пайдалану тәртібі патронимиялық жүйемен өзара тығыз сабақтас болды. Ал патронимдік құрылым «бір атадан тараған ұрпақ» қағидасынан бастау алып, кейін ауылға, одан әрі ауыл-аймақ деңгейіндегі аумақтық бірліктерге ұласып, көшпелі тұрмыс пен шаруашылық-кәсіби тәжірибенің ықпалымен уақыт өте келе кезең-кезеңімен орнықты. Ең алдымен, ол патронимдік ауылдағы үйлермен отаулардың орналасуында көрініс тапқан.

Осы тұста қазақ тілінде мыңдаған сөздер, ұғымдар бар, солардың барлығы бірдей концепт құрылымдай ала ма? деген заңды сауал туындайды. Көрсеткеніміздей, жеке концепт, ұжымдық (әлеуметтік, кәсіби топтар, идеолектілік, региолектілік сипаттағы) концептілер және ұлттық концептілер түрі ажыратылады. Яғни когнитивтік лингвистикада қазіргі кезде қалыптасқан *концепт* туралы жалпыланған анықтамаға сай, ол ұлттық деңгейде кең танымал концепт болуы тиіс. Оның құрылымында жеке, ұжымдық концептілердің ортақтанған, құндылық әлеуеті жоғары белгілерінің «эталондық» жиынтығынан құрылымданған концепт түрі жатады. Сонымен концепт туралы ойымызды қысқаша былай тұжырымдаймыз: концепт ұлттық концепт деңгейіне жету үшін, біріншіден, ұлттық когнитивтік база өзегінен орын алатын прецеденттік феномен ретінде танылуы тиіс; екіншіден, ұлттық ғаламның тілдік бейнесінде өзіндік орны бар түсінік, ол туралы жинақталған аялық, энциклопедиялық білімдер жүйесі концептіні құрылымдайды; үшіншіден, ол концептінің қандай да бір «тарихи жады», яғни тарихи этимологиясы болуы керек. Ең маңыздысы, концепт концепт болып жаңғыруы (реконструкциялануы) үшін ол бірқатар көркем, түрлі өнер туындыларында қайталанып, интерпретацияланып отыруы тиіс және ондай тілдік, мәдени фактілер неғұрлым көп болған сайын аталмыш концептінің лингвомәдени әлеуеті жоғарылай, «күшейе» түседі.

Байырғы қазақ жерінде ирантілді тарихи топонимдер мен географиялық терминдік элементтердің болуы. Соғды тарихи өлкесімен, соғдылықтардың Сырдария сағасын жылыстай көшіп, сауда керуен жолдары арқылы Жетісу өлкесіне тереңдей қоныстануымен және мәдени қарым-

катынасқа түсуімен байланысты. Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтарында ерте ортағасыр мен ортағасырларда құрамында «мекен, тұрақ», «ауыл, елді мекен» ортақ мағынасындағы -кат, -кет, -кент, -канд, -дех, -диз- терминдер мен ойконимдік атаулар көптеп кездескен: Будухкет, Новакет, Арсубаникет, Субаникет, Хамукат, Шымкент, Янгикент, Манкент, Сүткент. Топонимиямызда ирантілді су егіншілігіне қатысты т.б. тілдік компоненттер кездеседі: жүй+ек, кәріз, Дарбаза, Дарбұт, Шардара т.б. Қазақ топонимиялық жүйесінде иран (парсы) тектес элементтердің ерте кезден орын алғандығын, бірақ бірден байқала бермейтін, дегенмен, өзіндік орны бар, жеке қабат құрайтындығын және өте көне субстратты төменгі қабатына жататындығын айту керек.

Араб-түркі немесе түркі-араб, түркі-соғды қостілділік жағдайындағы ортағасырдағы Қазақстанның топонимдік жүйесінің ерекшелігі - олардың түрлі жазба көздерінде екі-үш нұсқада қолданылуы. Көптеген жағдайда тікелей калькалау тәсілі немесе тұтас топонимнің аударылып алынуы немесе оның бір бөлшегінің калькалануы және атаулардың екі тілде қатар қолданылуы тән еді, мысалы, Отырар - Фараб, Сайрам - Испиджаб сынды мысалдардан байқауға болады. Сонымен қатар арабтектес жер-су атауларына түркі-қазақ тіліндегі Артықата археонимінің тарихи атауының Аркук көнетүркі нұсқасын, ал қазіргі қазақ тіліндегі Бұзықтөбе атауының тарихи көздердегі өзге бірнеше атауын келтіруге болады: Оксус - екінші түркі атауы, Весидж - араб атауы, Зернух - иран атауы. Осы мысалдар қатарына жататын араб тіліндегі рабат «қала маңы» сәулет термині жеке де көптеген топоним, ойконимдер құрамында да күні бүгінге дейін еліміздің топонимдік жүйесінде ішінара кездеседі. Көп жағдайда топонимнің пайда болу, тіркелу, оның қолданысқа, айналымға ену уақыты сәйкес келе бермейтіндігін ескеру қажет. Қалай болғанда да, біздің ойымызша, топонимнің жергілікті түркітілді нұсқасы алдымен пайда болса керек, өйткені Араб халифатының жаугершілік саясатында ең алдымен, жергілікті жер-су атауларын өзгерту керек деген ұстаным болған. Нәтижесінде түркітілді жергілікті топонимдік элементтер «жеңіп шыққан» дегіміз келеді.

Қазақ топонимиясында Қазан төңкерісіне дейін орын алған дәстүрлі топонимдік номанцияның уәжділік сипаты, құрылымдық, сөзжасамдық, лексика-семантикалық, грамматикалық модельдері халқымыздың этногенезі, жүріп өткен жолы мен уақыты екі-үш мың жылдық кезеңмен есептелсе, соңғы төрт жүз-үш жүз жыл көлемінде, яғни XIX ғ. - XX ғ. басы аралығы ұқсас, біртүпте болған деп есептейміз. Сол кезеңнің топонимдік жүйесі, әсіресе, жер-жердегі микротопонимдік жүйе, патронимдік, генонимдік принципке сүйенгендігін көруге болады. XIX ғ. орыс тілді тарихи жазба дерек, ескі карталарда тіркелген Қазақстан аумағындағы облыс, болыс, уездердегі топонимдік кеңістіктегі атаулардың басым көпшілігі микротопонимдік сипатта болып келгендігін көруге болады. Мысалы, патронимдік сипаттағы: *Әшенқарау* - жер аты (жайлау) Атбасар уезі Жарқайың болысы, *Қалдамантүбек* - қыстау, Атбасар уезі Кентүбек болысы, *Битеннің Қызылжары* - қыстау, Терісаққан болысы Атбасар уезі,

Орталық Қазақстан жеріндегі бұрынғы болыс атаулары *Бултунь - Кипчаковский (Бұлтың Қыпшақ), Актелеш - Кучук (Ақтілес Күшік), Анай - Бурю - Кучуковский (Анай Бөрі Күшік)* т.б

Қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрі мен сабақтастығы бар топонимдік атаулар жүйесі халқымыздың мекен еткен атажұрты, жерімен, табиғатымен тұтасып, сол арқылы да этникалық бірегейлігін сақтап, осы күнге жеткізген. Топонимдік жүйе арқылы айқындалатын халқымыздың этникалық бірегейлігі уақыт өте іргелі ұлттық бірегейлікке ұласқанын көреміз. Топонимия арқылы көрініс табатын тілдік, ұлттық бірегейлік ақын-жыраулар дәріптеген атамекені, жаудан қызғыштай қорыған өзен-көлдері, тау-тастары, жайлау қоныстарына деген дала перзенті - қазақтың төл атауларында өрнектелген туған жеріне деген сүйспеншілігі, патриотизмі қазақ халқының ұлттық идеясына ұласып, оның үлкен бір арнасы ретінде танылады.

Ағылшын «атамекен» концептісіндегі топонимдік атаулары кіші-үлкен мағынасындағы өлшем бірлігін анықтайды (мысалы, Mickleby «үлкен үй немесе ауыл», Littleton «шағын қоныс», Hants, Surrey; CDEPN, 411, 376-баптар) және кеңістіктік өлшемдерін (мысалы, Лонгтон «ұзын ауыл» CDEPN, 381-382); орналасқан белгілі бір жерін (мысалы Eastham «шығыстағы ауыл»-Netherby («төменде орналасқан ауыл», CDEPN, 204, 441, 431); көрнекті географиялық ерекшеліктің жанында орналасуы (мысалы, Clapham «қыр биіктігінде орналасқан мекен»; Trentham «Тренто өзенінің бойында орналасқан мекен», Staffs; CDEPN, 140, 627); табиғи ерекшелік айқындығы Ashton «Шағанды мекен»; Clayton «сазбалшықты топырақта орналасқан мекен»; CDEPN, 22, 142, 421-422, 582) сондай-ақ адамның қатысымымен құрылған жасанды қоршаған орта (мысалы, Brigstock көпір кенті; Milnthorpe «диірменді қоныс»; CDEPN, 87, 414, 588); бұрын адамдарға тиесілі болғандығын білдіретін ұғымда (мысалы, Bedworth «Bēda қонысы», Rennington «Регна иелігіндегі мекен»; CDEPN, 47, 497) және жергілікті адамдардың қоныстары мағынасында (мысалы, Danby «датчан ауылы», Normanton «солтүстік тұрғындар мекені»; CDEPN, 178, 440-441); кәсіпке қатысты (мысалы, Linton «лен гүлін өсіретін ферма», Cambs, H&W; Sutterton «аяқ киім жасайтын ауыл», Lincs; CDEPN, 375, 590); дін (мысалы, Felixkirk «Феликс шіркеуі», Marstow «Мартиннің қасиетті жері»; CDEPN, 227, 401) немесе уақытша мекендейтін жерлер атауы (мысалы, Aldwick «ескі ферма немесе сауда-орын», Newton «жаңа қоныс», [Cameron, Kenneth. 1969. English Place-Names. London: Methuen&Co. (6th, revised edition: 1996, London: Batsford.)]. [CDEPN = Watts, Victor (ed.). 2006. The Cambridge Dictionary of English Place-Names. Cambridge: Cambridge University Press. (First published: 2004.)

Біз көріп отырғанымыздай, талқыланып отырған концептінің кейбір компоненттері, әсіресе объективті шындықпен анықталатын, екі тілде де бірдей болуы мүмкін (мысалы, өлшемі, анықталған орны) сияқты компоненттері әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Басқа компоненттер жалпы деңгейде болса да, нақты деңгейде жергілікті факторларға (мысалы,

географиялық бағдарлар, қоршаған орта, тарих) байланысты болуы мүмкін. Кейбір компоненттер, сайып келгенде, тілдердің бірінің қоныстарының атауларында ғана көрінеді (мысалы, тұрғын үйде өткізілетін өмір салтына байланысты оң қауымдастықтар). Қоныстар ұғымына кіретін компоненттер (яғни домендер) жалпы осы үш үлкен санатқа жатады: (1) (шамамен) әмбебап, (2) мәдениетке тән және (3) бірегей домендер [118].

Топонимдік атаулар құрамында көрініс тапқан «қоныс» концептісінің әмбебап қырлары, негізінен, елді мекеннің өзіне тән ең айқын базалық межелерін (мысалы, түрі, көлемі, пішін-бітімі, көнелігі) немесе оның кеңістіктегі орнына қатысты белгілерін (мысалы, өзге қоныстарға қатыстылығы, дүниенің төрт тарабына сәйкестігі) меңзейді. Мұндай сипаттамалар ең алдымен кез келген бақылаушыға бірден аңғарылады; әрі бүгінгі күні қоныстарды бір-бірінен ажыратуда орын-орналасу ерекшеліктері аса ақпаратты көрсеткіш ретінде бағаланады.

Екіншіден, «қоныс» концептісінің бірқатар салалары әлеуетті түрде әмбебап саналса да, олардың топонимдік атауларда нақты көрініс табуы белгілі бір мәдени ортаға тәуелді.

Үшіншіден, кейбір деректерге қарағанда, жекелеген салалар тек осы мәдени аймақ тілдерінде ғана «қоныс» ұғымымен тікелей байланыстырылып, сол тілдік жүйелер аясында орныққан.

Еуропаның кең бөлінген бөліктерінде жеке меншік аймағын көрсететін топоним атауларының күшті болуы (мысалы, in -ingham, -ington жалғауларымен аяқталатын есімдер- Birmingham сияқты Англиядағы ингтон «Berming-деп аталатын ауыл, қоныс немесе Beorma құрметіне аталған қоныс» CDEPN = Watts, Victor (ed.). 2006. The Cambridge Dictionary of English Place-Names. Cambridge: Cambridge University Press. (First published: 2004., 59, 46; Jamestown, Virginia, отаршыл Американың бірінші тұрақты ағылшын қонысы, өзінің атауын Англияның королі James I құрметіне аталған; Charleston, South Carolina Англияның королі Charles II құрметіне аталған;

«Қоныс» концептісіне қатысты барлық (түрі, мөлшері, нысаны, жасы, жағдайы, діні, нарығы мен оқиғалары - type, size, shape, age, position, religion, market and event) компоненттердің мәдениеттің әсерінен көп немесе аз дәрежеде қоныс концептісінде адами, жеке меншік, әскери жетістік, роялти және эрудиция туралы жадының маңызды бөліктері қалыптасады, осы мәдениетке тиесілі белгілі бір адамдардың концептуалдандыруында ғана қоныстар ретінде сәйкестендірілетін түзілімдердің прототипінің компоненттері болып табылады.

Когнитивті лингвистиканың ақыл қабілеті ретінде тілді үйрену арқылы адамның когнитивті процестерін бақылау мүмкіндігіне сәйкес, адамның концептуализациясы мәдениет үшін әмбебап сияқты ерекше екенін идеяны қолдауға тырыстық. Атау түрінде кодталған қоныстар концептісі (1) (болжамды) әмбебап (негізінен орталық, жиі кеңістіктік белгілерді, мысалы, түрін, нысанын, жасын, жағдайын бөліп көрсету); (2) дақылға тән (әртүрлі шеткі белгілерді бөліп көрсету, мысалы дін, нарық, оқиға); және (3) Облыстың бірегей (әдетте кейбір дерексіз перифериялық белгілері, мысалы,

өмір салты, жеке иелену, әскери табыс, роялти туралы жады, эрудиция). Осы облыстардың белгілі бір жиынтығы тіл тасымалдаушылардың концептуализациясында қоныстардың мәдени прототипін көрсете отырып, осы тілдің қоныстарының атауларында мәдени-ерекше деңгейде анық мән алады. Басқаша айтқанда, қоныстану тұжырымдамасы сөйлеушілердің мекендердің географиялық, тарихи және әлеуметтік ерекшеліктері туралы ұжымдық білімін, сондай-ақ олардың елді мекендерге байланысты үміті мен ынталарын көрсетеді. Сонымен қатар, тиісті мәндерді айтушы менталдық интерпретациялаудың шартты тілдік репрезентациялары бола отырып, қоныстық есімдер де мәдени маркерлер ретінде қаралуы мүмкін: атаулы форманың байланысқан тобының артында тұжырымдамалық фонды оңай елестете алатын адамдар, ықтималдығы бойынша, сол мәдени қауымға жатады.

2.2. Топонимиялық кеңістіктегі «жан-жануарлар» концептісі

Қазақ және ағылшын тілдерінің топонимиялық жүйесінде «өсімдіктер» мен «жан-жануарлар» концептілері әрқайсысы өз деңгейінде әрқилы ұйымдасып, тілде әртүрлі сипатта көрініс беретіні анық. Айталық, «жан-жануарлар» концептісі ономастикада көбіне топоним құрамындағы жануар атауларынан жасалған жалқы есімдер арқылы, яғни зоотопонимдер түрінде байқалады.

Ономастикалық «жан-жануарлар» туралы концептісінде когнитивтік онимиялық құрылымдардың уәжділігі тілден тыс детерминанттары этностың мал шаруашылық, аңшылық, саятшылық, тотемдік т.б. факторлары болып табылады. Халық тұрмысының бір көрінісін құрайтын лексикалық сөздерден жасалған антропонимдер қатарына үй жануарларына қатысты жасалған жалқы есімдерді жатқызуға болады. Ономастикалық *«жан-жануарлар»* концептісінде жоғарыда аталған когнитивтік онимиялық құрылымдардың уәждік тілден тыс детерминаттары этностың мал шаруашылық, аңшылық, саятшылық, тотемдік т.б. факторлары болып табылады.

Белгілі кеңес зоологы А.Н. Формозов Қазақстан картасында аңдарға байланысты атаулар бар екенін айта келе, аңдардың халық өмірінде атқарған үлкен мән-мағынасын атап өтеді: «Қазақстанның географиялық картасында өзен-көлдер мен қоныстар, өңірлік жер-су атауларының көпшілігі әртүрлі жабайы жануарлардың есімдерімен байланысып келеді. Бұл құбылыс ел аумағындағы ландшафттардың қалыптасуы мен тіршілігінде жабайы фаунаның бұрыннан ерекше маңызға ие болғанын, әрі қазір де сол ықпалдың сақталып отырғанын аңғартады» [119].

Шведтік ғалым Э. Эквал Ағылшын географиялық атауларының жіктелуін өз зерттеуінде келесідей түрде бөледі: жануарлардың, ағаш өсімдіктерінің атауларынан болған атауларға. Жергілікті жердің топографиясымен, жануарларға және т. б. аң аулаумен байланысты атаулар. Ғалым ұсынған принцип бойынша атауларды жүйелеу әр түрлі тарихи кабаттардың араласуын жасайды. Яғни, Ағылшын топонимдер құрамы да жануарлар дүниесі өкілдерінің аттары бар элементтерді қамтитын

топонимдерден тұрады. Ежелгі уақытта ауыл шаруашылығы адамдардың өмірі үшін үлкен маңызға ие болғандықтан, онда үй жануарлары өкілдерінің мәні бар негіздері бар топонимдер жеткілікті.

Қазақ дүниетанымындағы эстетикалық талғамында жануарлар әлемі, жануарлар бейнесі маңызды орын алады - аң, құс, жануарлар қазақтың бүкіл өмірінің, тіршілігінің, болмысының өлшемі, бағамы сияқты [19, 159-163.].

Қазақ халқының көне дәуірден келе жатқан негізгі ата кәсібі - мал шаруашылығы. Осыған байланысты жер-су атауларын қоюда зооморфтық (төрт түлікке негізделген) принцип айқын көрінеді: топонимдердің уәждік белгісі көбіне үй жануарларының атауларынан әрі олардың дене мүшелерін білдіретін сөздерден іріктеліп алынған. Мысалы, Ақтайлақ, Ақтүйе, Алабайтал, Атжайлау, Атоттаған, Биесыймас, Ботамойнақ, Ешкіқарасу, Қошқар, Ешкіөлмес, Есекартқан, Текелі сияқты атаулар, сондай-ақ жал, құйрық, тұмсық, төс, сауыр, жамбас, мүйіз, жауырын, түк, сирақ, бақай тәрізді атаулар осы қатарды толықтырады.

Қазақтың төрт түлігіне байланысты дүниетанымдық сипаты бар ғалам бейнесін суреттейтін түсінік кодтарды Ж.К. Каракузова мен М.Ш. Хасанов: «Қазақ әлеуметтік дәреженің толықтығын, бүтіндігін көрсету үшін төрт түлік малды атайды: жылқы, түйе, қой, сиыр. Олар дүниенің төрт бұрышын, төрт стихияны, төрт бағытты, адамның төрт түрлі мінезін білдіреді. Осылардан басқа әр жануардың жалпы өзіндік мінезі, басқалардан өзгешелік нышаны бар: жылқы - жоғарғы әлем, қой - материалдық әлем, яғни жер, сиыр - о дүние, өлілер әлемін білдіреді. Ал түйе - бұлардың барлығын жинақтап байланыстырып тұрған төртінші бірлік - ғарыштың символы» - деп көрсетеді [120].

Ата-бабаларымыз көшпелі өмір салтын ұстанып, мал шаруашылығымен айналысқандықтан, оның қыры мен сырын жетік меңгерген, ежелгі түсінігінде жан-жануарлар киелі болып саналған. Ш. Уәлихановтың мәлімдеуінше: «Құдіреті ерекше деп танылатын кейбір жан-жануарларды халық «киесі бар» деп қасиеттеп, оларды киелі санайды. Мұндай жануарлардың киесін құрметтемеу киенің қаһарын шақырады. Ал киенің ашуы мен қаһары «кесір» деген ұғыммен аталады» [121].

Қазақтардың ежелгі түсінігінде жан-жануарлар киелі болып саналған. Қазақ халық байламдарында төрт түліктің пірлері - *Ойсылқара*, *Зеңгі баба*, *Қамбар ата*, *Шекшек ата*, *Шопан ата* болып келеді. Әр түліктің өз желеп-жебеушісі, қамқоршысы, иесі, пірі бар деп сенген қазақтар түйені - ұлық малы, түлік төресі немесе түйе - байлық, жылқы - сәндік деп бағалаған.

Академик Ә.Марғұланның мәлімдеуінше жойқын күш иесі «Ойсылқара» пірі қола дәуірінің ғұн обаларынан табылған жартылай адам, жартылай хайуан бейнесіндегі қола құймаларға негіз болып, мифтік сюжет арқауына айналуы оның көшпелілер болмысындағы маңыздылығынан туындаса керек. Халық ұғымында Ойсылқара - 1) түйе атасы атанған адамның есімі; 2) айыр түйенің ең алғашқы бұрасы.

Түйеге байланысты ұғымдар мен түсініктер, ырым мен салт-дәстүрлер қазақ дүниетанымында қалыптасып аялық білімінде өз орнын тапқан. Кез

келген ономастикалық атауыштық үрдіс міндетті түрде аялық білімге, таным нәтижелеріне сүйенеді, оларды негіз етеді. Сондықтан «түйе» ұғымымен сабақтас топонимдік атауларды халықтық дүниетанымның қалыптастырған қорытындысы, танымның нақты көрінісі деп бағалауға болады. Осы пайым тұрғысынан алғанда антропонимдер, топонимдер, зоонимдер және өзге де жалқы есімдер жиынтығы ономастикалық тілдік әлем бейнесін түзеп, оны сипаттайды деген тұжырым жасауға негіз бар.

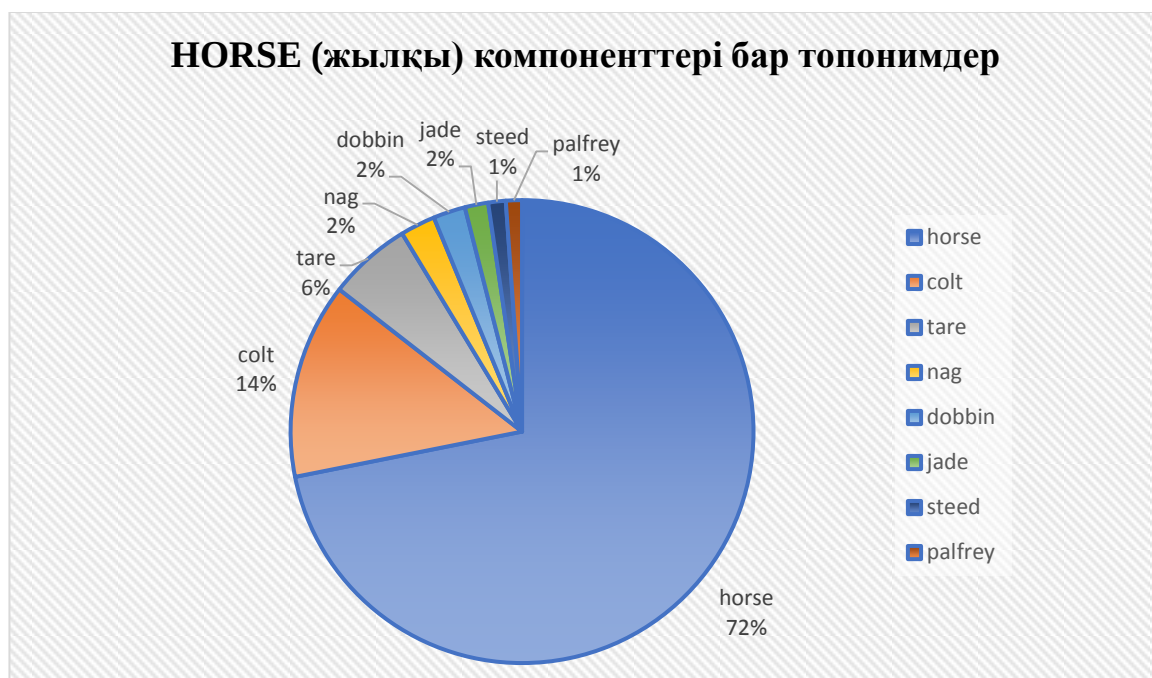
Ағылшын халқы өмір сүріп отырған ареалында түйе жануарының тіршілік етпейтіндіктен, халық тұрмысы түйе шаруашылығымен байланысты болмағандықтан, түйе жануарына қатысты жасалған ағылшын топонимдері бұл тілдің антропонимдерінде кездеспейді. Бұл түйеге атаулардан жасалған топонимдер қазақ халқының өзіндік ұлттық мәдени ерекшелігін аңғартады [122].

Қазақ ұғымында төрт түліктің ең қадірлісі - түйе саналса, мал атаулының айбыны мен мәртебесін танытатын “патша” - жылқы. Жылқы адамзат өркениетінің, соның ішінде сайын дала мәдениетінің өсіп-өркендеуін айқын көрсеткен ерекше нышандардың бірі болып қалыптасты.

Қазақ халқының дүниетанымы, ділі мен тілдік қорында жылқыға қатысты өзіндік философиялық әрі мәдени кеңістік орныққан. Даланың кеңдігін танытып, шетсіз-шексіздігін сезіндіретін, киесі бар жануар ретінде қадірленгені де - осы жылқы.

Жылқыға байланысты зоотопонимдер Қазақстан аумағында өте көп кездеседі. Соның бірқатарын мысалға келтірсек: Атбасар, Атшабар, Атсалған шаты, Құлтайлақ, Бозайғыр, Торайғыр, Айғырұшқан, Қарала айғырдың түбегі, Құлажорға, Қоңырат жолы, Бозат жеген, Мыңжылқы, Сарыайғыр, Тайбаққан, Тайсойған, Тайжүрген, Тайжүзген, Қалдай аты құлаған, Атойнақ және т.б.

Ағылшын халқының топонимдерін зерттегенде, жылқы жануарының атауына қатысты жасалған атауларын ағылшын халқының тарихымен бірге қарастыру қажет. Өйткені жылқы Британияның алғашқы қауымының тіршілік етуіне, жұмыс істеуіне, кезбелік жасауына және тіпті соғысуына үлкен әсер еткен. Ағылшын халқының мәдениетінде жылқы көлік құралы, жұмыс күші, сән белгісі және байлық нышаны ретінде қалыптасқан. Әсіресе жұмыс күші ретінде, ағылшындарда жылқы тұрмыстық өмірдің барлық өндірістік саласындағы ауыр жұмысты атқарған. Яғни, ағылшын халқының тарихы мен мәдениетін байытуда жылқы жануарының атқарған ролі зор. Мысалы, ағылшын тілінің топонимдер қорынан көрініс алатын зоотопоним Stottesdon ← (к.а.тіл.) stōd «жылқы табыны» + (к.а.тіл.) dūn «төбе», яғни «жылқы табыны үйірілген төбе» деген мағынаға ие;

Ағылшын тілінде HORSE (жылқы) компоненттері бар 973 топонимдер бар. Жылқы атауларын қатысты қалыптасқан ағылшын топонимикасында ең көп қолданылатын тілдік бірлік horse (70,5%), colt (13,4%), tare (5,7%), nag (2,4%), dobbin (2,2%), jade (1,6%), steed (1,2%), palfrey (1,1%).

Horse компоненті кездесетін топонимдер мағынасына қарай екі негізгі санатқа жіктеледі:

1. табиғи нысандардың атауы ретінде қолданылатындар (тау қыраттары, орман алқаптары, жазық жерлер, аралдар, мүйістер, батпақты аймақтар, көлдер, жағалау белдеулері, өзендер, шатқалдар);
2. адам қолымен жасалған, өркениеттік инфрақұрылымға қатысты нысандарды білдіретіндер (көшелер, аудандар, ферма шаруашылықтары, қонақ үйлер, дүкендер, көпірлер, шаштараздар, саябақтар, клиникалар, теміржол станциялары, казино, су қоймалары, форттар).

Табиғи объектілер тобында ең үлкен үлес салмағы биік биіктіктердің, таулардың және жартастың белгілеріне жатады. Табиғи объектілердің атаулары метонимия негізінде жиі көрініс алады. Оңай көруге болатын ұқсастығы Nag's Head «жылқы басы» деп аталатын қырат атауы.

Гидронимдерде *horse* компоненттерін сирек пайдалану жылқының тек құрлықтағы жануар ретінде танылатынын көрсетеді. Құрлықтағы объектілер теңізге қарағанда адамға жақын болып табылады. Осылайша, теңіз құбылыстары әрқашан таныс құрлық арқылы белгіленед. Мұндай үрдіс өркениет объектілерін білдіретін топонимдерде де байқалады: су объектісін номинациялайтын тек бір топоним табылды.

Ағылшын топонимдер қатарынан көрініс алған *horse* құрамдас бөліктері бар топонимдердің жартысынан астамы-көше атаулары (63,1%). Біріншіден, бұған жылқының көлік құралы ретіндегі маңыздылығы әсер етті. Екіншіден, атауында *horse* компоненттері бар көшелерде бұрын аттармен

байланысты объектілер болған (ат қорасы, ипподромдар, ат жәрмеңкелері) [123].

Қазақ тілінің ономастикалық жүйесінде «қой» ұғымына қатысты топонимдік атаулар кездеседі: *Қойтас, Қошқартас, Қойлыбай, Қошқар (бек, бай), Шопан ата, Қойбағар, Қошқар ата, Тоқтысай, Қойшілік, Қойсуат, Қойтас, Талды, Қойсары, Қойкөл, Қойқара, Қойадыр, Қозыбас, Қойқақ т.б.*

Ағылшын тілінің топонимдер қатарында қой жануарының атауына қатысты жасалған атау Shipley ← (к.а.тіл.) «scēar» «қой» + (к.а.тіл.) «lēah» «жайылым, жайлау», яғни «қой жайлауы» деген мағынаға ие.

Халық түсінігінде жылқы - желден, түйе - сордан, қой - бейіштен (оттан), сиыр - судан, ешкі - тастан жаралған. Қой қазақтың құрбандық ғұрпында үлкен орын алады. «Қой» концептісінің мағыналық, ұғымдық құрылымына енетін төмендегідей тілдік оралымдар бар: «қой үстінде боз торғай жұмырталайтын заман», «семіздікті қой ғана көтереді», «қой аузынан шөп алмас», «қойдан жуса», «қойдай қоңыр» т.б.

Қазақ фольклорындағы ертегі-аңыздарда сиыр бейнесі көбіне арғы әлеммен, яғни өлілер дүниесімен сабақтастырыла сипатталады. С. Қондыбайдың пайымдауынша, «сиыр» ұғымы (өгіз, бұқа, бұзау сияқты атауларды қоса алғанда) марқұм адамның жаны/рухының символы ретінде көрінеді, ал сиыршы кейпі (сиыр баққан таз, Тазша) - сол жан-рухтарды «бағушы», яғни өлілер елінің билеушісі қызметін атқаратын тұлға ретінде түсіндіріледі [124, 439].

Сонымен қатар Қазақстан топонимиясында сиыр атауына қатысты (тана, бұзау, бұқа) жер-су атаулары көп тарала бермейді. Дегенмен кездесетін үлгілер қатарында: Көкбұқа, Өгізсай, Бұзауөлген, Ақсиыр, Қараөгіз, Өгізсыймас, Танакөл, Сиырбозша, Өгізөкірген және тағы басқа атаулар бар.

Көптеген географиялық атаулардың мотивациясы сыртқы және кездейсоқ. Мысалы, Англияда ох (бұқа) сөзі кіретін географиялық атаулар кең таралған: Oxenham - Оксенем, Oxenhope - Оксенхоп, Oxford - Оксфорд, Oxley - Оксли, Calverhall ← көне ағылшын тілінде (к.а.тіл.). calf «бұзау» + (к.а.тіл.) «halh» «жер учаскесі», яғни «бұзаулы ауыл» деген мағынаға ие; [125].

Қорытындылай айтқанда, қазақ және ағылшын ономастикасындағы (әсіресе топонимия құрамындағы) үй жануарларына қатысты атауларды тек жануар атауларының тілдік деңгейде көрінуі, яғни олардың атауыштық қызметімен ғана түсіндіру жеткіліксіз. Өйткені мұндай ономастикалық бірліктер - когнитивтік сананың туындысы: олардың жасалуына және орнығуына сол концептілермен байланысты лингвоментальді түсініктер мен когнитивтік модель-құрылымдар кешені негіз болып, себепкер болған. Демек, осы қырынан алғанда, кез келген ономастикалық атау белгілі бір концептінің ішкі танымдық мазмұнын тіл арқылы танытатын көрінісі, репрезентациясы болып табылады.

Тұрмыс-тіршіліктік (болмыстық) кеңістіктің әлемнің топонимиялық көрінісіндегі берілуі, құрылымдануы өз ерекшеліктерімен, өзгешіліктерімен айқындалады. Осы модель бойынша кеңістікті ментальді өрісте құрылымдау,

құрамдау шаруашылық факторының ықпалына, әсеріне байланысты болып келеді. Географиялық кеңістікті тілдік санада және тілдің өзінде (лексикада, топонимияда) белгілі бір дискретті нысандарға, бөлшектерге айқындап бөлу, атау, тану, игеру, тілдік және ментальді айналымға енгізу жоғарыда аталған экстралингвистикалық, лингвистикалық т.б. көптеген факторларға байланысты екені мәлім және кеңістіктің ландшафттық ерекшеліктеріне де қатысты екені дау туғызбайды. Басқаша айтқанда, кеңістік жүйелі түрде өзінің санадағы ментальді көрінісін және тілдегі топонимдік (лексикалық) құрамын, келбетін көрсете алады.

Үй жануарларына байланысты кәсіптің бір түрі ретінде саятшылық та қарастырылады. Саятшылық өнері адамнан ептілік пен зеректік қана емес, табиғаттың қыр-сырын терең ұғынуды, сондай-ақ құстарды қолға үйретіп, баптап-баулуды меңгеруді талап етеді. Сондықтан саятшылар ел ішінде абырой-беделі жоғары, көпшілік құрметіне бөленген жандар саналады. Олар кезінде осы құс салу арқылы ел-жұртты тамақпен (етпен), қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян терілерімен қамтамасыз еткен ел қамқоры, асыраушысы деп те санаған. Сайып келгенде, саятшылық қазақ халқына тән және ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан кәсіптік өнер әрі ол еліміздің әр іске, кәсіпке бейімділігін көрсетеді. Саятшылардың ең негізгі құралы - қыран бүркіт [92]. Түсіндірме сөздікте «қыран» сөзінің мағынасы - бүркіт, қаршыға, қырғи, ителгі сияқты алғыр құстардың жалпы атауы деп баяндайды [93]. Бүркіт құстың атауынан жасалған қазақ тілінің топонимдеріне жататын келесідей елді мекендерді көрсетуге болады. Мысалы: Бүркітауыл, Бүркітұя, Баршынкент және т.б.

Британия корольдігінің Шропшир графтығының топонимдерінде үй жануарларының атауларымен қатар, фаунаның басқа өкілдері де бар. Зерттелетін материалда біз құстар - тырналар мен жабайы қораздардың атауларын кездестірдік: Great Hanwood = (к.а.тіл.) hana «жабайы қораз» + (к.а.тіл.) wudu «орман», яғни «жабайы қораз орманы» деген мағынаға ие; Corley = (к.а.тіл.) corn «тырна» + (к.а.тіл.) leah «ағаштардан тазартылған учаске». Жабайы және үй жануарлары мен құстар Англияның көне тұрғындары үшін маңызды рөлге ие болған, сондықтан олар ағылшын топосистемасында көрініс тапқан.

Сонымен қатар, ағылшын топонимдерінің ерекшеліктерінің бірі оның фауналық қатарында: wild cats (жабайы мысық), swan (аққу), woodpeckers (тоқылдақ құс), frog (бақа), geese (қаздар), goats (ешкі), stags (маралдар), hawks (ястреб), wild birds (жабайы құстар), owls (үкі), pigeons (көгершін), gnats (шіркей), bullocks (буйвол), oxen (бұқа), pig (шошқа), wolves (қасқыр), cucks (көкек) т.с.с. жануарлардың атаулары кездесуі болып табылады. Мысалы: Ousden елді мекен атауы uf+denu (үкілі мекен) дегенді білдіреді екен. Мұндай топонимдер көбіне көне ағылшын тілінде пайда болған және қазіргі формалары тілдік өзгерістерге ұшыраған. Көне ағылшын тілінің жануарлар атауымен жасалған топонимдердің элементтері bagga «badger», bula «bull», ean «lamb», galt «pig», padduc «frog», stedda «horse», tacca, tagga «young sheep», tige «goat», todd «fox», wearg «wolf» формаларында

қолданылған. Сол себепті де жануарлар атауынан жасалған топонимдерді олардың этимологиясын зерттемей анықтау қиындық тудырды [126].

Қазақ және ағылшын халқының жылқы жануарының атауына қатысты жасалған топонимдер қатарында тарихы мен өмір тіршілігі қатар жатқан өркениеттердің де атаулары баршылық екендігі байқалады. Қазақ және ағылшын халқының мұндай топонимдерін қарастыра келе жылқы шаруашылығының осы этностардың тілдерінің, мәдениетінің, салтының, өркениетінің тарихының, сөздігінің қалыптасу жолындағы жасаған үлкен әсерін байқаймыз.

Жануарларға қатысты атаулар мен соларға байланысты лексикалық бірліктер қазақ тілінің сөздік құрамына ертеден орныққан дәстүрлі қабат ретінде енген. Осы себепті тіл қорының ең көне әрі ауқымды бөліктерінің бірі - жануарлар, әсіресе үй жануарлары туралы сөздер мен тұрақты сөз тіркестері болып саналады. Мұның мәні жануарлардың ғасырлар бойы халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен етене байланыста өмір сүріп, соның нәтижесінде адамның дүниетанымы мен көзқарасының қалыптасуына айтарлықтай ықпал етуімен түсіндіріледі. Осыған орай, тілде жан-жануар атауының негізінде жасалған топонимдер көптеп кездеседі.

Үй жануарларының атаулары қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдер құрамында кездесуі тілдік, когнитивтік сананың жемісі - атауларда сол ұлттық мәдениетке тән лингвоментальді түсініктер, ұғымдар кешенді түрде сақталып қалған және сол аталмыш лингвоментальді ұғымдар (когнитивтік модель-құрылымдар) атаулардың қалыптасуына, берілуіне түрткі болған негіздер мен себептер бар. Демек, кез келген топоним белгілі бір тілдің ұлттық-мәдени болмысын танытатын көрініс, оның репрезентациясы болып саналады. Жануарларға байланысты жасалған топонимдер екі халықта да ең алғашқы түрі екені байқалады. Бұл топонимдердің кәсіпке байланысты қойылған нұсқалары кейінірек пайда болған.

Көне дәуірден қазіргі таңға дейін қазақ тілінің антропонимдерінің негізгі құрамын халықтың мәдени тарихи тұрмысы бейнелейді. Тілде көрініс табатын ұлттық ерекшеліктер антропонимдердің құрамындағы ұлттық мәдени компонентімен байланысты. Мысалы, үй жануарларына қатысты атаулар тобын талдасақ, қазақ тіліндегі топонимдер құрамында көбіне жылқы, қой, түйе, өгізге байланысты компоненттер жиі ұшырасады. Ал ағылшын тілінде мұндай атауларда жылқы, сиыр, қой және құстарға қатысты элементтер көбірек қолданылады. Демек, белгілі бір жануар атауларының негізінде жаңа атау тудыру белсенділігі қазақ тілінде жоғары болып, ағылшын тілінде төмен болуы мүмкін; керісінше, басқа бір атауларда бұл көрсеткіш ағылшын тілінде жоғарылап, қазақ тілінде бәсең байқалады. Сондай-ақ екі тілде де үй жануарлары не құс атаулары арқылы атау жасауға ортақ, жиі қолданылатын компоненттер бар. Зерттеу үрдісінде үй жануарларының атауына байланысты қалыптасқан кісі есімдері ағылшын тіліне қарағанда қазақ тілінің антропоним қорында түйе атауына қатысты жасалған кісі есімдері басым екені көрсетілген. Ол түйе жануарының өмір

сүру ареалымен түсіндіріледі.

2.3. Топонимиялық кеңістіктегі «өсімдіктер» концептісі

Топонимдік материалдар көп жағдайда белгілі бір аумақтағы өсімдік жамылғысының типтері мен флоралық құрамның таралу ерекшеліктерін аңғартады. Өсімдіктер табиғи ортаның маңызды құрамдасы әрі халық тіршілігінің басты ресурстарының бірі болғандықтан, олардың атаулары жер-су атаулары жүйесінде көптеген өңірлерде кеңінен із қалдырған. Қазақстанның мен Ұлы британияның түрлі ландшафттық-климаттық аймақтарында төрт түлік малын өсірген асқар таулар мен кең жазықтарда, адырлы үстірттер мен далалы шөлейттерде, шағыл құмдар мен айдын көлдердің алқаптарында, өзендер жағалауында, орманды өлкелерде өсетін малға керек болатын әрбір өсімдіктің қасиетін жақсы білген, өсімдік атаулары қазақ тілінде орасын көп болғандықтан, жер-су аттарының қойылуына лексикалық негіз болған. Ономастикалық деңгейде қарастырылатын өсімдік атаулары негізінен қазақ топонимдерінің құрамында кездеседі. негізінен қазақ топонимдерінің құрамында кездеседі. Когнитивтік тұрғыдан қарағанда фитонимдік топонимдер тек мал шаруашылығына қатысты деп есептеуімізге болмайды, себебі өсімдіктерге байланысты жер-су аттарында басқа да көптеген лингвоментальді ұғымдар, түсініктер, уәждік негіздер жатыр. Жалпылап айтқанда, ономастикалық «өсімдік» концептісінің көп деңгейлі құрылымында наным-сенімдерге, мал шаруашылығына, эстетикалық талғамдарға, географиялық позитивизмге (табиғи нысанның физика-географиялық ерекшелігінің тілде көрсетілуі), мифтік танымға т.б. байланысты түрлі когнитивтік ақпараттар бар. Осы ақпараттардың кодталған түрін айқындап ашып беру, өсімдік атауларының ономастикалық деңгейде пайда болуын анықтау, олардың когнитивтік негіздерін табу - «өсімдік» лингвоономастикалық концептісін талдап беру болып табылады.

«Өсімдік» концептісінің көпқабатты құрылымындағы маңызды қабаттардың бірі - мифологиялық деңгей. Дәл осы кеңістікте екі негізгі мифофитоним айқындалады: Бәйтерек пен Шөктерек. Қазіргі ертегі, эпос және миф мәтіндерінде бұл теректер туралы сан алуан аңыздар, хикаялар және өмірлік сипаттағы деректер жиі ұшырасады.

Когнитивтік (танымдық) пайымға сүйенсек, Бәйтерек пен Шөктерек тәрізді фитонимдер Жалғызтал, Терек, Теректі, Әулиеағаш, Жиделі, Байсын, Әулиетал секілді топонимдердің қалыптасуына онтологиялық тірек болған деп тұжырымдауға негіз бар. Сонымен бірге адамды (әке, баба, ер, батыр, ата, қыз - мысалы, Шынар есімі арқылы) ағашқа, соның ішінде Бәйтерекке балай атау не теңеу - ағаштың «өмір сыйлаушы» болмысын, яғни тіршілік тудыратын қызметін танытатын символикамен байланысуы ықтимал.

С.Қондыбайдың зерттеуіндегі ой желісін назарға алсақ, өсіп тұрған ағаш әрдайым тек «ғаламдық ағаш» атауымен ғана шектелмейді: ағашқа қатысты мифологиялық түсінік әртүрлі қызметтерді айқындап, соған сай өзге де атауларды қалыптастырған. Солардың бірі - «ғұмыр ағашы», яғни өмірді сақтайтын, тіршілікті жалғастыратын немесе тіршілікті жарататын ағаш. Бұл

да мәні жағынан ғаламдық ағаштың бір түрі, бірақ мұнда негізгі екпін оның «өмір беру» функциясына түседі. Осыған орай ағашқа төмендегідей қасиеттер мен қызметтер телінеді:

1. Жаратушы құрсақ, Ұлы-ана бейнесі: ағаш әйелдік (ұрғашы) кейіпке ие болады.
2. Өмір қоймасы: ағаштың бұтағы, жапырағы және басқа бөліктерінде адамның, жалпы тірі жаратылыстың жаны мен тіршілік бастауы (алғы жан, ұрық) сақталады; ағаш ұрпақты (жанды) белгілі бір тәртіппен таратады.
3. Уақыттың тіреушісі (фиксаторы): кімге қанша ғұмыр бұйырғанын, қандай тіршілік берілгенін белгілеп, бақылап, болған оқиғаны «тіркеп» отырады.
4. Арғы ата-тектің нышаны: ағаш адамның ең көне бабасымен сабақтас символ ретінде танылады.

Жалпы қорытындысында, ғалам ағашы туралы мифтік бейне некелік катынастармен, ұрпақ жалғастығымен, шежіре-таралу жүйесімен және тектік сабақтастық ұғымдарымен тығыз астасып жатады [124, 477].

Осы жоғарыда аталған ұғымдардың аясында «ағашқа» байланысты топонимдер өте ерте кездерде туындаса керек, бірақ уақыт, заман оза келе негізгі уәждік мотивтер ұмытылып кеткен емесе «ағашқа» байланысты басқа уәждік негіздер пайда болып, алға тартылды (мысалы, Еменбай - «емендей алып, күшті, берік болсын» деген ырыммен т.б.).

Бұрынғы «дәстүрлі» топонимикада өсімдіктер атынан қойылған жер-су аттарын «терекпен (немесе қарағай, өлең шөппен, тобылғы, жусан т.б.)» басқа да көптеген өсімдік атауларымен «байланысты» деп қысқа түсіндіруші еді, яғни когнитивтік танымдық тұрғыдан сол топонимдердің уәждік негіздері қаралып, талданбайтын.

Ағаш культі және терек, жиде, қарағай, тал сияқты ағаш түрлеріне қатысты халықтық наным-сенімдер қазақ топонимиясында аса ерте мифологиялық қабаттың қалыптасуына ықпал етіп, бірқатар фитотопонимдердің дүниеге келуіне ментальді негіз болды. «Өсімдік» концептісін көпқабатты когнитивтік (танымдық) модель ретінде қарастырсақ, оның ең байырғы қатпары - мифтік таным екендігіне күмән жоқ.

Диахрониялық (уақыттық) тұрғыдан алғанда, «өсімдік» концептісіндегі мифологиялық деңгейден кейін «тарихи» қабат орнығады. Шартты түрде «тарихи» деп аталып отырған бұл қабаттың басты сипаты, біздіңше, өсімдіктер әлемін адамның күнделікті тіршілігі мен қажетіне қызмет ететін құндылық ретінде пайымдаумен байланысты.

Қазақстандағы фитотопонимдер елді мекен атауларында да айқын көрініс табады. Мәселен, Алматы атауына қатысты ең алғашқы мәліметтер XVII ғасырдағы ойрат (жоңғар) шежірелерінде ұшырасады: қазіргі Қазақстанның осы өңірі бір кезеңде Жоңғар билігінің ықпалында болған, ал Гурбан-Әлиматай («үш алма өсетін шатқал») түріндегі атау сол дәуірдің ізі ретінде қарастырылуы мүмкін. Қарағанды атауы қазақтың «қараған» сөзінен тарайды, ол аудармасында «акация» мәніндегі бұталы өсімдікті білдіреді.

Талдықорған атауы «талмен қоршалған төбешік» деген мағынаға саяды. Шымкенттегі «шим/чим» компоненті тарихи деректерде «чем», «чеменген», «чиминь», «чиминьген» тәрізді нұсқаларда кездесіп, иран тілдерінде «шалғын, шөп» ұғымын берген. Сарыағаш атауы «сары ағаш» тіркесіне негізделіп, барбарис ағашы түрлерінің қазақ тіліндегі атау формасымен байланыстырылатын түсіндіруге келеді.

Өсімдік атауларынан өрбіген қазақ топонимдерінің тағы бір қабатын боз, зығыр, шағыр секілді атаулар құрайды. Бұл қатарда мағынасы күмән тудыратын, екіұшты түсіндірілетін атаулар өте сирек. Солардың бірі ретінде Байқұмғыр топонимін ғана атап өтуге болады: ол, ықтимал, Бай + құм + қыр компоненттерінің бірігуі нәтижесінде жасалған болуы керек. Кейбір карталарға Байқұмкер тұлғасымен бейнеленген. Ол үшін түпнұсқаның басын ашып алу қажет. Атаудың түпнұсқасы дұрыс жазылмаса, оның мағынасын ашуда міндетті түрде тұйыққа тірелеміз. Мәселен, «Жеріңнің аты - еліңнің хаты» атты энциклопедиялық анықтамалықта Байтұрасай топонимі кейбір деректерде Байтұрасай деп жазылады. Алматы облысының топожүйесіне жататын Бәрікернеу оронимінің дұрысы Бәрікөрнеу > Баркөрнеу «барлық маңай көрінетін биік жота» атауы екені дау туғызбайды «159-бет). 5) «Барақ» сын есімі, барлық сын есімдер секілді, зат есіммен тіркескенде ғана толық мағынасын ашады: «барақ бұзау, барақ жүн, барақ ит, барақ кілем, барақ сақал» [127, 101]

Тіркестерден барақ сөзі «жүндес, жүні ұзын, сабалақ» мәнін беретінін байқау қиын емес. Ендеше топонимжасамға да барақ сөзі осы мағынасымен қатысады деген сөз. Барақ сын есімінен аналитикалық жолмен жасалған топонимдер көп емес. Бұл төрт түс атауын бірге қарастырып отырғанымыздың өзі осы - сирек кездесетін үлгілер болғанына байланысты. Барақ + көл (тж.бекеті. Ақмола обл., Сандықтау ауд.) Барақ + сор (қоныс. Қостанай обл., Жангелдин ауд.) Барақ + шиқан (төбе, 588 м. ШҚО, Жарма ауд.) Бұрын Барақ антропонимі белсенді қолданылғандықтан, бұл үш үлгі де антропоним болуы мүмкін. Ал кісі атынан жасалмаған жағдайда, Барақкөл «қамыс, шөбі мол сабалақ көл»; Барақсор «сабалақ шөпті сор»; Барақшиқан «өсімдікті, шиқан тәрізді томпақ дөң» мағыналарында тұруы әбден ықтимал. 192 Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері 6) «Бая» сын есімі + зат есім. Еліміздің оңтүстік аймақтарында бая/пая «өсімдік сабақтары биік өсетін сай, жылға» диалектісі бар [128, 175]. Оның негізінде ир. пая «өсімдік сабағы» сөзі жатса керек [129, 643]. Ендеше бұл зат есім жергілікті жерлерде географиялық термин ретінде топонимжасамға қатыса алады.

Англияның топонимикалық жүйесі инерттілігімен, консервативтілігімен және болмыс көнелілігімен ерекшеленеді.

Фитонимикалық атауларға негізделген ең ерте ағылшын фитотопонимдері адамдар табиғатқа толығымен тәуелді және өзендердің бойымен немесе орманда егілген шағын учаскелерде қоныстануға тырысатын кезеңге жатады. Нәтижесінде табиғи нысандарды сипаттайтын атаулар мен терминдер бір қоныстан екіншісіне көшіріліп қолданылған. А. Н. Абреговтың

тұжырымы бойынша, өсімдіктер дүниесіне қатысты топонимдерді талдау арқылы белгілі бір өңір ландшафтының уақыт өте жойылып кеткен белгілерін де, сондай-ақ атаулардың өзге аумақтардан ауысу құбылысын да айқындайтын құнды мәліметтерге қол жеткізуге болады [130, 90].

Өсімдіктер Англия халқының арғы тегі саналатын англосакстердің күнделікті тіршілігінде айрықша мәнге ие болды. Халықтың негізгі бөлігі ауылдық өңірлерде өмір сүріп, егіншілік пен малға қатысты шаруамен айналысқанымен, қалада тұрғандар да өсімдік ресурстарына едәуір тәуелді еді. Өсімдіктер тек ас-ауқаттың көзі ғана емес, жалпы тұрмыстың тұтқасы қызметін атқарды: англосакстер ағаштан салынған үйлерде тұрып, суық мезгілде жылуды сақтауға тырысты, отын ретінде ағаш жақты, ағаштан құрастырылған арба мен қайық арқылы қатынады, тіпті тағамын да ағаш тостағанмен ішіп-жеді. Сонымен қатар өсімдік текті шикізат ауыл шаруашылығымен қатар тоқыма ісін де қамтамасыз етті: зығырдан мата тоқылып, сан алуан қажеттілікке жарайтын жіп түрлері өндірілді.

Ұлыбритания аумағында көне ағылшын тілінде қалыптасқан фитотопонимдер бірқатар құрамдас элементтер арқылы жасалған. Мысалы, **«ac, acc, ock»** компоненті *емен* мағынасын беріп, Accrington, Acomb, Acton, Matlock тәрізді елді мекен атауларында ұшырасады. Ал **«firth, frith»** тұлғалары *ағаш/орман* ұғымымен байланысты болып, Holmfirth, Chapel-en-le-Frith секілді орманды өңір атауларынан байқалады. **«Shaw»** элементі де *орман-тоғай* мәнін білдіріп, Openshaw, Wythenshawe, Shaw атауларында көрініс тапқан. Сондай-ақ **«weald, wold»** компоненттері *биік ағашты қалың орман, орманды қырат* ұғымдарын жеткізіп, Wealdstone, Stow-on-the-Wold, Southwold, Easingwold, Methwold, Cuxwold, Hockwold сияқты атаулар құрамында сақталған.

Шропшир графтығының топонимдік жүйесінде өсімдік пен ағаш атауларынан туындаған атаулар айтарлықтай үлкен қабатты құрайды. Бұл өңірде ағаш түрлерінің атауы сан қилы болып келуі - табиғи ортада ағаштардың да алуан түрлі болғанын аңғартады. Мәселен, көне ағылшын тілінде «яшень/шаған» ағашына қатысты атау кемінде төрт нұсқада беріліп, Nash, Aston, Ashfields және Ash Magna түрінде жер-су атаулары қатарында орныққан. Бұдан бөлек, аталмыш аумақта шамшат (буковые) ағаштарының да өскені топонимдік деректер арқылы расталады: мысалы, Betton атауы көне ағылшын тіліндегі **bēce** («шамшат») және **tūn** («мекен, қоныс») компоненттерінің бірігуінен жасалғаны осыған дәлел болады. Шропшир аумағында кездесетін топонимдерде сол аумақта өсетін жөке, емен, ракитник, қандыағаш (ольха) және ива талдарының атаулары көрініс алады: Мысалы, Linley ← к.а. тіл. lind «жөке ағашы (липа)» + к.а. тіл. lēah «аумақ»; Acton ← к.а. тіл. āc «емен» + к.а. тіл. tūn «мекен»; Bromfield ← к.а. тіл. brōm «ракитник» + к.а. тіл. feld «өпіс»; Ollerton ← к.а. тіл. alor «қандыағаш» + к.а. тіл. tūn «мекен»; Great wytheford ← к.а. тіл. withig «ива» + к.а. тіл. ford «брод».

Ағылшын топонимдер құрамында ағаштардың атауларын қамтитын топонимдерден басқа, басқа өсімдіктердің атауын, көбінесе шөптердің

әртүрлі түрлерінің атауын қамтитын топонимдер кездеседі. Мысалы, ойконим Farlow к.а. тіл. fearn «қырыққұлақ (папоротник)» және hlāw «үйінді». Осылайша, сол жерлерде Қырыққұлақ өсімдіктері бар екенін айтуға болады. Ежелгі уақытта Шропшир аумағында өскен тағы бір өсімдік түрі клевер (беде): Claverley ← к.а. тіл. clæfre «беде» + к.а. тіл. lēah «ағашты учаске». Benthall ← сияқты атау к.а. тіл. beonet «суоты (полевица)» + к.а. тіл. halh «жер учаскесі» дала сияқты жабайы шөптің болуын куәландырады. Жабайы өсімдіктердің элементтері-атаулары бар атаулардан басқа, зерттеліп отырған топонимдік материалда адамдар арнайы өсіре алатын өсімдіктерден болған бір ойконим кездесті: Leighton ← к.а. тіл. lēas «пияз-порей» немесе «сарымсақ» + к.а. тіл. tūn «мекен». Демек, Шропширдің ежелгі тұрғындары осындай шөптер өсіретін болғанын айтуға болады.

Зерттеу материалдарында ағылшын тіліндегі **Cranberry Township** (cranberry - «мүкжидек») және **Grove City** (grove - «шоқ тоғай, роща») сияқты топонимдер де назарға ілікті. Бұл атаулардың уәжіне сүйенсек, аталған өңірлерде мүкжидек өсірілетін алқаптардың болғанын әрі белгілі бір аумақтарда орман отырғызу (тоғай қалыптастыру) тәжірибесі орын алғанын топонимдік дерек ретінде пайымдауға мүмкіндік бар.

Ағылшын тілді фитотопонимдер жүйесінің тағы бір қабатын Ұлыбритания құрамындағы Шотландия аумағында кездесетін су нысандарының атаулары құрайды. Мұнда кельт тілінен енген **loch** компоненті арқылы жасалған фитотопонимдер жиі ұшырасады. Мәселен, қамысқа қатысты атау кельт қауымдары үшін су айдындарына, көл маңына жақын қоныстануымен сабақтасып, **Loch na Cuilc** - «қамысты көл» (reed or rush loch) түрінде қалыптасқан. Ива ағашымен байланысты **Loch an t-Seitlich** атауы жергілікті дүниетанымда иваның аймен астасқан тылсым қасиеті бар деген сеніммен ұштасып, «ивасы бар көл» (the willow loch) мағынасын береді. Ал **Lochan na Bi** - «батпақты қарағай өсетін жердегі шағын көл» (lochlet of pitch-pine) ретінде түсіндіріледі. Бұлардан бөлек, **Loch Orroid** - «батпақты мирт көлі» (loch of the bog-myrtle), сондай-ақ **Loch Achall** - «орман жаңғағы (hazel) өсетін алқапқа қатысты көл» (loch of the field of hazel) тәрізді атаулар да осы қатарды толықтырады.

Сонымен бірге, шотландық көлдерде жүгерінің жапырағына ұқсас ұзын, берік әрі жалпақ жапырақты ерекше шөп өсетіні айтылады; ол **barranach** деп аталады. Аталған атаудың қазақ және орыс тілдеріндегі баламасы қолжетімді дереккөздер мен сөздіктерден кездеспегенімен, топонимдік қолданыста **Loch a' Bharranaich** «barranach шөбімен байланысты көл» (loch of barranach) түрінде фитотопоним ретінде берілген.

Жалпы алғанда, көлдер Шотландияның айқын символдарының бірі саналады: су нысандарының атаулары елдің тарихи жадын, мәдени болмысын және тұрмыс-тіршілігін танытумен бірге табиғи-географиялық ерекшеліктерін де айқындайды. Осы тұрғыдан қарастырғанда, Шотландияның топонимдік қабаты Ұлыбритания кеңістігіндегі, соның ішінде ағылшын тілінің топонимдік қорының құрамдас бөлігі ретінде сипатталады.

Әлеуметтік-лингвистикалық аспектіде ағылшын тілді топонимияны

зерттеу ағылшын халқының топонимиясының фитонимикалық корпусы - бұл жергілікті ландшафтты, флораны және фаунаны көрсететін және лингвистикалық, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени және этномәдени тұрғыдан тілді байытудың бір көзі болып табылатын атаулардың жақсы ұйымдастырылған жиынтығы екенін көрсетеді.

«Өсімдік» концептін вербализациялау құралдарын зерттеу (осы саланың негізгі тұжырымдамалары) оған ішінара жауап беруге мүмкіндік береді. Ал қазақ және ағылшын тілдеріндегі фитотопонимдерді салыстырмалы талдауы осы тұжырымдаманы әртүрлі лингвомәдениеттердегі берілу ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді.

Осы жоғарыда аталған ұғымдардың аясында «Өсімдік» концептісіне байланысты топонимдер өте ерте кездерде туындаса керек, бірақ уақыт, заман оза келе негізгі уәждік мотивтер ұмытылып кеткен.

Қазақ және ағылшын топонимиялық жүйесіндегі «Өсімдік» концептісіне қатысты наным-сенімдер ең ежелгі мифологиялық қабатқа жатады. Осы көне мифтік түсініктер бірқатар фитотопонимдердің қалыптасуына ментальді түрткі болғаны аңғарылады. Сонымен бірге «Өсімдік» концептісі көпқабатты когнитивтік модель ретінде қарастырылса, оның архаикалық негізін мифтік таным құрайтыны күмән тудырмайды.

2- тарау бойынша тұжырым

Когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептологияда өзектілігі ең жоғары негізгі ұғымдардың бірі - концепт. Осыған сүйене отырып, қазақ және ағылшын ономастикасына тән концептілердің жиынтығын қамтитын кеңістікті, яғни олардың концептосферасын айқындадық.

Ономастикалық концепт құрылымында топонимдерге қатысты этномәдени (лингвомәдени), әлеуметтік, саяси және басқа да қырларды танытатын сан алуан ментальді-когнитивтік мазмұн мен ақпарат қабаттары жинақталып, тілдік белгі арқылы таңбаланып беріледі.

Екі тілдің топонимиялық концептілері ментальді-топонимдік стереотиптер негізінде жинақталып әлемнің топонимиялық көрінісін сипаттайды. Дүниенің топонимиялық бейнесін өрнектеуде, суреттеуге бағыттық (маршруттық) және шеңберлі (радиальды) таным модельдері қолданылады.

Әмбебап кеңістікті, топонимдік кеңістікті категориялау ұстанымдары қарастырылды, сондай-ақ, қазақ және ағылшын топонимиясында қалыптасқан топонимдік, мәдени кеңістікті идеографиялық аймақтарға жіктеу ұстанымдары салыстырылып, дәйектелді.

Зерттеуде топонимдік ақпараттың: 1) мекен - жайлық (адрестік) ақпарат; 2) тілдік ақпарат; 3) этномәдени ақпарат; 4) ғылыми ақпарат; 5) тарихи - деректік ақпарат; 6) лингвоәлеуметтік ақпарат түрлері сипатталды.

Жалпы екі тілдің топонимдік концептілері мен концептілердің іргелі сипаттары, концепт түрлері мен типологиясы айқындалды.

Этно-топонимдік «ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» концептілеріне қатысты когнитивтік матрицаның үлгілері жүйеленіп, соның нәтижесінде тың

ғылыми қорытындылар жасалды. Осы талдау негізінде аталған концептілердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі лексикографиялық-тезаурустық қыры, тарихи-танымдық мазмұны, мәдени-фәлсафалық және энциклопедиялық мәні, ассоциативтік өрісі мен аксиологиялық әлеуеті нақты айқындалды; сондай-ақ олардың өзегін құрайтын фреймдердің модельдік құрылымы ұсынылды.

Топонимдердің таңбалық (семиотикалық) сипаты «жануар» концептісінің әр этностың дүниетанымына сай әртүрлі қырда көрінуіне мүмкіндік береді. Жануарларға байланысты жасалған топонимдер екі халықта да ең алғашқы түрі екені байқалады. Екі тілде көрініс табатын этностық ерекшеліктер топонимдер құрамындағы этно мәдени компонентімен байланысты. Үй жануарлары атауларына қатысты топонимдік құрамды салыстырсақ, қазақ тіліндегі жер-су атауларында көбіне **жылқы, қой, түйе, өгіз** сияқты компоненттер жиі ұшырасады. Ал ағылшын тіліндегі топонимдерде **жылқы, сиыр, қой**, сондай-ақ **құс** атауларының қатысуы басымырақ байқалады. Демек, белгілі бір жануар атауларының сөз тудырудағы белсенділігі қазақ тілінде жоғары болып, ағылшын тілінде төмен көрінуі мүмкін, ал кейбір атаулар керісінше - ағылшын тілінде өнімдірек те, қазақ тілінде сирегірек қолданылады. Сонымен бірге екі тілге де ортақ, яғни үй жануарлары немесе құс атаулары негізінде кең таралған бірқатар ортақ топонимдік үлгілердің бар екенін де байқауға болады. Зерттеу үрдісінде үй жануарларының атауына байланысты қалыптасқан топонимдер ағылшын тіліне қарағанда қазақ тілінің топонимдік қорында түйе атауына қатысты жасалған жер-су атаулары басым екендігі түйе жануарының өмір сүру ареалымен түсіндіріледі.

«Өсімдік» концептісіне қатысты наным-сенімдер қазақ және ағылшын топонимиясында аса көне мифологиялық қабаттың негізін құрап, бірқатар фитотопонимдердің қалыптасуына менталдық түрткі болғаны аңғарылады. Бұл концепт көпқабатты когнитивтік модель ретінде қарастырылғанда, оның ең бастапқы қабаты мифтік таныммен сабақтас екені күмән туғызбайды.

Этнос деңгейіндегі топонимдік концепт құрылымында аталған ұғымның мазмұнына қатысты халықтың когнитивтік базасында орныққан өзекті семантикалар тілдік құрылымдар арқылы жинақталып, ал перифериялық аймақта бейтілдік деректермен ұштасқан тарихи-деректік, тарихи-тілдік және энциклопедиялық білімдер, түсініктер мен ассоциациялар топонимдік білімдер жүйесіне бірігеді. Соның нәтижесінде бұл мазмұн концепт төңірегіне шоғырланып, нақты тілдік бірліктер арқылы объективтенеді.

Этнологиялық кеңістікке топтасқан топонимдік бірліктер жүйесі ұлттық санамен тығыз байланыста болғандықтан, этникалық әрі ұлттық бірегейлікті айқындайтын маңызды көрсеткіш қызметін атқарады. Өйткені топонимдерде оларды қалыптастырған халықтың дүниетанымы, мәдени-рухани болмысы, құндылықтар жүйесі мен жалпы менталитеті тілдік маркер ретінде көрініс табады.

Екі тілдің топонимдерін лингвомәдени және лингвокогнитивтік

тұрғысынан талдау барысында олардан ұлттық дүниетаным ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар екені анықталып, концептілерінің коннотациясы жалпы алғанда екі тілде де бірдей болып табылды. Ішкі мәдени танымдық коннотацияның ұқсас не сәйкес келуі, этностық дүниетаным деген түсінікпен ұштасып, оның екі халықтың дүниетанымына ортақ болуына байланысты. Ал этностық дүниетанымның ерекшелігі, оның тілдегі көрінісі тіл иелерінің өз даму тарихы, әр түрлі табиғи ортасы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік, шаруашылық түрлері т.б. жағдайларына байланысты деп түсіндіруге болады.

3. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдік концептілердің вербалдану ерекшеліктері

Тілді семантика-когнитивтік бағытта зерттейтін З.Д. Попова мен И.А. Стернин тіл семантикасы мен халық концептосферасының арақатынасын бірнеше қағидалар арқылы негіздесе, В.И. Карасик пен Г.Г.Слышкин лингвомәдени концептілердің іргелі сипаттамаларына мыналарды жатқызады: кешенді сипаты; менталдық табиғаты; құндылық сипаты; шарттылық және айқын шекарасының болмауы; өзгермелілігі; жеке санада шектеулі болуы; үшкомпоненттілігі (құндылық, бейнелілік және ұғым компоненттері); концептінің көпапелляциялы табиғаты (полиапеллируемость); концептінің көпөлшемділігі; әдістемелік тұрғыдан ашықтығы және көпжіктелмелілігі. Аталмыш зерттеушілер концептінің әр сипатына қысқаша түсініктеме берумен шектелген. Сонымен қатар аймақтық ономастиканың когнитивтік негіздерін зерттеген орыс ғалымы А.С. Щербак осы жіктеменің негізгі идеяларын басшылыққа ала отырып, ономастикалық концептінің басты сипаттамаларын ғылыми жұмыстыңлық жұмысының авторефератында қысқаша атап өткен. Біз аталмыш авторлардың идеяларын негізге ала отырып, ішінара ұлттық деңгейдегі концептілер мен қазақ тіліндегі ономастикалық (топонимдік) концептілердің іргелі сипаттарын нақты мысалдар арқылы саралап, өз бетімізше жан-жақты зерделеуге талпыныс жасадық.

Орыс зерттеушісі В.И. Карасик концептіні негізгі екі топта: лингвомәдени концепті мен когнитивтік концепті түрінде қарастырады [134,4-20]. концептосфера сипатына қарай концептілерді негізінен әмбебап (жалпыадамзаттық), ұлттық-этноспецификалық, әлеуметтік (өзіндік концептосферасы болады), жеке индивидуалды деп жіктейтіндігі белгілі. Типологиялық сипатына қарай концептілерді абстрактілік (байқауға келмейтін, метафизикалық) және заттық (байқау мүмкіндігі бар) деп бөлу бар. Түр (вид) жағынан С. Воркачев концептілерді онтологиялық (кеңістік, уақыт), гносеологиялық және семиотикалық (мыс., тіл), сондай-ақ иллюкутивтік (тіл тигізу, шақыру т.б.) және т.б. категорияларға жатқызады [135]. Алайда аталмыш белгілерге қарай жіктеу дефинициялық тұрғыдан қаншалықты тиімді, дұрыс екендігін уақыттың өзі көрсетер деген ойдамыз.

Концептіні Ю.С.Степанов, А.П. Бабушкин сынды ғалымдар табиғатына қарай метафизикалық, әмбебап, танымдық, көркем, поэтикалық концептілер т.б. деп ажыратады.

Мазмұн сипатына орай концептілерді параметрлік және параметрлік емес деген оппозициядағы менталдық құрылым ретінде қарастыруға болады. Зерттеушілердің пайымдауынша, нысаналардың: кеңістік, уақыт, мөлшер, сапа және т.б. реалды қасиеттерін салыстыру үшін жіктелмелік категория ретінде ұғынылатыны параметрлік концептілерге жатады. Ал екінші түрге заттық мазмұндағы концептілер жатады. Параметрлік концептілер регулятивтік және регулятивтік емес (реттелген және реттелмейтін) болып бөлінеді.

М. В. Пименова концептілерді үшұғымдық (категориялдық) класта қарастырады: тіл мен ғалам бейнесінің іргетасын құрайтын: Базалық концептілерге: 1. ғаламшарлық концептілер; 2. әлеуметтік концептілер; 3. психикалық (рухани) концептілер жатқызылады. II. Дескриптор концептілер іргелі (базалық) концептілерді әрі қарай жіктей түседі: Дименсионалды концептілер нысанның әртүрлі өлшемдік параметрлерін сипаттауға бағытталады: көлемі, аумағы, тереңдігі, биіктігі, салмағы және басқа да кеңістіктік-өлшемдік көрсеткіштер. Квалитативтік концептілер зат пен құбылыстың сапалық қырларын айқындайды. Бұған температуралық қарама-қарсылықтар (жылы-суық), құрылымдық тұтастыққа қатысты ұғымдар (тұтастық-партитативтік), сондай-ақ физикалық қасиеттер (қаттылық-жұмсақтық) жатады. Квантитативтік концептілер сан-мөлшер категориясымен астасады: біреу, көп, аз, жеткілікті немесе жеткіліксіз тәрізді мөлшерлік бағалар осы топқа кіреді. Релятив концептілер құбылыстар арасындағы қатынасты білдіреді. Соның ішінде бағалауыш концептілер жақсы-жаман, дұрыс-бұрыс, пайдалы-зиянды, дәмді-дәмсіз сияқты құндылықтық өлшемдер арқылы мән береді; позициялық концептілер (қарсы, бірге, арасында, алдында//артында, жанында, жоғарыда//төменде, жақын/алыс); приватив концептілер: (өзінікі//өзгенікі, алу//беру т.б [136]. М. Пименованың жіктеуіне сүйене отырып, концептілердің әрі қарай жіктелу ретін былайша қарастырамыз: ғаламшарлық концептілерге мынадай субкластар енгізіледі: а) метеорологиялық концептілер; ә) биологиялық концептілер; тағамдық, соматикалық, перцептивтік; б) ландшафтық концептілер (дала, орман, тайга, тау, төбе, көл, теңіз, өзен, мұхит, жол); в) заттық концептілер, артефактілік концептімен бірге; Әлеуметтік концептілер тобы 8 тармақтан тұрады, оның ішінде біз тек бір тармағын ғана атаймыз - елдік концептісі және психикалық концепт.

Концептілер белгілі бір лингвомәдениет өкілдерін біріктіреді, олардың арасындағы өзара түсіністіктің негізін қамтамасыз етеді. Жеке лингвистикалық тұлғаның және тұтастай лингвомәдениеттің концептуалды кеңістігі концептуалды сферада ұйымдастырылған. «Концептілік кеңістікті екі қырынан пайымдауға болады. Біріншісі - сыртқы ракурс: концептуалды сфераны белгілі бір этностың ұлттық-мәдени болмысын танытатын құбылыс ретінде талдау. Екіншісі - ішкі ракурс: көпөлшемді субъект ретінде ұғымдар жүйесі арқылы түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің дүниетанымы мен ішкі әлеміне терең бойлауға ұмтылу» [137, 111].

Этноспецификалық тұжырымдамаларды салыстырған кезде салыстырмалы мәдениеттегі бірліктердің ұсынылу асимметриялығын байқауға болады. Мұндай асимметриялықтың ең жоғары дәрежесі лакунарлық болып табылады-бір жүйені басқа жүйемен салыстырған кезде белгілі бір белгілер мен бірліктердің елеулі болмауы. Лакунарлық тұжырымдамалар «толтырылмаған жасушалар» ретінде шартты түрде

мынадай түрлерге бөлінуі мүмкін: 1) салыстырмалы мәдениетте адамдардың қажеттілігінен тудырмайтын, бірақ ойлап табылуы немесе

құрылуы мүмкін объектілерді ұғыну жоқ иллогизмдер [138]; 2) Бір мәдени ортада өзге мәдениетке тән шынайы болмыс белгілерінің (нысандық-объективті, антропонимдік, топонимдік, тарихи, мәдени) кездеспеуі немесе мүлде ұшыраспауы); 3) өзге мәдениет аясында баламасы табыла бермейтін, бірақ туған мәдениетінде нақты атауы бар қасиеттер топтамасы:

Г. Н. Снитко Батыс пен Шығыс деп дәстүрлі түрде жіктелетін мәдениеттерді (Батысқа - Еуропа, Шығысқа - Азия мәдениетін) тану мен түсінуді психологиялық үдеріс ретінде емес, ең алдымен рухани әрі мәдени құбылыс тұрғысынан пайымдайды. [139].

И. Е. Аничковтың пікіріне сәйкес, басқа мәдениеттің барлық идиоматикалық және кез келген ментальды білім беру этноспецификалық деп санауға болады. Бұл тұрғыда лингвистикалық континуум идеясына назар аудару қажет [140]. В. М. Савицкий, тұжырымдамасына сәйкес біз тілдік бірліктің идиоматикасы туралы немесе осы немесе басқа тұжырымдаманың лингвомәдени ерекшелігі туралы айтуға болады [141]. Қазақ дүниетанымының мәдени өзегінде батырлық пен батылдық, көркемдікке іңкәрлік, жомарттық, мейірімділік тәрізді мінездік басымдықтар орныққан. Осындай құндылықтар қазақ этномәдени кеңістігінде ертеден қалыптасып, тіл тұтынушыларының әлемді қабылдау тәсілін, ойлау жүйесін айқындайды. Ал ағылшын мәдени болмысын сипаттағанда, оны ағылшын тілінде ерекше салмаққа ие бірқатар концептілермен байланыстыру жиі кездеседі: Freedom - «еркіндік», Privacy - «жеке кеңістіктің қорғалуы/құпиялылық», Enterprise - «іскерлік, кәсіпкерлік рух» және т.б.

Халықтың этномәдени даралығын танытатын айғақтар алуан түрлі. Соның бірі - белгілі бір елдің табиғи-географиялық келбетін әрі ұлттық ерекшелігін танытатын реалий атаулар. Мәселен, Ұлыбританияға тән лексика қатарында heath (қырқалы/таулы өңір), dale (аңғар, алқап), fen country (Англияның шығысындағы батпақты аймақтар), loch (көл), white cliffs (борлы жартастар) сияқты атаулар кездесіп, сол кеңістіктің табиғи сипатын да, мәдени танымын да аңғартады.

Кейде осы аумақта кең таралған жануарлар мен өсімдіктердің атауларынан құралған топонимдер лингвомәдениетті тасымалдаушы-халықтың фондық білімдерінде бекітілген стереотипті ассоциациялардың тұтас бір қатарымен қабылданады.

Халықтың рухын, ойлау ерекшелігін және әртүрлі лингвомәдениет өкілдерінің шындықты қабылдау сипатын көрсететін тұжырымдамалардың алшақтығы өзінің концептосферасы арқылы бөтен мәдениетті ұғынуға және сол арқылы түсініспеушілікке әкеп соқтыруы мүмкін. Ю. С. Степановтың пікірінше, әрбір мәдени концепт өзіндік «синтаксистік жүйеге» ие болады: әрқайсысы өзіне ғана тән синтаксистік қағидалар жиынтығы негізінде қалыптасады [142, 325].

Шындықтың әр түрлі концептуализациясы мен әлем дамуындағы белсенділік дәрежесіне байланысты халықтық тәжірибені вербализациялау формасы да ерекшеленеді. Халықтың этномәдени ерекшелігін куәландыратын түрлі белгілер бар. Басқа лингвистикалық мәдениетте

баламасы жоқ ұғымдар зерттеушіні қызықтыратыны сөзсіз. Этноспецификалық ұғымдар адамның материалдық болмысқа қатысты танымын ғана емес, сол әлемді құндылық тұрғысынан қабылдауын, шындықты меңгеру жолдарын және оны моральдық өлшеммен бағалау тәсілдерін де айқын аңғартады; бұған қоса, олар этносқа тән психикалық-перцептивтік ерекшеліктерді де кеңінен бейнелейді. Этномәдени алшақтықтарды пайымдау арқылы біз өзге мәдениет кеңістігінен өзара сабақтасқан мағыналық-құндылықтық жүйелерді танып, соның нәтижесінде дәл сондай құндылықтардың өз мәдениетіміздегі мәнін тереңірек ұғынуға мүмкіндік аламыз.

Ал топонимдік концепт табиғат пен кеңістікке, сондай-ақ ономастикалық әмбебаптарға тікелей қатысты болғандықтан, ол әуелден осы жалпы концептілердің құрамында қарастырылып келеді; осы себепті оны параметрлік концепт ретінде сипаттауға негіз бар. Мұның уәжі екі қырынан көрінеді: бір жағынан, кеңістік феноменінің өзі әртүрлі физикалық-өлшемдік сипаттамалармен айқындалады, екінші жағынан, нақты геофизикалық нысан да белгілі бір параметрлер жиынтығына тәуелді түрде танылады. Мәселен, «тау» концептісін алсақ, оның параметрлік белгілерін жер бетіндегі орнының координаталарынан бастап, теңіз деңгейінен биіктігі, ұзындығы, созылу бағыты мен ауқымы сияқты көптеген өлшемдер арқылы жүйелеуге болады; осындай мәліметтердің барлығы бірігіп, параметрлік ақпараттардың тұтас кешенін құрайды. Сондай-ақ дескрипторлық концептілер тобына жататын диенсинаналды концептілерді құрылымдайтын өлшем, тереңдік, биіктік, мөлшер т.б. белгілері топонимдік концептіде өзектеледі.

Концепт когнитивті ақпарат тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар мәдениет бірлігі ретінде де қарастырылуы тиіс.

Топонимдердің концептуалдану сипатын қарастырғанда, ғаламның топонимдік бейнесі әр алуан концептуалдық құрылымдар арқылы тілде көрініс беретіні аңғарылады. Ұлттық тілдегі жалқы есімдер жүйесі мәдени кеңістікте әлемнің тілдік бейнесінің бір фрагменті ретінде ұғынылып, соның аясында концептуалданады. Ал мәдени кеңістік лингвистикалық қырынан болмыстың этноспецификалық қабылдануына сүйеніп, сол шындықтың тілде бейнелену тәсілдері мен құралдарын айқындайтын орта ретінде сипатталады. Концептінің этномәдени деңгейде мәдени концепт дәрежесіне көтерілуіне негіз болатын бірнеше алғышарт бар; осы критерийлер тұрғысынан қарағанда, аталған топонимдік концептілердің аталған шарттарға қаншалықты сәйкес келетінін бағамдауға мүмкіндік туады. Осы тұста қазақ тілінде мыңдаған сөздер, ұғымдар бар, солардың барлығы бірдей концепт құрылымдай ала ма? деген заңды сауал туындайды. Көрсеткеніміздей, жеке концепт, ұжымдық (әлеуметтік, кәсіби топтар, идеолектілік, региолектілік сипаттағы) концептілер және ұлттық концептілер түрі ажыратылады. Яғни когнитивтік лингвистикада қазіргі кезде қалыптасқан *концепт* туралы жалпыланған анықтамаға сай, ол ұлттық

деңгейде кең танымал концепт болуы тиіс. Оның құрылымында жеке, ұжымдық концептілердің ортақтанған, құндылық әлеуеті жоғары белгілерінің «эталондық» жиынтығынан құрылымданған концепт түрі жатады. Концепт жөніндегі пайымымызды ықшам түрде төмендегідей түйіндеуге болады: белгілі бір ұғымның этноконцепт дәрежесіне көтерілуі үшін, алдымен ол этнокогнитивтік базаның өзегіне енетін прецеденттік феномен ретінде мойындалуы қажет. Одан кейін, ұлттық дүниетанымның тілдік бейнесінде орныққан бұл түсінікті оған қатысты жинақталған аялық әрі энциклопедиялық білімдер жүйесі мазмұндық тұрғыдан қалыптастырып, концепт құрылымын айқындайды. Үшіншіден, концептінің міндетті түрде белгілі бір «тарихи жады», яғни тарихи-этимологиялық негізі болуы тиіс. Ең басты шарт - концепт өз болмысын қайта жаңғыртып (реконструкцияланып) отыруы үшін ол әдебиет пен өнердің түрлі үлгілерінде жиі қайталанып, әр қырынан түсіндіріліп, интерпретацияланып тұруы керек; мұндай тілдік-мәдени деректер көбейген сайын, сол концептінің лингвомәдени әлеуеті де күшейіп, ықпалы арта береді.

Ономастикалық концепт, соның ішінде топонимдік концепт, көбіне басқа әмбебап концептілердің негізінде ұйымдасады: ең алдымен кеңістік пен адам концептілері жетекші рөл атқарады, ал бұдан кейінгі қабатта тау, өзен/су, өсімдік, жануарлар сияқты концептілер өрісінде жинақталып, мағыналық тұрғыдан жүйеленеді. Оны аталмыш концептілер өрісі арқылы топонимдік концептінің репрезентациялану мысалдарын Б. Тілеубердиевтің докторлық ғылыми жұмыстыңсынан көреміз. Сонымен қатар біз агиотопонимдер дін және әулиелік концептілері өрісінде топонимдік концептіге ұйымдасса, алдын-ала байқауымызша, отаршылдық, тоталитарлық сипаттағы ойконимдер идеология, саясат концептілері өрісінен орын алады. Артефактік метафора арқылы номинацияланған атаулар этникалық мәдениет концептісінің материалдық мәдениет лексика-семантикалық өрісіне енеді. Мәселен, Қазығұрт, Каспий, Ұлытау, Алтай, Арал, Еділ, Жайық, Сырдария, Отырар, Тараз, Жетісу, Сарыарқа, England, London, Oxford, т.б. сынды прецеденттік атауларды топонимдік концепт деп танимыз. Олардың концептілік құрылымын талдау үшін тарихи, азаматтық, этникалық мәдениетіміздегі нақты оним феноменінің орнын, бұл концептілердің ұғымдық (фактуалдық), бейнелілік және аксиологиялық сипаттамаларын айқындап алу керек. Сөйтіп олардың ұлттық ғаламның тілдік бейнесіндегі әлеуметтік-мәдени ерекшелігін көрсетуге болады.

Бұл біздің тәжірибеміз жүйесіне голографиялық кіріктірмемен сипатталатын көп өлшемді вербалды-вербалды емес білім. Концепт мәдени кеңістікте мәдени кеңістік деп лингвистикаға қатысты тілдік өрнектің тәсілдері мен құралдарын айқындайтын шындықты этноспецификалық қабылдау түсініледі-белгілі бір тарихи кезеңдегі құндылықтарды тиісті жиынтығын білдіреді (мысалы, imperial London, multicultural London, postcolonial London - Лондондық концептінің қазіргі тұжырымдамасында әр түрлі дәуірлер бойынша қайталау / көрсету / қашу мотивінің көрінісі)

Олардың атауымен байланысып, тілдік қолданыста іске асатын мәдени тұрғыдан мәнді тұжырымдамалардың вербалды бейнеленуі сол тіл мен сол мәдениет үшін тірек сөздер қатарына жатады. Ал концепт қатаң әрі бірізді түрде ұйымдасқан құрылым ретінде бекімейді: нақты бір қарым-қатынас жағдаятында оның кез келген белгісі не алға шығарылып өзектенуі, не керісінше көмескіленіп бейтараптануы ықтимал. Мәселен, *to read London as a newspaper* үлгісінде «физикалық кеңістік» сипаты кейін ығысып, «семиотикалық жүйе» қыры басым көрінеді. Сондықтан концепт шекарасы анық емес, диффузды болады; «оқу» үдерісі аяқталатын нүктеге тірелмей, өзге тұжырымдамалардың шексіз қатарына үздіксіз мензеу және соларға сілтеме жасау мүмкіндігімен сипатталады. Концепт когнитивтік парадигмалар жүйесінде сараланып қарастырылады да, контексте энциклопедиялық/фондық білімнің қосымша іске қосылуы арқылы өзектенеді. Мәселен, «Британ империясы» парадигмасына «Лондон» концептін енгізгенде, ол кең мағынадағы «әлем» контекстінде сипатталып, Лондон бұрын дүниені билеген империяның ғана емес, барған сайын сол империя бір кезде басқарған әлемнің өзін де мегзейтін метонимиялық «орталық-емес орталық» ретінде түсіндіріледі: *“It is important to view London as a decentred centre a metonym not just of the empire that once controlled the world but also, increasingly, of the world that the Empire once controlled”* [143].

Концепт қай когнитивтік құрылым құрамына орналастырылса, ол сол құрылымның қырлары арқылы әр жақтан «айналдырылып», түрлі қырынан көрінеді. Ойлау әрекеті барысында нақты тұжырымдамалық мазмұнды жүзеге асыру үшін жеткілікті болатын ең аз лингвистикалық, ұғымдық және психологиялық (когнитивтік) алғышарттарды әр деңгейде өзектендіре отырып, концепт фрейм құрастырады. Фрейм кешенді жағдайды импликациялайды оны кадрмен салыстыруға болады, оның шеңберіне мән-жайлардың осы жиынтығы үшін әдеттегі және елеулі нәрсе жатады, бұл мәдени-ерекше бірлік, бұл мәдениетте әдеттегі стереотипті болып табылатыны туралы ақпарат кіреді («Лондон» концептінің «urban area» және «capital city» жоғары деңгейдегі фреймдік схемаларға кіреді).

Деңгейаралық концептуалды және концептуалды байланыстар метафораның әрекетін талдау есебінен анықталады, ол когнитивті Лингвистикада сөздің екі мәнін байланыстыратын бейнелі құрал ретінде емес, екі ұғымдық саланы біріктіретін негізгі ментальдық операция ретінде түсіндіріледі.

Топонимдердің кумулятивтік қызметі арқылы оларда тарихи-мәдени, этноәлеуметтік мәліметтер қалыптасып сақталады, сондықтан топонимияны ақпараттық күрделі семиотикалық жүйедегі мәдени факт ретінде қарастырсақ болады. Топонимдік атауларды белгілі бір топтарға бөлу арқылы этнос пен қоғамның дүниетанымдық деңгейі, сондай-ақ қоршаған ортаны танып-меңгеру тәжірибесінің нәтижелері сол атаулардың лексика-семантикалық қабаттарынан көрініс табады. Концептілердің тілдік тұлғаға айналуы - құрылымы күрделі әрі көпқабатты лингвокогнитивтік үдеріс: ол ментальді-топонимиялық стереотиптерге сүйенеді, ал тарихи кезеңнің ауысуына қарай

концепт құрамындағы компоненттердің салмағы мен орналасуы өзгеріп, динамикалы сипатқа ие болады. Ғаламның ономастикалық этностық бейнесі - ономастикалық концептілердің жүйелі де кешенді жиынтығы және этнос танымының жалқы есімдер деңгейіндегі тілдік көрінісі. Ономастикалық концептілер тілдік санадағы лингвоментальді құрылым болғандықтан, олардың тілдік көрінісі, яғни вербалдану қызметі және когнитивтік-ментальді өрісте алуан түрлі қызметтері болады.

Зерттеу нәтижесінде этно когнитивтік база әр халықтың санасындағы топонимдік ақпарат пен білімдерді құрылымдаудың, сақтау мен таратудың әмбебап бірлігі ретінде танылатындығы көрсетілді.

3.1 Топонимдік концептілердің көркем мәтіндерде вербалдануы
Көркем туындының лексикалық жүйесінде ономастикалық бірліктер (жалқы есімдер) айрықша салмаққа ие. Олар әр қаламгердің тілдік қолданысында көзге бірден түсетін, мағыналық әрі стильдік тұрғыдан айқын таңбаланатын экспрессивті құрал ретінде көрінеді, сөйтіп авторлық стильдің дара белгісін танытады.

Шығарма мәтіні мен жазушының шығармашылық «ономастикалық әлемін» қалыптастыратын жалқы есімдер тек мәтін түзуші қызметпен шектелмейді. Олар атқаратын парадигмалық және синтагмалық қызметімен қатар, өздері меңзейтін эстетикалық нысандар арқылы автордың көркем ойлау жүйесі мен дүниетанымын ашуға ықпал етеді; мәтіннің сөйлеу өрісінің және әдеби-композициялық құрылымының өрбуіне қатысады; көркем мәтінге тән категориялар мен қасиеттердің іске асуына тікелей әсер етеді. Осы қырлар мәтін лингвистикасы мен стилистика аясында, соның ішінде лингвистикалық поэтика бағытында арнайы талдауды қажет етеді.

Көркем мәтіндегі ономастикалық әлемді және жазушы тіліндегі ономастикалық кеңістікті сипаттап-зерттеу нәтижесінде қазіргі ғылым жеке авторлық ономастикалық жүйенің элементтерін ұлттық, жалпыхалықтық ономастикалық жүйемен салыстыра отырып, оны функционалдық тұрғыдан туынды әрі дербес құрамдас жүйе ретінде қарастырады.

Мұндай жүйенің сипатына көркем бейнелеудің тәсілдері мен жанрлық табиғаты, туындының композициялық түзілімі, тақырыптық-идеялық өзек, сондай-ақ сөз эстетикасының кең өрістегі көрінісін танытатын индивидуалды-көркемдік сөз қолданыстар мен есімдік бірліктердің барша ерекшелігі шешуші ықпал жасайды.

Қазіргі әдеби ономастиканың ілгерілеуіне оның мәтін стилистикасы мен лингвистикасының негізгі идеялары және талдау әдістерімен сабақтасып, тоғыса дамуы елеулі серпін беріп отыр.

В.В. Виноградов көркем әдебиет жөніндегі тұжырымдарын жүйелей келе, «Стилистиканың міндеттері» атты еңбегінде мынадай ой айтады: көркем мәтіндегі есім, фамилия, лақап аттарды іріктеу, олардың жанрлық-стильдік ортада құрылымдану ерекшеліктері, сондай-ақ бейнелеу мен мінездеме берудегі қызметі секілді мәселелерді бірнеше ғана мысалмен шешу мүмкін емес; бұл - көркем әдебиет стилистикасының ауқымы кең әрі күрделі

саласы [145, 37-38]. Шынында да, аталған проблемалар стилистика мен ономастиканың тоғысқан ірі бағытын құрайды. Мұның жеткілікті деңгейде зерттелмеуінің басты себептерінің бірі - осы екі ғылымның әлі толық ықпалдаспауы, зерттеу нысандарының ортақ арнада ұштасып, біртұтас жүйе ретінде қарастырылмауы. Әдеби ономастиканың теориялық-әдістемелік негіздері де жеткілікті қалыптаспаған; әртүрлі қаламгерлер шығармалары негізінде көркем мәтіндегі жалқы есімдердің парадигмалық және синтагмалық қырларының барлық аспектілері толық ашыла қоймаған.

Қазіргі кезеңде көркем шығарма мәтініндегі жалқы есімдерді жүйелі талдаудың негізгі аспектілері мен принциптерін оларды даралайтын белгілер арқылы айқындауға болады:

1. Зерттеу нысанына қарай: мәтіндік және мәтіннен тыс (әлеуметтік-лингвистикалық, энциклопедиялық, тарихи және т.б.).
2. Коннотация сипаты бойынша: стильдік (ішкі) және жалпы тілдік (сыртқы).
3. Мәтіннен тыс деректің мазмұнына қарай: лингвистикалық (ономастикалық, коннотативтік) және экстралингвистикалық (энциклопедиялық, әлеуметтік, тарихи-мәдени, болмыстық және т.б.).
4. Мәтіннің семантикалық-композициялық деңгейіне қатыстылығына қарай: ономастикалық және ономапоэтикалық.
5. Топонимиялық кеңістікті қамту дәрежесіне қарай: толық және әртүрлі (кездейсоқ).
6. Жүйелік байланыс типтері бойынша (семантикалық-композициялық деңгейлердің әрқайсысы үшін): парадигматикалық және синтагматикалық.
7. Семантикалық-стилистикалық талдау қырлары бойынша: құрылымдық және функционалдық.

Көркем шығарма тілін жүйелі әрі кешенді қырынан қарастыру орыс тіл білімінде XX ғасырдың 1920-30-жылдарынан бастап қалыптасып, бүгінгі таңда жетекші бағыттардың біріне айналды. Осы әдіснама шеңберінде (Ю.Н. Тынянов, Б.А. Ларин, Л.В. Щерба, В.В. Винаградов, А.М. Пешковский және т.б.) мәтіннің түрлі құрылымдық деңгейлеріндегі бірліктер - сөз, сөз тіркесі, күрделі синтаксистік тұтастық, сөз қолдану тәсілдері сияқты компоненттер функционалдық-семантикалық тұрғыдан талданады. Мұндай талдау көркем мәтінді зерттеудің негізгі өзегін құрайды. Ал суреттеу (бейндау) мақсаты - жазушының қолданысынан туындайтын дара семантика-стилистикалық жүйені айқындап, сол жүйенің ерекшелігін ашу.

Осы жалпы функционалды құрылымның ішіндегі маңызды бөліктің бірі - жалқы есімдердің қолданылуы. Өйткені жалқы есім мәтінде оқшау тұрмайды: ол әрдайым жақын контекстпен де, тұтас мәтіндік кеңістікпен де өзара сабақтасып, мағынасы сол байланыстар арқылы нақтыланады. Демек, көркем мәтінде жалқы есімдер шығарманың тұтас бейнелілік табиғатын қалыптастыруға белсенді қатыса отырып, стильдік жүйенің мәнді элементі ретінде танылады.

Көркем шығарма мәтіні эстетикалық мағына белгілі бір

ұйымдастырылған сөйлеу амалдары арқылы жасалатын, ішкі заңдылықтары бар тұйық жүйе болғандықтан, жалқы есімдердің семантикалық әлеуеті де кеңейеді: олар мәтін ішінде индивидуалды-көркемдік мағына түзетін ұғымдық байланыстармен, күрделі ассоциациялармен және коннотациялармен қабаттасып, мағыналық тұрғыдан «өсіп-ұлғаяды».

Парадигматикалық бағыттағы жүйелік талдау, әдетте, төмендегі мәселелерді қамтиды:

- мәтіндегі ономастикалық кеңістік құралдарын айқындау және оларды жүйелеу;
- жалқы есімдер құрамын топонимиялық және окказионалдық құрылымдарды қоса отырып, тақырыптық топтар мен бөлімдер бойынша типологиялық тұрғыдан талдау;
- көркем мәтінде бір денотатқа қатысты қолданылған ономастикалық атаулардың барлық нұсқалары мен берілу тәсілдерін түгел есепке алу;
- жалқы есімдердің мәтін тақырыбы және тірек сөздер жүйесімен байланысын анықтау;
- жалқы есімдерді сюжет дамуына ықпалына, көпдеңгейлі семантикалық композициядағы орнына, мәтіннің мақсаттылығы мен байланыстылығын қамтамасыз етуіне, сондай-ақ ашық және жасырын мазмұнды танытудағы қызметіне қарай жіктеу.

Синтагматикалық қырынан қарастырғанда жалқы есімдерді зерттеу оларды тізбекті мәтін аясында - сөйлем деңгейінде, күрделі синтаксистік тұтастық (абзац) көлемінде және өзге де құрылымдық бірліктер шеңберінде талдауды қамтиды. Мұндай талдау барысында бірқатар өзекті мәселелер назарға алынады:

- жалқы есімдердің қолданылу үлгілерінің толық спектрі (дара және топтық қолданыс, номинативтік-бейнелік қызмет, ауыспалы мән, перифразалық түр, жинақталған-символикалық сипат және т.б.), сондай-ақ олардың апеллятивтермен және өзге жалқы есімдермен өзара байланысы, мәтіндегі микротақырыптармен сабақтастығы;
- әр алуан стилистикалық қызметтердің мәтінде іске асуы, контекстке енгізілу тәсілдері және сөйлеу композициясының аясында көркем шығарма формаларының әртүрлі түрлерінде қолданылу ерекшеліктері.

Көркем туынды мәтінінде жалқы есімдердің жиілігі біркелкі болмайды: бір шығармада мол кездессе, екіншісінде сирек ұшырауы мүмкін. Дегенмен көркем мәтінде көрінетін осы атаулардың жиынтығы шығарманың ономастикалық кеңістігін қалыптастырады.

Көркем мәтіндегі жалқы есімдерді өзіне тән белгілеріне қарай бірнеше топқа жүйелеуге болады. Ең алдымен, олардың заттық-мағыналық сипаттарына сүйене отырып, оппозициялық жіктерге бөлу орын алады: антропонимдер мен топонимдер, топонимдер мен урбанимдер және басқа да ұқсас жіктемелер.

Аталған атаулардың барлығы көркем мәтіндегі ономастикалық кеңістіктің өзекті қабатын (өзегін) құрайды. Сонымен бірге көлемі шағын кейбір көркем мәтіндерде тек окказионалдық көркем номинация тәсілдері

басым қолданылуы да ықтимал. Сол себепті көркем мәтіндегі жалқы есімдерді көркем номинация әдістері тұрғысынан узуалды лексикалық тәсіл және оккозионалдық, контекстуалдық, индивидуалдық-авторлық тәсілдер деп ажыратуға болады. Ал топонимдік атаулар, әдетте, кез келген көркем мәтіндегі ономастикалық атаулар жүйесінің негізгі өзегіне тұрақты түрде енеді.

Көркем мәтіндегі ономастикалық кеңістікте жалқы есімдерді үшінші тұрпатта жіктеу олардың халық тіліндегі ұлттық есімдер жүйесімен байланысын, арақатынасын айқындауға негізделеді. Осы деңгейде бірқатар қарсы қоюлар (оппозициялар) байқалады: шынайы және ойдан жасалған атаулар; шынайы есімдердің өз ішіндегі төл және кірме (шет тілдік) қабаты; көне және жаңа (қазіргі кезеңге тән) атаулар; қолданыс жиілігіне қарай жиі ұшырасатын және сирек қолданылатын бірліктер; әлеуметтік-аумақтық сипатына сай қалалық және ауылдық есімдер және т.б.

Жалқы есімдер тіл жүйесінде ғана емес, сөйлеуде, мәтінде, әсіресе көркем әдебиет аясында да сан алуан семантикалық реңкке ие болады. Олардың әртүрлі топтары функционалдық стильдердің әрқайсысында өзіндік стилистикалық міндет атқарып, қызмет өрісімен ерекшеленеді. Ал көркем әдебиет стилінде жалқы есімдер эстетикалық мәні күшейген белсенді құрал ретінде көрінеді: олар шығарманың жанрлық табиғатына қарай коммуникативтік-номинативтік, сипаттамалық, мінездемелік, уақыттық-кеңістіктік, идеологиялық, мәдени-тарихи және басқа да қырларда танылады.

Л.В. Щербаның пайымдауынша, әдеби шығарма мәтіні - жазушының эстетикалық қағидамен реттелген «жеке сөйлеу әрекетінің» жемісі; мұндай мәтін автордың дара жүйесін (стилін) танытатын «әрекеттік сөздігін» құрайды әрі соны бейнелейді [146, 34]. Осы тұрғыдан алғанда, көркем әдебиеттегі жалқы есімдер де жазушы тіліндегі өзекті, әрекеттік лексикалық қордың құрамына кіретіні күмәнсіз.

Көркем мәтіннің жүйелі ұйымдасуы туралы Прага лингвистикалық үйірмесі өкілдерінің тұжырымдары да осыны қуаттайды: «Поэтикалық шығарма - функционалдық құрылым, сондықтан оның жеке элементтері тұтастықпен байланыссыз ұғыныла алмайды» [147, 25].

Міне, көркем сөз стилистикасы тұрғысынан алғанда, жазушы тілінде өзара сабақтас екі түрлі жүйе қатар әрекет етеді: біріншісі - жалпы халыққа ортақ әдеби тіл, екіншісі - қаламгердің дара сөйлеу-шығармашылық мәнері. Бірақ бұл екеуін бір-бірінен мүлде ажыратып тастауға да, жасанды түрде қосып жіберуге де болмайды. Өйткені автордың «жеке қолданысы» ұлттық тілдің қалыбынан өрбиді, соған сүйенеді, алайда дәл сонымен толықтай теңестірілмейді.

Көркем мәтіндегі әрбір тілдік бөлшек мәтін түзуші қызмет атқарады. Осы тұрғыдан жазушының сөз жұмсау тәсілі оның мазмұндық-стильдік жүйесінің іргетасын қалайды. Бұл - тілдегі лексикалық қорды мағыналық жағынан байыту, ең ұтымды сөзді сұрыптау арқылы көрінетін шығармашылық әрекет. Лексикалық бірліктер қатарына ономастикалық атаулар (жалқы есімдер, жер-су аттары т.б.) да енеді. Көркем

шығармашылықтың заңдылығына сай, авторлық сөз қолданыс көбіне сөздің мағыналық құрылымын жаңғыртумен, оны контекст ішінде жаңа қырынан байланыстырумен және ерекше көркем мән үстемелеумен ұштасады.

Осы «ерекше көркем мәнді» Б.А. Ларин 1923 жылы *эстетикалық мағына* деп атаған. Ғалымның пайымдауынша, мұндай эстетикалық мағына сөздің тура мағынасы мәтін ішінде көмескілене бастағанда пайда болады; ол сөздің құрамына еніп, түрлі «мағыналық реңктер» ретінде көрініс береді және сөйлемнен бастап абзац, тарау, тұтас шығармаға дейінгі кіші контекстен үлкен контекске дейінгі байланыстар арқылы ашылады. Яғни ол нақты бір нысанға қатысты міндетті түрде күтілетін мағына болмауы мүмкін, тіпті тосын сипатта көрінгенімен, ойдың модальдық сапасын білдіруде алмастырылмас қызмет атқарады [148, 32].

М.Н. Кожина «Стилистика соотношении с лингвистикой текста» атты мақаласында мәтін лингвистикасы мен стилистиканың жақындығын ерекше атап өтеді: бұл екі бағытты тек зерттеу нысаны ғана емес, зерттеу пәнінің ортақтығы да біріктіреді. Екі ғылым саласының да негізгі мақсаты - мәтіннің құрылымдық (жүйелік) сипаттарын талдау.

Зерттеуші мәтінге тән бірқатар басты белгілерді айқындайды. Атап айтқанда, мәтіндегі тұтастық пен байланыс - ойды жеткізу тәсілдерінің өзара ұштасуынан көрінеді; мазмұн мен құрылымның бірлігі мәтіннің бүтіндігін қамтамасыз етеді. Сонымен бірге мәтіннің ішкі тереңдігі (мәтінішілік мағына қабаты) болады. В.А. Кухаренко ұсынған тұжырымға сәйкес, мәтіннің концептуалдылығы (концепт) да оның маңызды қырларының бірі ретінде қарастырылады. Бұған қоса мәтінде интеграция, проспекция және ретроспекция сияқты категориялар көрініс табады. Ал когезия, яғни мәтін ішіндегі байланыстар, көбіне тема мен реманың қайталанып, бір-бірімен сабақтасып отыруы арқылы жасалады.

Э.Г. Ризель мәтін құрылымына тән үш негізгі қасиетті бөледі: біріншісі - заттық-қисындық ұйымдасу; екіншісі - архитектуралық құрылым (абзац, бөлім, тарау және т.б.); үшіншісі - баяндау формасы (суреттеу, хабарлау, монолог, диалог).

И.Р. Гальперин «Текст как объект лингвистического исследования» еңбегінде мәтіннің өзекті белгілерін жүйелеп көрсетеді. Ол мәтіннің ақпараттылық сипатын (деректік, тұжырымдық және мәтінішілік ақпарат) алдыңғы қатарға қояды; сонымен бірге мәтіннің бөлшектілігін, когезиясын, континуумын (көркем кеңістік пен уақыт категориялары), мәтін бөліктері мазмұнының өзара байланысын, ретроспекция мен проспекцияның қызметін, мәтін модальділігін (субъективті және объективті қырлары), сондай-ақ мәтіннің сатылығы мен аяқталғандығын негізгі көрсеткіштер ретінде таниды [149,92].

Көркем мәтіннің өзіне тән аталған белгілері, ең алдымен, мәтіндегі лексика-семантикалық жүйемен және жалқы есімдердің қолданыс ерекшелігімен тығыз сабақтас. Ономастикалық бірліктер көркем тілдің түрлі формаларында ұшырасып, әдеби мәтіннің басты сипаттарын танытуға әрі жүзеге асыруға қызмет етеді.

Дегенмен, мәтін лингвистикасы тұрғысынан қарастырғанда, көркем әдебиет авторлары жалқы есімдерді мәтінді құрастырудың құрылымдық-мағыналық өзекті тетігі ретінде арнайы назарда ұстай бермейді. Бұл мәселеге жүйелі түрде тоқталғандардың бірі - зерттеуші **В. А. Кухаренко**. Ол «Интерпретация текста» еңбегіндегі «Жалқы есімдер» тарауында «Мәтін деңгейінде актуалдану» атты бөлімді арнайы қарастырады [150, 101-110]. Ғалым мәтінді дербес коммуникативтік бірлік деп сипаттай отырып, көркем мәтіндегі тақырып пен жалқы есім секілді стилистикалық категориялардың мәтін ішіндегі қызметіне назар аударады.

В. А. Кухаренко жалқы есімдердің мәні мен жұмсалымына қатысты мынадай тұжырым ұсынады: «Семантически полнее в языке ИС выступает предельно информационно насыщенной единицей в речи каждого коммуниканта, ибо, означивая объект, включает весь запас знаний говорящего о нем» [150, 101-102]. Яғни тіл жүйесінде мағыналық тұрғыдан “босаң” көрінетін жалқы есім сөйлеуде керісінше, аса ақпаратты бірлікке айналады: ол объектіні атай отырып, сөйлеушінің сол нысан жөніндегі білім қорын түгел дерлік қоса іске қосады. Мұндағы білім ауқымы қатысым жағдаятына және қарым-қатынасқа қатысушылардың ұстанымына қарай құбылып отырады. Автор жалқы есімдердің сөйлеудегі типтік қырлары ретінде: ақпараттылықтың жоғары болуын; ақпарат көлемі мен эмоциялық-бағалауыштық реңктің бір мезетте әлсіреуін; сондай-ақ жалқы есім мазмұны мен қатысым жағдайы арасында мағыналық тұтастықтың қалыптасуын атайды.

Аталған сипаттар көркем шығарма мәтінінде де толық көрініс табады. Бұған қоса, көркем туындыда “өзі сөйлеп тұрғандай” әсер беретін есімдерге атауыштық, мінездемелік және сюжеттік тұрғыдан мәні зор композициялық қызметтер қабаттасып, мәтіннің көркемдік құрылымын бекіте түседі.

Көркем мәтінде белгілі бір топонимдер әдеби туындының құрылымы мен мағынасына байланысты көптеген қосымша коннотациялық пен ассоциациялық мәнге ие болады. Жалқы есімдердің мағыналық қырлары мәтінде біртіндеп көріне бастайды; оған автор берген барлық классификациясы мен жалқы есімдер мағынасы қатысады. Яғни жалқы есім мәтінде мағына жағынан толығып белгілі бір белгі ретінде қызмет атқара бастайды да, ассоциативті мағынаны білдіретін таңбаға айналады. Ол мағыналарды кеңістікті мағыналық құрылым деп атауға болады. Олар сол контекстке ғана тән, сол контексте ғана өміршең бола алады, яғни индивидуальды-көркем мағыналы жалқы есім бола алады. [150, 106].

Жалқы есімдердің функциялары басқа лексикалық бірліктердің қызметімен сәйкес келеді, алайда ономастикалық атаулардың ерекшеліктеріне, өзгешеліктеріне орай тек осы лексикалық бірліктерінің өзіне ғана тән тілдік қызметтері бар екендігін кейбір тілтанушы ғалымдар атап өткен. Мәселен, А.В.Суперанская және В.И.Болотов жалқы есімдердің әлеуметтік куәландыру (социальная легализация) қызметі бар екендігін көрсетеді. Әсіресе, аталған қызмет - топонимдерге тән.

Ономастикалық концептілердің тілдік санадағы қызметі қазақ

менталитетінің, дүниетанымы, таным процестеріндегі қызметтері болып табылады. Сонымен қатар, жалқы есімдер мен ономастикалық концептілердің семиотикалық саяси астары бар, осының бәрі аталмыш концептілердің саяси лингвоментальді кеңістікте өз қызметтерін айшықтайды. Жалқы есімдер мен оларға қатысты ономастикалық концептілердің лингвомәдени (этномәдени, этнолингвистикалық) мәні бар, осыған қатысты қазақ рухани мәдениетінде, менталитетінде айқындалатын қызметтерін осы зерттеуіміздің ғылыми талдау нысаны етіп аламыз.

Қазақ ономастикасында жалқы есімдердің көркем мәтіндердегі функциялары негізінен идиоэтникалық (этномәдени) өзгешеліктер тұрғысынан зерттеліп келді. Бұл зерттеулерде қазақ тіліндегі жалқы есімдердің идиоэтникалық семантикасы, көркемдік лингвостилистикалық қызметі қарастырылады.

Ономастикалық атаудың тілдік семиотикалық жүйесінің бірлігі ретінде мәдениеттің семиотикалық жүйесінің арасындағы екі жүйені байланыстыратын, белгілі дәрежеде біріктіретін жүйе ономастикалық концептілер жүйесі болып табылады, тіл мен мәдениетті бір семиотикалық жүйеге бірлестіретін, тоғыстыратын адамның, этностың, социумның, лингвомәдени қауымның тілдік санасы, лингвоментальді өрісі.

Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, кез келген концептінің, соның ішінде, әриене, ономастикалық концептілердің тілдік көрінісі, яғни негізгі қызметі - олардың вербалдануы. Тілдік көркем мәтіндердегі ономастикалық концептілердің қолданысы, вербалдануы көркем мәтіннің дискурстық сипаттарына байланысты және дискурсты құрылымдайтын маңызды элемент болып келеді. Дискурста тілдік тұлғаның, аялық білімінің көрінісі тілдік дүниенің бейнесі, автордың «таным әлемі» түрлі концептілер арқылы беріледі. Ономастикалық концептілердің мәтінде вербалдануын осы жоғарыда келтірілген дискурстық сипаттарына байланысты қарастыруымыз керек.

Фольклорлық немесе кез келген басқа да көркем тілдік мәтіннің ономастикалық әлемі (дүниенің тілдік немесе ономастикалық бейнесі, көрінісі) концептуалдық «әлемнің» туындысы, көшірмесі болып саналады. Олай болуына мынадай негізгі себептер бар: 1) ғаламның концептуалды көрінісі тілдік көріністен (тілдік санадағы) әлдеқайда ауқымды және бай болып келеді; 2) әлемнің тілдік көрінісі (бейнесі) концептуалды (тілдік емес) көрінісінен туындайды; 3) әлемнің (дүниенің) тілдік көрінісі мәтін түзушінің (адамның, этностың) ментальді ой-өрісіне, санасына, дүниетанымына т.б. байланысты болып келеді. Басқаша айтсақ, мәтін түзуші этностың (автордың) концептуалдық әлемі - «таным әлемі» мәтіндегі (мәтін шеңберімен шектелген) «көркемдік әлемге» айналады. Ал мәтіннің сол көркемдік әлеміне оның құрамдас бөлігі ретінде «ономастикалық әлем де» өз орнын тапқан.

Ономастикалық концептілердің мәтін кеңістігінде (дискурста) вербалдануы мәтін құрылымындағы этникалық болмыстың сипаттарын ашуда үлкен мүмкіндік береді. Ал аталмыш этникалық болмыс немесе әлемнің тілдік көрінісі көп жағдайда имплицитті түрде болғандықтан

көріністі, концептуальді танымды жалқы есімнің этимологиясынан немесе мәтіндегі көркемдік қолданыстан табуға болады. Жалқы есімнің этимологиясы ономастикалық концептінің танымдық құрылымынан ақпатар беретін болса, жалқы есімнің поэтикасы мәтін түзушінің (автордың немесе этностың) дүниетаным, этникалық таным, ментальді сипаттарынан хабардар етеді. Осындай концептілік ментальді құрылымдар ономастикалық тұлғаның лингвоментальді өрісінде, кеңістігінде, жадында сақтаулы болады немесе арнайы жүргізілген ғылыми ізденіс-зерттеулер арқасында айқындалып, сипатталып, дәйектелуі мүмкін.

Көркем мәтінде ономастикалық концептілердің тіл арқылы көріну жолдарының бірі - өткен тарихты толғап, келешекке бағдар беретін қаламгерлер шығармаларында елдің жер-су атауларының кеңінен ұшырасуы. Мұндай атаулар тек географиялық нұсқау қызметін атқармай, авторлық идеяны тереңдетіп, ұлттық жадыны жаңғыртатын мәнге ие болады. Осы арқылы ақын-жазушылар халықтың кешегі тұрмыс-тіршілігін, тарихи белестерін танытып, сол мұраның ұмытылмай, кейінгі ұрпаққа аман жетуіне ықпал етті.

Отаншылдық рухы биік, елін қадірлеген сондай ардақты тұлғалардың бірі - М. Жұмабаев. Ақын мұрасының елеулі бөлігі шынайы өмірде болған оқиғалар мен тарихи тұлғаларға, нақты дәуір шындығына сүйенеді. Сондықтан оның шығармаларындағы тілдік қолданыстар, әсіресе жалқы есімдердің атқаратын қызметі, ерекше назар аудартады. Әрбір атаудың астарына үңіліп, оның шығу төркінін, уәжін таныту арқылы біз жас ұрпақтың белгілі бір өлке туралы танымын кеңейтіп қана қоймай, еліміздің қандай тарихи кезеңдерден өткенін түсіндіре аламыз. Нәтижесінде туған жерін сүйетін, рухы берік, ұлттық санасы орныққан ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндік туады.

«Батыр Баян» поэмасындағы топонимдік кеңістік

Поэмада кездесетін жалпы топонимдер ішінде Сарыарқа атауы айрықша көрінеді. Ақын оны кең тынысты, шегі жоқ, көз жетпес ұлан-ғайыр мекен ретінде сипаттайды:

Сарыарқа - сары дария, қиыры жоқ,

Көз болсын қандай қыран, талады да.

Ішінде сары дария көз тоқтатар

Көкшетау - Сарыарқаның аралы да [151, 58].

Шығарманың оқиғалық желісі Көкше өңірінде, Абылай хан ордасында басталып, әрі қарай Жетісу аймағына ойысады. Ақын кеңістікті ауыстыра отырып, қазақ пен қалмақ әскерлері тоғысатын күрделі тарихи кезеңді елестетеді.

Поэмада Балқаш, Қаратал, Аягөз, Іле, сондай-ақ Кеңес пен Текес сияқты су атаулары да көркемдік мақсатта жұмсалып, табиғат суреті арқылы оқиға атмосферасын қоюлата түседі:

Балқаш қой бұл айдыны сылдыр қаққан,

Балқаштың бетін мәңгі меруерт жапқан.

Қаратал, Аягөзбен - екі көзі,

Еркесі - Іле өзені ұзын аққан.
Басы егіз ерке Іленің: Кеңес, Текес,
Тәңірінің тентек Текес дәмін татқан [151, 179].

Осы топонимдер поэманың географиялық картасын ғана жасап қоймай, тарихи сана мен ұлттық рухты тірілтетін көркемдік тірекке айналады: атаулар арқылы оқырман белгілі бір жердің болмысын сезінеді, сол мекенмен байланысты тарихи процестерді ой елегінен өткізеді.

Бұл – тарихи салмағы ауыр деректердің қатарына жататын мәліметтер. Ақын қазақ пен қалмақ арасындағы қанды шайқастар өткен мекенді жыр жолдарында нақты атап, оқиғаның географиялық орнын айқын көрсетеді.

Шығармада ұшырасатын жер-су атаулары және олардың төркіні төмендегідей сипатталады.

Сарыарқа – Қазақстан аумағындағы аса ірі физикалық-географиялық әрі табиғи-тарихи өңірлердің бірі. Бұл атау халықтық қолданыстан орныққан. Сарыарқаға Қарағанды мен Астана өңірлерінің жері тұтастай, сондай-ақ Торғай, Семей, Павлодар аймақтарының бірқатар бөлігі кіреді. «Сарыарқа» атауы өсімдігі күйіп сарғайған кең жон, жалпақ үстірт, адыр-қырқасы көп ұланғайыр өңір деген ұғымды аңғартады. Ол қазақтың ұсақ шоқылы өлкесі ретінде танылады.

Арқа – еліміздегі ірі географиялық нысандардың бірі. Ол көбіне Сарыарқамен тең мағынада қолданылып, жалпы Орталық Қазақстан кеңістігін білдіреді. Түркі тілдерінде «арқа» сөзі жиі географиялық термин ретінде орныққан: қарақалпақ тілінде *арқа* – «арқа тұс, сырт жақ», түрікменше *арга* – «солтүстік», башқұртша *арка* – «тау жалы» тәрізді мағыналарда ұшырасады.

Көкшетау – Солтүстік Қазақстан өңіріндегі тау атауы. Мұндағы «көк» компоненті «аспан» ұғымымен байланысты, ал «-ше» тұлғасы үстемелеу, күшейту реңкін береді. Демек, атаудың тұтас мазмұны «көкпенбек қалпымен көрініп, сұлу сипатымен көз тартатын тау» дегенге саяды.

Ономастика ғылымының ауқымды салаларының бірі – **гидронимия**. «Гидроним» сөзі грек тіліндегі *hydor* («су») және *опута/опота* («ат, атау, есім») түбірлерінен жасалып, су нысандарының жалқы атауын білдіреді; бұл – топонимдердің бір тармағы. Әр тілдегі су атаулары сол тілге тән гидрографиялық терминдер арқылы қалыптасады. Мұндай терминдер күрделі топонимдердің құрамына еніп қана қоймай, кейде түбір күйінде жалқы есімге айналып, жалпы атаулардың да жасалуына негіз болады. Топонимикада гидронимдер ең көне атаулардың қатарына жатқызылатындықтан, олардың мәнін ашып түсіндіру маңызды міндет саналады. Сондықтан гидронимия – топонимиканың ең ірі әрі өзекті бағыттарының бірі.

Әрбір өңірдің өзіне ғана тән табиғи-географиялық бедері болады. Белгілі бір өлкенің байлығы – оның тауы мен тасы, өзені мен көлі, өсімдік пен жануарлар дүниесі; бұлар сол жердің табиғи мақтанышы ретінде бағаланады.

Табиғаттың сондай ғажайып жаратылыстарының бірі – өзендер мен көлдер. Мыңдаған жылдарға созылған тарихтың талай белесін бастан

өткерген қазақ даласының әрбір шоқысы, әр тасы, өзені мен көлі – өткеннің үнін сақтаған тірі шежіре секілді. Қазақ жерінде тарихы тереңге тартатын қаншама өзен-көл атаулары кездеседі. Адам санасында су – тіршіліктің өзегі, өмірдің нәрі. Сол себепті ата-бабаларымыз су көздерін қастерлеп, мағыналы атаулар беріп, оларды өткеннің белгісі ретінде қадір тұтқан; ақын-жыраулар да суға талай рет жыр арнаған.

Туған өлке табиғатын ардақтап, әрбір құбылысын қадірлей отырып, оны келер ұрпаққа аманаттаған қаламгерлердің бірі – **М.Жұмабаев**. Ол өз шығармаларында өзен-көл, бұлақ, бастау секілді табиғат көріністерін көркемдік арқау етіп, туған жерге деген перзенттік сүйіспеншілігі мен терең құрметін танытады. Ақын қолданысындағы атаулардың мән-мағынасын таратып түсіндіру арқылы көркем мәтіннің тарихи негізін, шынайылық сипатын күшейтудегі рөлін айқындауға болады. Су атауларынан халықтың дүниетанымы, таным-түсінігі жөнінде де дерек алынады. Өйткені көркем шығармадағы топонимдердің мазмұнына терең үңілген сайын ұлт тарихына, дүниетанымдық ерекшеліктеріне қатысты тың мәліметтер ашылып, суреткердің қолданысы арқылы қосымша танымға қанығамыз.

Ақын сөзімен түйінделетін көркем жолдар:

Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсың қарағайға [151,161].

Бұл үзіндіде **Іле** гидрониміне қатысты деректерді Т. Жанұзақов нақтылай отырып, Іле өзенінің Ұйғыр ауданында орналасқанын көрсетеді. Ғалым көне атаудың төркіні мен семантикасы жөнінде зерттеушілер арасында бірізді пікір қалыптаса қоймағанын атап өтеді. Мәселен, Ғ. Қоңқашбаев «Іле» атауын қалмақ тіліндегі *иле* - «жарқыраған», «жалтыраған» мағынасымен байланыстырады. Ал ХІ ғасырдағы әйгілі ғұлама Махмұт Қашғари бұл өзенді түркі жұрты үшін Жаухун (Жайхун) секілді ірі дарияның баламасы ретінде сипаттап, «түрік елдерінің Жаухуны» деп бағалайды. Сонымен қатар, тарихи жазба деректер де бұл атаудың ертеден қолданыста болғанын аңғартады: шамамен екі мың жыл бұрынғы Хан әулеті дәуірінің өзінде қытай жылнамашылары өзен атауын ханзу таңбасымен «Иле» түрінде таңбалағаны айтылады.

Балқаш атауының шығуы туралы халық жадында сақталған аңыздың мазмұны да кең тараған. Аңызға сай, ерте заманда көлдің батыс өңірін дәулетті бір бай мекендепті, оның Балқия есімді қызы ақыл-парасаты және көркем мінезімен көптің ықыласына бөленген екен. Ел-жұрт сүйіспеншілікпен Балқияны еркелетіп «Балқаш» атап кеткен деседі. Қыз он жетіге толған шағында алыстан келген Ерден атты жас жігітке ғашық болады. Алайда дәстүр талабымен қыз бұрыннан айттырылып, қалың малы беріліп қойғандықтан, екі жас түн жамылып қашуға бел байлайды. Олар қамыстың түбіне тығылып паналаған кезде, қабандар жылқыларына шауып, Ерден жануарларды қайтармақ болып ауыр жараланып, сол жерде көз жұмады. Балқия сүйгенін жерлегеннен кейін өз өмірін қиюды ойлайды. Осы тұста әкесі қызын қайтарып әкелуді бұйырып, іздеушілер Балқияның жасырынған жерін табады. Әкесінің қаталдығын жақсы білетін қыз құтылудың жолын

таппай, жардан суға секіріп кетеді. Аңыз бойынша, осы қасіретті оқиғадан соң жұрт көлді қыздың атымен атап, «Балқаш» атауы орныққан.

Қаратал - Алматы облысындағы ірі өзендердің бірі, ұзындығы 321 км. Бұл гидроним кейіннен елді мекен, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық атауларға да негіз болған. «Қаратал» сөзінің мағынасы көбіне «қалың өскен тал», «ну тоғай, қопалы орман» ұғымдарына жақын деп түсіндіріледі. Мұндай пайым өзен жағалауында тал ағашының мол әрі қалың өсетіндігімен дәлелденетіні көрсетіледі [152, 32].

Текес - Райымбек ауданындағы өзен. Бұл гидронимнің төркіні жайлы пікірлер әрқилы: Э. Мурзаев оны «Күнес» атауына мағыналық қарсы ұғым ретінде, яғни «теріскей жақтан ағатын су» деп түсіндіреді. Ал Шоқан Уәлиханов «Қашқарға сапар» еңбегінде өзеннен өткен сәтін сипаттай отырып, оны «теріс аққан өзен» деп атайды. Мұндай атау өзеннің көпшілік өзендерге тән емес бағытына байланысты болса керек: Текес батыстан шығысқа қарай ағады.

Ақын шығармаларында ұшырасатын топонимдер, бір жағынан, географиялық атаудың нақты нысанмен байланысын айқындап, сол нысан жөнінде жинақы да кешенді мәлімет береді; соның ішінде белгілі өңірде бұрын кімдер қоныстанғаны, қандай тайпа не ру мекендегені және жалпы халық тарихына қатысты деректерді аңғартады. Екінші жағынан, өлеңдегі әрбір жер-су атауы - сол кеңістікте өмір сүрген жұрттың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы мен табиғи-географиялық орта туралы таным-білімін толықтыратын қосымша ақпарат көзі. Үшіншіден, ақын белгілі бір топонимді қоғамдық құбылыстарға қатысты ишаралы мағына жүктеу үшін әрі оқырманға ішкі ойын дәл жеткізетін қатысымдық құрал ретінде қолданады [152, 45].

Жолдыөзек - Ертіс алабындағы тұйық көл. Ол Солтүстік Қазақстан облысы Аққайың ауданы аумағында, Қызылағаш ауылының солтүстігінде, Талдыарал көлінің батыс жағында орналасқан. Көлдің ауданы - 12,0 км²; ұзындығы шамамен 6,2 км, ені 3,0 км-ге жуық. Әдетте қарашаның бас кезінде мұз қатып, сәуір айының соңына таман мұзы толық ериді [153].

Бурабай - Көкшетау қыратындағы тұйық көл. Халық арасында бұл көлдің атауына қатысты аңыз көп. Мәселен, таулардың арасында ертеректе бір бай әрі би қоныстанған екен. Ол бай бимен бірге бір еркін де тәккаппар ақбас бура мекен еткен. Ол бураның әсемдік түрі, биік тұрпаты, қалың жүннің ақтығы көрген адамды қызықтырмай қоймайды. Талайлардың қолына түсіп үлгеріпте шыққан Бура, сытылып қашып құтылып кете беретін болған. Бура жалғыз жүріп, жалғыз тұрып, ешкімге басын имей үйреніп кетеді. Ол суды тек тазалығы мен мөлдірлігі үшін Күміскөл атап кеткен бір ғана көлден ішеді. Күн сайын келіп, тал түсте су ішуге келіп, келетін соқпағы да біреу болатын. Бура қасиетті еді. Жау қосындарының жақындағанын күні бұрын сезіп, боздаған жылаған дауысымен халыққа төнген қауіп жайлы хабар беретін. Бура ханның ауру сырқатын ерте біліп, ерекше тынышсызданып, күңірене боздап, беймаза болатын. Үрейлі күндердің алдында ақ бура толассыз, тоқтаусыз ақыратын. Ақырғанын естігендер, төңіректегі адамдар

мен далалардың халқы асығыс жиналып, жау шапқыншылығын қайтару үшін жасақтар құрып, бірігетін. Ақ бураға құдайдай табынып, пәле жаладан қорғау үшін Тәңір жіберген әулие жануар деп санап жүрді. Жылдар өтіп, адамдар арасынан залым пайда болып, өзі сияқты басбұзар, сұмдардан құралған топ құрып, кедейлерді тонап, аң құс, адамдар деп қарамай қырғынға ұшыратты. Олар жануарлар мен адамдарға, жабайы аңдар мен құстарды қырып жойды. Адамдарға таяп жақындап келгенде бура ақырып хабар жеткізетін. Қарақшылардың жолдары болмай, Аңдар қаскөй жауыздардан құтылды. Бура, ерекше қасиетін біле тұра, Аңдар ғана құтылды. Хабар беретін кезін біліп алып, өлтірмекші болды. Күндердің күнінде қалың орманды ақ омыраумен келе жатып, аңшылардың қолына түседі. Бір қарақшы ұзын жебесімен бураны атып, бураның кеудесін көздеп, садағымен атып жібереді. Жебенің оғы киелі жануардың көкірегін өтіп, өркешін тесіп шығады. Аузынан қан кетіп, тұяқтарымен тапап тасмамақшы болып, өзін зәбірлеуші, тапап тасмақшы болып, ақыра боздап, атын қамшап қашып кетеді. Жарақат алған бура, кері бұрылып, өзі туып өскен, көлдің жағасына келді. Жан тәсілім етер алдында басын қағба жаққа қаратып, көзін жұмалы. Сол қалпында қос өркешті ақ бура көзін жұмады. Бура қос өркешті ақ тауға айналып, тұрып қалады. Биіктігі 690м. Өркешінен әлі күнге дейін жануарды көктеп төкен, сорайып шығып тұр. Ақ бура мекен еткен жер. ауыл, мейірін қандыра сусындаған күміс көлде Бурабай деп аталды.

Обаған - Тобыл алабындағы өзен. Шағын тұщы сулы Көктал көлінен басталып (Қойбағар ауылы маңында), Ресей Федерациясы аумағында Звериногородское селосынан 10 км жерде Тобылға құяды.

Топонимдік атаулардың автор шығармасында алатын орны ерекше, себебі топонимдер арқылы шығарманың тарихилығы мен шынайылығы, дәлелділігі аңғарылады. Содан шығармадағы орын алып жатқан оқиғалар көңілге қонымды, кейіпкерлерге сенімді болады. Автордың жазушылық шеберлігі, оның өзіндік стиль ерекшелігін ажыратуда да осындай ономастикалық атауларды қолдануы маңызды рөл атқарады.

Ақын шығармаларында әлі де болса мән-мағынасын ашып, көпшілік оқырманға жеткізетін атаулар кездеседі. Ақынның кез келген шығармасынан кең-байтақ қазақ даласының сұлу табиғатын, әдемі өзені мен көлін, туған топырағымызда өсетін өсімдік атаулары мен жануарлар дүниесіне қатысты атаулар, аспан әлемінің құпия атауларын кездестіреміз. Ақын сол атауларды шығармаларына арқау ете отырып, туған өлке табиғатының байлығы мен жауһарларын сақтауға, көздің қарашығындай қорғауға шақырады.

Ономастикалық концептілер лингвоментальді құрылымдар болғандықтан олардың қызметі мен сипаттары тілдік сана жүйесінде, этнос пен адамның дүниетанымында, рухани мәдениетінде байқалады. Тіл де мәдениет те семиотикалық жүйе деп есептейтін болсақ, семиотикалық жүйелердің ең басты сипаттары - таңбалау мен сақтау болып келеді. Ономастикалық концептілерде дүниенің болмысы, жан-жақты қыр-сырлары, этностың дүниетанымы, рухани құндылықтары семиотикалық сипатта таңбаланып, сақталып қалады. Концептілерде дүние туралы аялық білім

мыңдаған жылдар, ғасырлар бойы халық тәжірибесінен сұрыпталып жинақталып сақталады және кейінгі ұрпақтарға мұра етіп қалдырылып, буыннан буынға өткізіліп (рухани трансляция) тұрады. Ономастикалық және басқа концептілердің тілдегі қызметі мен көрінісі негізінен олардың мәтіндерде вербалдануыарқылы танылады. Осындай этнотанымдық, этнотілдік үрдістердің арқасында ұлт пен мәдениет тұтастығы сақталып отырады, сол тұтастықты қалыптастыратын тіл мен сананың кумулятивтік қызметі деп айтуымызға болады.

Қазақ когнитивтік ономастикасының ментальді өрісін құрайтын, құрылымдайтын, құрамдайтын концептілердің категориялық және танымдық тұрпаты алуан түрлі болып келеді. Мәселен, ономастикалық бірліктердің категорияларына қарай ономастикалық концептілер: антропонимиялық, топонимиялық, мифонимиялық, зоонимиялық, теонимиялық, космонимиялық т.б. концептілер болып келеді. Осы аталған ономастикалық концептілердің әр түрлі іштей таным түрлеріне байланысты шарты түрде бөлінуі мүмкін, мысалы: топоноимиялық мифопоэтикалық (мифотанымдық) концептілер, топонимиялық тарихи (тарихи танымдық) концептілер, топонимиялық саяси (саяси таным негізінде қалыптасқан) концептілер т.б. Осы категориялық және таным түрлеріне қатысты ономастикалық концептілер өздерінің кумулятивтік қызметінде түрлі когнитивтік-ментальді ақпараттарды жинақтайды.

Әр концептілердегі сан түрлі когнитивтік-ментальді ақпараттардың мазмұнын ашып сипаттау үшін мол уақыт, қыруар еңбек керек. Дегенмен, тәжірибесі жоқ алғашқы кездің өзінде-ақ антропонимиялық концептілерде адам бойында адамға тікелей немесе жанама қатысы бар ментальді-когнитивтік ақпараттар жинақталған деп айтуымызға болады. Ал топонимиялық концептілерде географиялық қооршаған ортаға, кеңістікке, ландшафтқа, географиялық нысандарға байланысты алуан түрлі ментальді-когнитивтік ақпараттар сақталған, жинақталған, өз көрінісін тапқан деп айтсақ қателеспейміз. Осы орасан мол ментальді ақпараттардың жалқы есімдер бойында, олардың концептілік өрісінде, кеңістігінде жинақталуы мен сақталуы, әриене, аталмыш жалқы есімдер мен ономастикалық концептілердің кумулятивтік қызметтерінің нәтижесі мен көрінісі болып табылады.

Кейбір ономастикалық концептілердің ментальді кеңістігі тілдік ұжым мүшелерінің басым көпшілігіне таныс болады, сондай бәріне танымал концептілік ақпараттық білімі бар жалқы есімдерді прецедентті жалқы есімдер деп атайды. Біздің пікірімізше, ономастикалық концептілердің кумулятивтік қызметі арқасында, сол қызмент арқаунда, негізінде жалқы есім прецедентті феноменге ие болады. Белгілі бір есімдермен байланысты немесе сол есімдерге байланысты ономастикалық концептілерде тұтас адамзат қауымына немесе ұлтқа кеңінен танымал ментальді ұғым, түсініктер молынан жинақталып, шоғырланады. Баршаға мәлім кейбір жалқы есімдер төңірегінде, аясында жинақталған ментальді ұғымдар жалқы есімді типтік немесе символикалық болмысының табиғатын таңбалайды. Сол себепті

прецедентті есім - лингвомәдени, әлеуметтік баршаға немесе көпшілікке таныс, әйгілі таңба. Коммуникация барысында, сөйлеу актілерінде сөйлеушілерде прецедентті есімдерге қатысты ұлттық немесе универсалды сипаты бар ұғымдар, танымдық ассоциациялар пайда болады.

Ағылшын топонимдік концептілердің көркем мәтіндерде вербалдануын қарастырамыз болсақ. Жазушылардың әдеби мұрасы тіл дамуының белгілі бір кезеңін жүзеге асырады және нақты тарихи кезеңнің лингвистикалық жағдайын көрсетеді. Авторлық сөздіктер жазушының әдеби шеберлігі мен бірегей стилін терең түсінуге және бағалауға көмектеседі [154].

Топонимдер көркем әдебиет пен мерзімді басылымдарда жиі кездеседі. Топонимдердің стилистикалық сараланған нұсқаларының арасында топонимдер-коллоквиализмдер, топонимдер-поэтизмдер, топонимикалық перифразалар ең көп болып табылады.

Назарларыңызға бірнеше мысалдарды талдауды ұсынамыз. Топонимдер-коллоквиализмдер, бір жағынан, әртүрлі қысқартулар - морфемдік кесінділер ('sippi = Mississippi), инициальды аббревиатуралар (UK = United Kingdoms), эллипсистің әртүрлі түрлері (Jersey = Jersey City = New Jersey), ал екінші жағынан - диалектизмдер мен әдеби нормадан ауытқуларды қамтиды (Brummagem - Birmingham).

Көркем шығарма жазушылары топонимдерді тікелей және жанама таңбаларды сипаттау үшін қолданады. Мысалы, «Фитцджеральд» (F. Fitzgerald)-тің «Great Gatsby» атты шығармасынан үзінді.

- And you found he was an Oxford man, said Jordan helpfully.
- An Oxford man! Hewas incredulous: Like hell he is. He wears a pink suit.
- Nevertheless he's an Oxford-man.
- Oxford, New Mexico, snorted Tom contemptuously.

Мұндағы **Oxford** топонимі зат есімін анықтау ролінде қызмет атқарып тұр, тірі адамды білдіреді және кейіпкердің білім деңгейін және оның бай артықшылықты сословияға қатыстылығын береді. Гэтсби-дің осы жағдайға қатысы тапқа жататындығы айналадағылардың сенімсіздігін тудырады. Соңғысы Томның репликасында көрсетілген, онда сөйлемде екі топоним бар, алыс деп аталатын, түрлі елдерде орналасқан нысандар: Oxford-Ұлыбритания қаласы, өзінің университеті әлемге танымал, New Mexico-Америка Құрама Штаттарының бірі, алдыңғысындай танымал емес. Бұл топонимдер бір жағынан сөйлеушінің сенімсіздігін, екінші жағынан Гэтсби - дің әлеуметтік-бағдарлы сипаттамасын көрсетеді [23, 155].

Зерттеу жұмысымыздың ағылшын тіліндегі материалына негіз ретінде атақты ағылшын жазушысы Чарльз Диккенстің «Оливер Твист» романын алдық. Бұл керемет туынды әлемнің бірнеше тіліне аударылып, дүниежүзілік классикалық әдебиеттің алтын қорына кіреді.

Чарльз Диккенстің «Оливер Твист» романын әлемге әйгілі еткен ең негізгі жайт ол ғасырлар бойы жер бетіндегі ең үлкен қала болып саналған Лондонның керемет көрінісін Диккенс бірінші рет осы романда жеткізе білуі болып табылады. Чарльз Диккенстің биографы Х. Пирсон «Диккенстің өзі Лондондай болатын. Ол қаламен бірге тұтасып, Лондонның титтей кірпіші

мен қаланың қуыстарына дейін хабардар болатын. Диккенстей бұл қаланы басқа қай жазушы осылайша суреттеген еді? Бұл оның әзіл-сықағынан кейінгі әдебиетке қосқан ерекше төл үлесі. Ол көше мен алаңдардың, Лондон жағалауының ұлы ақыны еді, бірақ оның бірегей ерекшелігі сол уақытта сыншылардың көздеріне аса ілікпеген еді» дейді [155].

«Лондон» концептісі - күрделі менталдық білім құрылымы. Оның мазмұнында әртүрлі таксемаларға кіретін ұғымдардың тілдік деңгейде көрініс табатын белгілері бір-біріне өтіп, өзара тәуелді түрде ұйымдасады. Демек, концептіні белгілеуші атау-лексема ой мазмұнын санада іске қосатын жалғыз «кілт» ретінде қарастырылмайды. «Лондон» концептісі, ең алдымен, //urban area// таксемасына енетін ұғымдардың лексикалық репрезентациялары арқылы түсіндіріледі.

1. /capital city/ фреймі аясында бұл концепт «town», «borough», «city», «emporium», «cosmopolis», «metropolis», «agglomeration», «conglomeration», «conurbation», «sprawl», «megalopolis», «capital» сияқты бірліктер арқылы вербалданады. Мұндай лексикалық өрнектеу когнитивтік-тұжырымдамалық деңгейде категориялау мен жүйелеудің (ретке келтірудің) таксономиялық процестеріне бағынады. Соның нәтижесінде аталған вербализация «Лондон» концептіні «urban area» және «capital city» тәрізді жоғары деңгейлі фреймдік схемаларға кіріктірумен тікелей байланысты болады.

Кесте 3. «Лондон» концептісінің //urban area// таксемаға кіретін ұғымдардың лексикалық репрезентациялары

Урбанизацияның төменгі шегі: town	
Урбанизация деңгейінің өсуі	borough
	city
	emporium
	cosmopolis
	metropolis
	agglomeration conglomeration
	conurbation (~metropolitan area)
	sprawl
	megalopolis megapolis
	megacity
	metroplex
	eperopolis
Урбанизацияның жоғарғы шегі: esumenopolis	

Тілдік бірліктердің тұжырымдамалық қабаттармен теңестірілетіндіктен, біз белгілі шартты үлеспен «Лондон» концептінің құрамында 12 қабатты бөліп көрсете аламыз, бұл ретте фразеологиялық бірліктер, сондай-ақ берілген ұғымның қатысуымен тұрақты сөз тіркестері мен сөз тіркестері, сондай-ақ олардан туындайтын түзілімдер метафоралық вербализация

концептінің кіші қабаттарын құрайды - метафораны категориялық ығысу ретінде қарау шеңберінде тұжырымдаманы қалыптастыруға әртүрлі семиотикалық жүйелердің қатысуы оның көп өлшемділігін қамтамасыз етеді [156].

«Лондон» концептісінің лексикалық бірліктерінің репрезентациялануы келесідей беріліп отыр, «*Saladin Chamcha and Hyacinth Phillips ran side by side < > taking the low roads to London town*» [157], «*colossal emporium of men, wealth, arts, and intellectual power*» [158] «*Overcome by the magnificence of the metropolis, Flush paused for a moment with his foot on the doorstep*» [159]-«*a hideous conglomeration of buildings and monuments, without form and void, very much as old Rome must have been under the Caesars*» [160], -«*Others might think that the London of old has actually died < > to be replaced by a confused, overcrowded multinational **conurbation** which shares the same name but has nothing in common with the London of Nicholas Hawksmoor, Charles Dickens, or inevitably engulf us sooner or later*» (*The Times*, 23 August, 1955), «*to avoid some of the problems common to the **megalopolis** [London] such as crime, pollution, gridlock, and distant commutes*» (*London WebWorks*), «*the **capital** of all capitals*» [161]

Урбанизацияланған кеңістіктің әртүрлі түрлерін сипаттайтын ағылшын тілдік бірліктерінің келтірілген мәндері модальды рамкамен, әлеуметтік нормамен, прагматикалық қондырғымен, эмоциялық құраушымен және т. б. қалыптасатын әлеуетті афферентті (келетін) мағыналар бірліктерінен тұрады.

Талдау барысында «Лондон» концептін қалыптастыруға қатысатын когнитивті метафоралар қатары бөлінді. Оларға Лондон ұлы қаласы ретінде сипаттайтын метафоралар жатады мысалы Лондон-Вавилон, - Иерусалим, - Помпеи, - антикалық Рим секілді. («*this mercantile Babylon*»), [162], still» [163]-, Лондон жаман, ауыр өсіп келе жатқан қала ретінде: «*But what is to be the fate of the great wen of alP The monster, called 'the metropolis of the empire*», адамның идиолектілік тұрғысынан дұшпандық кеңістік ретінде. Лондон-батпақты, - шөл / бедеулік жер [«*a town set in the midst of a white wilderness surrounded by waste places*» [164]- *тырме бейнесінде* «*What's this we are doing / In this grim net of London, this prison built stark*» [165], -*көп бейнесінде* [«*a dense fog <rendered the vast City one huge sepulchre*» [166], - *тозақ бейнесінде* [«*Hell is a city much like London / A populous and a smoky city*» [167]. Лондон өмір сүру үшін қолайлы кеңістік, пейіш / Аркадия бейнесінде [«*Swete paradise precelling in pleasure*» [168] Лондон- *театр бейнесінде* «*great stage where senators, tongue-favoured men perform, admired and envied*» [169] *Аталған метафоралар Лакофф және Джонсон терминологиясындағы құрылымға жатады.*

Лондон кеңістігіндегі контррадикторлық көзқарастарды зерттеу әртүрлі ассумптивті универсумдарды, автор тұлғасы мен оның идиолектін, сондай-ақ стильдік және интертекстуалдық рамканы, аксиологиялық қондырғыларды назарға ала отырып жүргізілді. Нақты бір кезеңге тән бір-біріне қайшы әрі мәдени тұрғыдан мәнді мәтіндер корпусын талдау арқылы тұжырымдамалық

белгілер сараланып, көзқарас концептісінің көп факторлы табиғаты айқындалды. Бұл ретте құндылықтық нормалар уақыт өте өзгеруі ықтимал болғанымен, мәтін белгілі бір мәдениет аясында өз маңызын сақтайды; демек, сол мәдениетте өзектендірілген концептілік белгілер концепт құрамының ажырамас бөлігіне айналады.

Талданып отырған концептінің бөлінген белгілерінің корпусында теріс бағалануы бар белгілердің басым болуы болмыстың теріс жақтарын адам табиғи, қалыпты деп қарастырылатын жағымды, жайлылыққа ықпал ететін факторларға қарағанда әлдеқайда өткір қабылдайды шындықтың концептуализация заңдылығымен байланысты.

Дәстүрлі түрде «London» сөзі кельт тілінің Llyndun «өзендегі бекініс» сөзі деп есептеледі, бұл сөзден латын тілінің Londinium сөзі қалыптасып және әрі қарай тілдік даму процессінде ағылшын сөзі London болып қалыптасады. Концептінің атауы болып табылатын сөздің этимологиясын анықтау қажеттілігі концепт мазмұнының «Концептінің жадынан» - концептіде бастапқы берілген мағынаны қамтитын сөздік форманың пайда болуының динамикалық процесінен ажырамайтын болуымен түсіндіріледі.

«Лондон» концептінің атынан туынды сөздерді талдау кезінде (*London-ian, London-er, London-ese, London-esque, Londonism, London-ize, London-ologist, London-у* + латын тілінің Лондон атауының негізінен алынған сегіз сын есімдер, *Londinens-ian* + етістіктің туынды зат есімі *Londonize Londomz-ation*) қарастырылатын концептінің құрылымдық құрауыштарына толық қол жеткізу қамтамасыз етілді. Әрбір туынды бірлікті қарау кезінде екі семем - негіз және аффикс ингерентті және афферентті семдердің тиісті жиынтығымен ескерілді және туынды сөздердің семантикасы мәмәтінге байланысты екені анықталды. (Мысалы, «*Londoner*» \ *Лондон тұрғыны немесе Лондонға тиесілі кеме*), ал олардың көпшілігі сирек немесе окказионалды құрылымдар мәртебесіне ие (мысалы, *Londonesque* және *Ldomzation*) Когнитивті-концептуалды деңгейде 'London' негізі жалпы фреймдік / схемалық әрекетті немесе аффикспен көрсетілген құбылысты нақты концептуалды толықтыруды қамтамасыз етеді (мысалы, фреймдік әрекетті білдіретін «-ize» жұрнағы бірдеңеге ұқсайды, бірдеңеге сипаттама беру «London» концептісінің негізінде нақтыланады, нәтижесінде (*Лондонға сәйкес әрекет ету*))

«London» сөзі бар тұрақты сөз тіркесте зерттелетін концептінің әртүрлі белгілерін тарту ретінде қарастырылды, ол когнитивті парадигмаларға қосылуы үшін негіз болып табылады. Бұл сөз тіркестерінде осы өркениет жағдайында типтік болып табылатын тұрақты пәндік қатынастар көрсетілген (мысалы, экономикалық немесе коммерциялық тақырыпқа қатысты түрлі Лондон мекемелерін, институттар мен құрылымдарды сипаттайтын сөз тіркестері). Тұрақты үйлесімдер арасында идиоматикалық әсері жоқ құрамдық номинациялар табылды (Мысалы, *Committee of London Clearing Bankers, Greater London Authority, London AM. fix price*).

«Лондон» концептін қалыптастырудағы негізгі метафоралардың ерекшеленуі оның айқын емес өлшемдерін - қаланың организм (атап

айтқанда, антропоморфтық), мәтін және әлем, әлем ретіндегі мәнін көрсету арқылы өзектендіруге мүмкіндік берді.

Метафорикалық тасымал ішінде жиі ұшырасатын үлгілердің қатарына жансыз нысанды адам болмысына балайтын антропоморфизм, сондай-ақ сол әмбебап онтологиялық метафора негізінде жансызға «жан бітіріп», оған әрекет дарытатын анимизм жатады. Аталған жалпы онтологиялық үлгіге сай тілдік қолданыста «Лондон» концепті дене бейнесінде калыптасып, ерік-жігер, нақты мақсатқа ұмтылыс, психикалық күй, сезіну, қиналу сияқты адамға тән қасиеттермен сипатталуы ықтимал. Мысалы, «*London doth mourn*» (Nashe, 1590), «*The seventh day this; the jubilee of man /London' right well thou know'st the day of prayer / Then thy spruce citizen, wash 'd artisan, / And smug apprentice gulp their weekly air*» (Byron, 1818), «*And to witness the passing of this Age, London - its pet and fancy - was pouring forth her citizens through every gate into Hyde Park*» [170]

Тіл білімінің қазіргі кезеңінде жазушының тілдік тұлғасын зерттеу автор шығармашылық ойды жүзеге асыру барысында пайдаланған білімін көрсететін ономастиконды зерделемей мүмкін емес. Жазушы «жеке, уақыттық және кеңістіктік кезеңдерді білдіретін нақты тарихи, географиялық, астрономиялық және басқа да жеке есімдерді ғана емес, сонымен қатар көркем кеңістікті «әдеби атаулар» деп аталатын - ойдан шығарылған бірліктермен толықтыра отырып, оның ономастиконына тиесілі дүниені көрсетеді» деп белгілейді [171, 7].

Көркем шығарманың ономастикалық кеңістігі әр түрлі онимдерді қамтуы мүмкін. Ч. Диккенстің «Оливер Твисттің шытырман оқиғасы» шығармасында ономастикалық кеңістікке 51 антропоним (47%), 57 топонимдер (52,2%), 1 хрононим (0,8%) кіреді. Жалпы ономастикалық кеңістік 109 онимдерді қамтиды. Шығарманың ортасында географиялық атаулардың авторлық жүйесінде басты орын алатын топонимдер көрсетіледі.

Ономастикалық кеңістіктің едәуір бөлігі топонимдермен берілген, бұл үлкен кеңістікті бейнелеуде жазушының ой-пікірлерінің ауқымын береді. 57 топонимдер қатарында 11 эргонимдер, 44 урбаноним және 2 ойконим бөлінеді. Урбанонимдердің басым болуы жұмыстың фактологиялығын көрсетеді.

Лондондағы көшелердің атаулары екі және одан да көп сөзден тұрады. Бірінші сөз-шын мәнінде атауы, ал екіншісі төмендегідей сипаттарды білдіреді:

1. Көлік жолдарын (street): High Street (Хай - стрит), Sun Street (Сан - стрит).
2. биіктіктен түсу жолдарын (hill): Snow Hill (Сноу - Хил), Safforon Hill (Сафрен - стрит)
3. ат немесе ат арбамен жүрген жолдар (road): Bethnal Green Road (Бетлен - Грин - Роуд)
4. ағаштар отырғызылған кең көше (avenue): Spitalfields Avenue.
5. тұйық көшелер (в 19 в.) (Lane): Long Lane (Лонг - лейн), Hoiser Lane (Хоузер - лейн) [172]

Бірақ аударма кезінде көше атауларының бейнелері жоғалуымен бірге урбанонимдердің де коннотациясы жоғалып жатады.

Бұл тараудағы біздің зерттеудің мақсаты - Чарльз Диккенстің «Оливер Твисттің шытырман оқиғалары» романында «Лондон» концептісін сипаттау. Лондон-бұл шығармадағы іс-қимылдың басты орны, дәл осы шығармада қаланың барлық бейнесі мен оның тұрғындарын таныстыратын оқиғалар бар. Диккенс-ағылшын әдебиетіндегі «қалалық мәтіннің» негізін қалаушы, әрине, Диккенс өз ізбасарлары үшін үлгі болды. Диккенс сол кездегі қаланың нақты тарихи бейнесін бейнелейді.

Чарльз Диккенстің «Оливер Твистаның оқиғасы» шығармасындағы ең үлкен қала дәл осы Лондон болды. Ұлыбритания астанасы «қала» тұжырымдамасының өте маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Лондон Диккенстің барлық шығармаларында бар және осы қаланың сипаттамасына автор көп көңіл бөледі. Романисттің назарын көруге болатын ғимараттардың қасиеттері мен үй - жайлардың ішкі қырлары ғана емес, сонымен қатар барлық сезімдер органдары арқылы сезінетін (Лондонның ауа-райын, ондағы қаланың дыбыстарын, иістерін) және т. б. нәрселерді де суреттейді.

Диккенс Лондонның екі ауыз сөзбен сипатталуы мүмкін емес екенін көрсетеді: бұл күрделі және көп қырлы бейнелер, ең болмағанда, аз ауқымдағы бірнеше бейнелерден тұрады. Жазушы шығармасында қаланың көптеген аудандарын қарастырады: Мысалы, Излингтон (Islington), Клекенвелл (Clemenwell), Сити (City), Мэйфее (Mayfair), Уайтчепел (Whitechapel), Ист Энд (East End), Вест Энд (West End), Шордитч (Shoreditch), Смитфилд (Smithfield), Саутворк (Southwork), Норд Энд (North End). Романның басты кейіпкері Оливер Твист-қала бейнесін ашуда өте маңызды рөл атқарады, өйткені оның көздерімен біз сәулеттік ғимараттардың көпшілігін және үй-жайлардың ішкі жабдықталуын көреміз. Ол арқылы Диккенс қалаға өзінің жеке қатынасын білдірген болатын. Мысалы, Саффрон Хилл Грейттен баланың алған әсері келесідей суреттелді: «a dirtier or more wretched place he had never seen» (ол ешқашан мұндай лас және өлі жерді көрген жоқ).

Қаланың сипаттамасы үшін жазушы келесі компоненттерді пайдаланады: 1) сәулет; 2) ішкі жағдай; 3) адамдар; 4) ауа райы және табиғат; 5) дыбыстар мен иістер.

Лондон бейнесін жасайтын ол қаланың архитектурасы. Диккенс шығармасында суреттеген қала абстрактылы емес. Нағыз тарихшы сияқты, автор бізге бір ауданнан екінші ауданға ауысып, қала көшелерін бейнелейді.

Шындығында, Диккенс өз шығармасында елуден астам көше атауларын береді, олардың арасында, Ковент Гарден (Covent Garden), Сан Стрит (Sun Steet), Боу Стрит (Bow Street), Джейкоб аралы (Jacob Island), Гайд Саябағы (Hyde Park), және т.б. [173]

Сондай-ақ, романда аты жоқ көшелер де айтылады, бірақ олардың әрқайсысы нақты сипаттамаға ие болды, сипаттамалар негізінен келесідей көрініс алады: filthy - «жағымсыз, өте лас»; mean and dirty - «жаман және лас»; dreary - «қараңғы»; dismal - «түнекті»; noisome - «қауіпті»; muddy -

«батпақты»; damp - «сызды»; cold, wet, dirty streets - «суық, дымқыл, лас көшелер»; fowl - «лас». Тек 39-тарауда біз екі сөз тіркестерін көре аламыз «quite but handsome street» (тыныш, бірақ әдемі көше) және «quite shaddy street» (әдемі көлеңкелі көше), Диккенс сипаттайтын Лондон көшелерінің басым көпшілігі бұлыңғыр және лас болса да, жарқын жерлер бар екенін білдіреді.

Адамдар - «Лондон» концептісінің аса маңызды құрамдас бөлігі. Олар астананы құрап жатыр; ең болмағанда, үй - жайлардағы, ғимараттардағы, көшелердегі кір, шірік-адамның қолының ісі екеніне назар аудару қажет. Сонымен қатар, қала өз тұрғындарының мінез-құлқы мен сыртқы келбетін анықтаймыз. Осылайша, адамдар да, Лондон да өзара байланысты. Ұлыбритания астанасы-контраст қала, мүлдем әртүрлі сословия адамдары панасын таба алатын мекен.

Зерттеу барысында біз Лондонның ауа райы да қала бейнесін жасауда белгілі бір рөл атқаратынына назар аудардық. Зұлымдықтар, табиғат, сондай-ақ ауа райы бір (қара, жаңбырлы), ал көкжиекте оң кейіпкерлер пайда болған жағдайда, мысалы, Мистер Браунлоу: «sun» (күн), «the sun rose and sunk» (күн шығып, батылды) деген сипаттама беріледі. Сондай-ақ, қауіптің алдын алуы: Сайкс Нэнсиді өлтіргенде, нақты Диккенс табиғи құбылыстарының сипаттамасы арқылы бізге жағдайдың барлық қорқынышын көрсетеді: «Оливер Твистаның оқиғалары» шығармасында автор Ұлыбритания астанасының өз кезеңіндегі белгілі бір бейнесін жасады. Біз әрбір оқиға немесе бейненің екі жағы болуы мүмкін екенін білеміз. Бірақ әлем көп қырлы және жақсы нәрсе немесе жаман нәрсе бар деп айту қиын [174].

Ағылшын социумының өкілдерінде «Лондон» концептісінің аксиологиялық құндылығы: Лондон ағылшын тілінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және адамның, сананың және универсумның ұқсастығы ретінде жалпыанглиялық және жалпы әлемдік процестердің моделі ретінде тұжырымдалады. Лондон жайлы осындай ұғым ағылшын халқының қоғамдық санасында мәнді бағдарға айналған: ол тікелей сезіну әсерінен қалыптасып, бұрынғы тәжірибені еске түсірумен нығаяды. Сондықтан бұл түсінік ақпаратты дұрыс ұғынуға да, іс-әрекетті бағыттап, реттеуге де маңызды қызмет атқарады.

Сонымен, ағылшын тілінің лексикалық топонимикалық қабаты жоғары Елтану және бейнелі әлеуетке, этно-мәдени семантикаға ие, өйткені топонимдер бір жағынан нақты географиялық объектілерді білдіреді, ал екінші жағынан олар белгілі бір халықтың тарихы мен мәдениетімен тығыз байланысты [25, 33].

Топонимдер ақпаратты дұрыс қабылдауға және көркем, публицистикалық және басқа да шығармалардың кейіпкерлерінің эмоционалдық көңіл-күйін түсінуге ықпал етеді, өйткені олар тілдің тамаша мәнерлі құралдары болып табылады.

Поэтикалық сипаттағы топонимдік атаулар, әдетте, жарнама кеңістігінде белсенді қолданыс табады: олар кәсіпорын атауына да, сауда белгісіне де айналып жатады. Мәселен, Caledonia - Шотландияның

поэтикалық атауы, Cambria - Уэльстің поэтикалық атауы, ал the Land of Rose - Ұлыбританияға қатысты қолданылатын поэтикалық атау. Сонымен қатар, кейбір топонимдер қоғам санасында тұрақты стереотиптік ассоциациялар қалыптастырады: мысалы, Лондондағы East End белгілі бір мәдени-әлеуметтік сипатпен ұштасса, SoHo - қаланың көңіл көтеру, ойын-сауық кеңістігімен байланыстырылатын аудандарының бірі, ал Bloomsbury көбіне студенттік орта шоғырланған аймақ ретінде танылады [175].

Топонимиялық концептілердің кумулятивтік қызметі жалқы есімдердің қай түрінде және қай тілде (қазақ, ағылшын) болса да өз көрінісін береді: сол кумулятивтік функция негізінде жалқы есімде этномәдени ментальді ақпараттар жинақталады, сақталады, кейінгі ұрпақтарға мирас етіліп қалдырылады. Ономастикалық концептілердің кумулятивтік қызметі этностың және жеке адамның тілдік санасында, когнитивтік кеңістігінде жүргізіледі, сол қызметтің нәтижелері тілде, жалқы есімдер жүйесінде сан алуан көрінісін береді.

Жалқы есімдердің (онимдердің) таңбалық (кумулятивтік) табиғатына байланысты ономастикалық концептілер ментальді құрылымдар түрінде қалыптасып қызмет етеді. Ономастикалық концептілер қазақ және ағылшын этностарының дүниетанымдық кеңістігінде, этнотілдік санасында ұрпақтар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етумен қатар, этностық қауым мүшелері арасында этномәдени қарым-қатынастарын қамтамасыз етеді. Сол қатынас негізінде бәріне ортақ этномәдени ментальді кеңістік құрылып этнотілдік ұлттық сана қалыптасады. Соның нәтижесінде тілде бәріне бірдей таныс, ортақ коннотацияларды еске түсіретін топонимдер тілдік санада пайда болып, өз орнын алады. Осындай коннотациялардың тілдік санада орнығуына этномәдени ортаның, оқу-білім дәрежесі, әр адамның танымдық деңгейі үлкен әрі маңызды рөл атқарады.

Топонимиялық концептілер лингвомәдени ортада бірнеше қызмет атқаратынын атап өткеніміз жөн. Біріншіден, тілдік сананы қалыптастыратын құрылым, құрал ретінде ономастикалық концептілер кумулятивтік қызметімен сипатталады. Екіншіден, концептілер өз ментальді кеңістігінде рухани құндылықтарды сақтап кейінгі ұрпақтың тілдік санасына жеткізетін құрал ретінде жалғастырушы (трансляциялық) қызметін де атқарады. Үшіншіден, ортақ мәдениет кеңістігінде лингвоәлеуметтік социумның (этнос) мүшелерінің арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Мәдениетаралық коммуникацияда кейде ономастикалық концептілердің қатынастық қызметі қиындай түседі - екі біртекті емес, бейгомогендік мәдениеттер өкілдері бір-бірін түсінбейді, себебі бірінің аялық білімінде бар ономастикалық концепт екіншісінде жоқ болуы мүмкін. Мәселен, Абай шығармашылығын оқымаған Англияның азаматының (тілдік санасында) Абай туралы ментальді ономастикалық концепт мүлдем жоқ болуы әбден мүмкін.

Топонимиялық концептілердің вербалданған түрлері - лингвомәдени топонимдер дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады.

Тілдік көркем мәтіндердегі топоимиялық концептілердің қолданысы, вербалдануы көркем мәтіннің дискурстық сипаттарына байланысты болып келеді және дискурсты құрылымдайтын маңызды құрал (элемент) болып табылады. Фолклорлық және де басқа көркем мәтіндерде қолданылған топонимдердің мағынасынан, этимологиясынан концептінің ментальді құрылымынан ақпарат алуға болады, ал топонимдердің поэтикасы мәтін түзушінің (автордың, этностың) этникалық дүниетанымынан хабардар етеді.

3.2 Топонимдік концептілердің саяси-әлеуметтік мәселелері

В.А.Никоновтың пікірінше, топонимдер тек қоғамда және қоғам үшін

қызмет етеді, оларды таңдауда қоғам шешуші рөл атқарады, сол себепті топонимдер дара есім болып көрінгенмен, олардың барлығының барлық уақытта әлеуметтік мәні бар.

Топонимдер мәдени-тарихи дәстүрлермен және белгілі бір уақыттың этностық ерекше мәнмәтінімен байланысты көрсететін маңызды бірліктер болып табылатынын атап өту қажет [176, 40-46]. Өзіне тән жинақтаушы функцияның нәтижесінде олар лингвистикалық, мәдениеттанушылық, әлеуметтік, тарихи, психологиялық, этнографиялық ақпаратты топонимдік негіздерінде тіркейді және сақтайды [177], осылайша, өзіндік «мәдени код», «мәдениет коды» болып қалыптасып отырады [178].

Топонимдер-«адам - жер», «адам - қоршаған орта» байланысын тіркейтін физикалық - географиялық, қоғамдық - қаржылық және қоғамдық-саяси жағдайлардың аумақтылығының концептілік нәтижесін құрайды. [179].

Когнитивтік ономастика аясында қарастырылып отырған ономастикалық концептілерде этномәдени ақпараттармен қатар әлеуметтік, идеологиялық, саяси ақпараттар туралы түсінік, ұғымдар жинақталған, сақталған. Осындай ақпараттарды, түсінік пен ұғымдарды өз бойына молынан жинақтаған ономастикалық концептілерді біз әлеуметтік ономастикалық концепт деп те атауымызға болатын сияқты. Осы терминологиялық сөз тіркесімнің үлгісімен этномәдени (лингвмәдени) ономастикалық концепт, саяси ономастикалық концепт атты концептілердің терминологиялық атауларын ғылыми терминология тіліне енгізуді жөн көрдік. Ономастикада жаңа ғылыми ұғым немесе құбылысты атау үшін ономастикалық метадialectте бұрын соңды болмаған атауларды қолдануға тура келеді.

Ономастикалық процесте орын алып отырған әлеуметтік фактор топонимиясында да өз көрінісін береді, сондай-ақ әлеуметтік фактор экономикалық фактормен тығыз байланысты болып келеді, сол себепті экономикадағы елеулі өзгерістер қоғамдық өзгерістерге негіз болып, сол негіз тұрғысында қоғамдық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық көзқарастар, танымдар өзгере түседі.

Ономастикалық концептілер дүниетанымның, күрделі ментальді құрылымдардың жиынтығы (кешені) ретінде қоғамның шаруашылық-экономикалық базисімен сәйкес қалыптасады. «Сананы тұрмыс билейді»

демекші ономастикалық ментальді ұғымдар, жалпы ономастикалық процестер қоғам тіршілігіне байланысты, тәуелді «салдарлы» болып келеді.

Қазақстан топонимдерінің әлеуметтік болмысы мен қызметіне әсер еткен тарихи-экономикалық жағдайлар I-тарауда аталғандай әр дәуірде, тарихи кезеңде өзгеріп отырған. Көшпелі мал шаруашылық типіндегі қазақ қоғамы топонимдерге мынадай қызметтік-әлеуметтік жүк жүктеді: 1) топонимдер мал шаруашылығына тиімді, қажетті табиғат, жер сипаттарын белгіледі; 2) топонимдер көшіп-қонып жүрген қазақ қауымына белгі, бір бағдар ретінде қызмет етті; 3) топонимдер қыстау, көктеу, күздеу, жайлау жайылымдарды белгілі бір ру, ру бірлестіктерінің меншігінде екенін көрсетті; 4) жергілікті халықтың жер-су аттары отанға, атамекенге деген көзқарастарын, ұлтжандылық, патриоттық ой-сезімдерін қалыптастырады, орнықтырады т.б.

Қазақ топонимдерінің осындай қолданыстарының көрінісі географиялық атаулардың әлеуметтілігін майқын сипаттап айшықтайды. Түптеп келгенде, барлық жер-су атаулары негізінен адамзаттың әлеуметтік саладағы іс-әрекетінен туындайды. Сондай-ақ диссертациялық жұмыстың тиісті тарауларында көрсеткендей географиялық және басқа жалқы есімдерде көп қабатты, диахрондық және синхрондық сипаттағы этнотілдік, танымдық, рухани, саяси т.б. аспектілерде өз көрінісін тапқан ақпараттар мен функциялар жинақталған.

Саяси (идеология) концептілерді тілдік таным санасына сіңіре білген үстем тап немесе мемлекет институттары қоғамның идеологиялық, саяси көзқарастарын өз ырқына көндіріп, өзгертуін көздеген. Ономастикалық (топонимиялық) атауларда белгілі бір тілдік, этномәдени, саяси, идеологиялық мазмұнның жинақталғанын ескере отырып, саясиленген, орыстандырылған топонимдер арқылы қазақ халқын орыстандыру, ұлттық болмысынан айыру, Ресей империясының ықпалына көндіру сияқты мақсаттарды көздеген Ресей мемлекетінің тиісті органдары кезінде осы бағытта белсенді әрекеттер жүргізді.

Саяси «идеологиялық» топонимиялық концептілерді шартты түрде отаршыл (шовинистік) топонимиялық және кеңестік (тоталитарлық) топонимиялық концептілерге жіктеп қарастыруға болады. Осы идеологиялық концептілердің ішкі ментальді-семантикалық жіктелуіне қарай әр топонимиялық идеологиялық концептілер түрінде іштей тағы жіктелетінін сол жіктелуден туындаған топонимдерде лексика-семантикалық идеология өз көрінісін беретіні бесенеден белгілі.

Қоғамның жаппай саясиленуі атаулардың жаңа түрлерінің пайда болуына әкелді. Мысалы, Кеңес дәуірі кезінде колхоз және совхоз сияқты бұрын болып көрмеген мемлекеттік және кооперативтік шаруа қожалықтары пайда болып, колхоз, совхоз атаулары ономастикалық жүйеде орын алып, көбейе түсті. Колхоздар мен совхоз атаулары топонимдердің басқа түрлеріне қарағанда кеңестік идеологияға қатысы бар ментальді ұғымдарды бойына (когнитивтік кеңістігіне) көбірек жинақтаған саяси топонимдер, эргонимдер қатарына жатады.

Қазақстан егемендігін алғаннан бастап, керек десеңіз одан да бұрын, қайта құру кезеңінде мәдени рухани ескерткіштер іспетті тарихи (этномәдени) географиялық атауларды қайта қалпына келтіру үшін үлкен қоғамдық қозғалыс басталды. Бұқаралық ақпарат құралдары беттерінде, радио мен теледидарда қазақ қоғамының зиялы өкілдері, қалың бұқараның ішінен шыққан ұлтжанды азаматтар елдігіміздің. Егемендігіміздің келбетін көрсететін қазақ топонимиясының хал-ахуалын, көкейкесті мәселелерін белсенді түрде талқыға салды.

Саясатпен әдейі бұрмаланған және «орыстанған» географиялық атаулардың орнына ұлттық нышаны мен сипаты бар атауларды қайтару, қазақ топонимиясының өз ұлттық келбетін қайта қалпына келтіру барысында түрлі мәселелер туындады. Бұл мәселелердің түп-төркіні, негізгі себептері, танымы қазақ қоғамының әлеуметтік, этнотілдік, адами-психологиялық ерекшеліктерінде, хал-ахуалында жатыр.

Географиялық атауларсыз заманауи әлемді елестету қиын. Әрбір топоним әр түрлі ақпаратты алады: тарихи, географиялық, лингвистикалық, өйткені географиялық атаулар - бұл кез келген елдерде пайда болған, қалыптасқан және таралған дәуірлердің тарихи куәсі.

Зерттеудің ұзақ тарихына және топонимдерді зерттеуге арналған еңбектердің салмақты санының болуына қарамастан, топонимдерді түсіндіруді қиындататын, топонимдер көздерін анықтауға байланысты және өзіне тек лингвистер тарапынан ғана емес, тарихшылар тарапынан да ерекше назар аударуды талап ететін даулы мәселелер әлі де бар.

«Ауыл» концептісінің қазіргі «билік», «әлеумет», «экономика», «ауыл шаруашылығы» және қазақ тілді публицистикалық дискурстарда, теледидардағы, ресми басқосудағы әңгіме-пікірлерде репрезенттелуінде қазіргі қазақ ауылының жалпы жағдайына алаңдаушылық туып отырғандығы көрініс табады. Ауылдағы жұмыссыздық, ауылдағы, қаладағы ауылдық жастардың проблемасы, ауыл тұрғындарының әлеуметтік жағдайының төмендігі қоғамымыздың өзекті проблемаларына айналып, елбасынан бастап, көпті толғандырады. Бұл «ауыл» концептісінің потенциалды ассоциативтік семаларында репрезентталатын ақпарат, ұғым, түсініктер, олар мүлдем бөлек болмақ. Сондықтан ұлттық деңгейде маңызды болып саналатын бұл күрделі концептіні жан-жақты, түгел сипаттау мүмкін емес. Ол туралы халықтың ұжымдық жадындағы барлық білімдерді бірден жинақтап көрсету қиын және ол уақыт өткен сайын жаңа репрезентациялармен толыға беретін «ашық» жүйе. Сондай-ақ жұмыста осы үлгімен қазақ халқының когнитивтік базасы өзегіндегі «тау», «су», «дала» топонимдік концептілердің когнитивтік матрицасының модельдері және *Қазығұрт*, *Алатау* оронимдерінің, *Каспий* гидронимінің фреймдік модельдері берілді.

Әлемнің лингвомәдени модельдеуінің бірлігі лингвомәдени тұжырымдама - бейнелі-перцептивті, концептуалды және құндылық компоненттерін қамтитын күрделі көп өлшемді психикалық білім ретінде танымыз [180, 100]. Әрбір жеке концепт нақты этникалық мәдениетте белгілі бір құндылықтың болуын көрсетеді. Мәдени тұжырымдамалар әлемнің тілдік

суретінің ерекшелігін көрсетеді. Мәдениеттің құндылықтық басымдықтарын ашатын тұжырымдамалар жүйелерге немесе лингвомәдени доминанттарға біріктіріледі. Мысалы, ағылшын халқының этностық сипатына үлкен әсер ететінін, әлі күнге дейін сақталған монархия мен аристократия дәстүрлерін көрсетті. Аристократ пен джентльменнің құндылықтары тұтас ұлттың құндылықтарына айналды.

Монархия (грек тіл. Monarchia-жалғыз билік, дара қолдау) - бұл жоғарғы мемлекеттік билік толығымен немесе ішінара монархтың жеке басының қолында шоғырланған және көп жағдайда өмір бойы және мұрагерлік бойынша берілетін басқару нысаны [181]

«Монархия» концептісі оның негізгі мағынасында билік идеясын білдіреді. Бұл тұжырымдаманың нақтылы ерекшелігі бар және тұжырымдаманың негізі болып табылады. Бірақ сонымен бірге, ағылшын тілінде жоғарғы билік «монархия» ұғымының синонимдік қатарына жататын басқа да зат есімдерді және олардың туындыларын білдіреді. Мысалы, Monarchy=Crown=Throne=Empire (E m p e r o r s h i p) = K i n g s h i p = P r i n c e d o m (Principality)=Sovereignty=the Firm. «Монархия» өзегінің синонимдік сөздерінің деректер бірлігі биліктің орталық идеясымен анықталған. Бұл ретте айырмашылықтар қолданудан, этимологиядан, мәні мен қалыптасу тәсілінен, сондай-ақ стилистикалық бояудан тұрады.

Елдің атауы мен кейбір графтық жерлердің атаулары туралы бірнеше сөз айта кетсек. **Great Britain** - (Ұлыбритания) Еуропадағы арал және ондағы мемлекет. Ол аралды жаңа дәуірдің басында мекендеген британдықтардың этнонимінің атауына негізделген.

Көптеген ағылшын графтықтарының атау құрамында «-shire» (графство) деген элемент жиі ұшырасады: Shropshire, Oxfordshire, Yorkshire, Lincolnshire, Lancashire, Cambridgeshire. Алайда осы үлгіге бағынбайтын графтық атаулары да бар, мысалы: Devon, Sussex, Wessex, Norfolk, Essex, Kent, Tyne and Wear, Humberside, Gwent, Merseyside [182].

Яғни ағылшын топонимдер қатарындағы «монархия» концептісіне негізделген жер-су атаулары әрқашан біртұтас этностық, саяси-әлеуметтік идеяны білдіреді. Ал сол мекеннің иегері (монархы, графы) - бұл әмбебап нышан, жердегі адамгершілік идеалдың тірі бейнесі болып саналады екен.

Адамның қоғамдағы орнын білдіретін топонимдер тобына атақтар, әскери шендер және әлеуметтік жіктелім атаулары енеді. Мұндай атауларға *Dukes Pond, Marquis Hills, Marquess, Baron Creek, Corporal Ruoff Square, Sergeant Mountain, Lieutenant River, Captain Davis Mountain, The Colonel, Slave Canal* сияқты мысалдар жатады және т.б. [183]

Ағылшын тілдік кеңістігіндегі саяси-әлеуметтік ұғымдардың келесі бір қабатын діни мазмұндағы топонимдер құрайды. Діни топонимдер — қоғамның діни өмірімен сабақтас атаулар; олар діни ағымдарға (христиан, мұсылман, буддизм, иудаизм және т.б.) қатысты атауларда, әсіресе шіркеу мен оқу орындарының атауларында жиі ұшырасады (мысалы, *School of Christianity*). Сонымен қатар, Қасиетті Жазбада аталған библиялық топонимдер де топономафияда көрініс табады: мысалы, *Babylon Cove*,

North Babylon (шығанақ/елді мекен атаулары), сондай-ақ *Nazareth* және *Jericho* қалалары. Діни топонимдер зираттар мен жерлеу орындарының атауларынан да байқалады: *Cemetery Corners*, *Cemetery Hill*, *Anderson Cemetery*, *All Saints Cemetery* сияқты үлгілер соның дәлелі [184].

Англосаксондық географиялық атауларда адамдардың белсенді қызметі және олардың әлеуметтік дамуы тіркелген: табиғи ресурстарды пайдалану, ауыл шаруашылық кәсіптері де көрініс алады. Мысалы, (*Chawley* - «бұзауларға арналған жайылымдар»; *Tackley* - «жас қой ұстайтын орын»), егіншілік (*Wheatley* - «бидай өсіруге тазартылған жер учаскесі»; *Rycote* - «қара бидай өсетін кент»), аумақты қорғау (*Warborough* - «бақылаушы Бекет») [185].

Халықтың кәсіптері мен олардың өндірістік дағдыларын көрсететін концептілік топонимдерге ие елді мекендер саны шектеулі, бірақ сонымен қатар, Ұлыбританиядағы ескі салалардың немесе кәсіп атауларының таралуын дәлелдейтін ірі ауылдар мен бұрынғы поселкелер атаулары бар, олардың ішінде:

а. ***Banham***, (Банхем) - көне ағылшын тілінен шыққан топоним. Екі бөліктен тұрады: *ban* және *ham*. *Ban* - префикс, қазақ тіліне «тыйым салу, шектеу» деп аударылады, және *ham*, қазақ тіліне «ферма» деп аударылады.

б. ***Bildeston***, (Билдстон) - көне ағылшын тілінен шыққан топоним. Екі бөліктен тұрады: *bildes* және *ton*. *Bildes*, префикс, қазақ тіліне «құрылыс» деп аударылады, және *ton*, қазақ тіліне «қоршалған жер» деп аударылады.

с. ***Dersingham***, (Дерсингем) - көне ағылшын тілінен шыққан топоним. Екі бөліктен тұрады: *dersing* және *ham*. *Dersing* - префикс, уақыт өте келе өзінің тілдік формасын қазіргі формасында қалыптастырған: және *ham*, қазақ тіліндегі аудармасы «ферма» [186].

Этносецификалық лингвомәдени концепциялардың құндылық жағын зерттеу белгілі бір мәдениетке тән мінез-құлықтың жоғары қағидаларын түсінуге әкеледі.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық когнитивтік база халықтың санасындағы топонимдік ақпарат пен білімдерді құрылымдаудың, сақтау мен таратудың әмбебап бірлігі ретінде танылатындығы көрсетілді.

Этно топонимиядағы этностық сана көрінісі, Ұлыбритания мен қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында аса өзекті болып отырған ұлттық идея, ұлттық бірегейлік проблемаларымен үндеседі. Екі тілдегі жер-су атауларының эволюциялық үйлесімді дамуына саяси факторлар тигізген ықпалы анықталды. Отаршылдық, тоталитарлық, монархиялық, аристократтық, діни мазмұндағы топонимдік атаулардағы бұрмалаулар түрлері сипатына қарай топтастырылып, жіктелді.

Саяси (идеология) концептілерді тілдік таным санасына сіңіре білген үстем тап немесе мемлекет институттары қоғамның идеологиялық, саяси көзқарастарын өз ырқына көндіріп, өзгертуін көздеген. Ономастикалық

(топонимиялық) атауларда белгілі бір тілдік, этномәдени, саяси, идеологиялық мазмұнның жинақталғанын ескере отырып, саясиланған, топонимдер арқылы этностық болмысынан айыру, билік ықпалына көндіру

сияқты мақсаттарды көздеген белсенді әрекеттер жүргізілгенін дәлелдейтін топонимдер қатары анықталды.

3-тарау бойынша тұжырым

Топонимдерді концептуалдау қырынан қарастырсақ, ғаламның топонимдік бейнесі сан алуан концептуалдық құрылымдар негізінде тіл арқылы өрнектеледі. Ұлттық тілдегі жалқы есімдер жүйесі мәдени кеңістік аясында ғаламның тілдік бейнесінің бір бөлігі, яғни фрагменті ретінде ұғынылып, концептуалдық деңгейде қалыптасады. Ал мәдени кеңістік лингвистикалық тұрғыдан шынайы болмыстың этноспецификалық қабылдануымен сипатталып, оның тілде көріну тетіктері мен құралдарын айқындайды.

Концептілердің вербалдану үрдісі күрделі, көпқабатты лингвокогнитивтік құрылым ретінде ментальді-топонимиялық стереотиптерге негізделеді және тарихи дәуірге байланысты концептінің құрылымындағы компоненттер қозғалмалы болады. Ғаламның ономастикалық ұлттық бейнесі - ономастикалық концептілердің жүйелі де кешенді жиынтығы және этнос танымының жалқы есімдер деңгейіндегі тілдік көрінісі. Ономастикалық концептілер тілдік санадағы лингвоментальді құрылым болғандықтан, олардың тілдік көрінісі, яғни вербалдану қызметі және когнитивтік-ментальді өрісте алуан түрлі қызметтері болады.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық когнитивтік база әр халықтың санасындағы топонимдік ақпарат пен білімдерді құрылымдаудың, сақтау мен таратудың әмбебап бірлігі ретінде танылатындығы көрсетілді.

Топонимдер ақпаратты дұрыс қабылдауға және көркем, публицистикалық және басқа да шығармалардың кейіпкерлерінің эмоционалдық көңіл-күйін түсінуге ықпал етеді, өйткені олар тілдің тамаша мәнерлі құралдары болып табылады.

Ономастикалық концептілер лингвомәдени ортада бірнеше қызмет атқаратынын атап өткеніміз жөн. Біріншіден, тілдік сананы қалыптастыратын құрылым, құрал ретінде ономастикалық концептілер кумулятивтік қызметімен сипатталады. Екіншіден, концептілер өз ментальді кеңістігінде рухани құндылықтарды сақтап кейінгі ұрпақтың тілдік санасына жеткізетін құрал ретінде жалғастырушы (трансляциялық) қызметін де атқарады. Үшіншіден, ортақ мәдениет кеңістігінде лингвоәлеуметтік социумның (этнос) мүшелерінің арасындағы қарым-қатынасты камтамасыз етеді. Мәдениетаралық коммуникацияда кейде ономастикалық концептілердің қатынастық қызметі қиындай түседі - екі біртекті емес, бейгомогендік мәдениеттер өкілдері бір-бірін түсінбейді, себебі бірінің аялық білімінде бар ономастикалық концепт екіншісінде жоқ болуы мүмкін. Мәселен, Чарльз Диккенстің «Оливер Твист» романын оқымаған қазақ азаматына Лондон туралы ментальді топонимиялық концепт мүлдем жоқ болуы әбден мүмкін.

Ағылшын социумының өкілдерінде «Лондон» концептісінің аксиологиялық құндылығы: Лондон ағылшын тілінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және адамның, сананың және универсумның ұқсастығы

ретінде жалпыанглиялық және жалпы әлемдік процестердің моделі ретінде тұжырымдалады. Лондонға қатысты мұндай түсінік ағылшын қауымының санасында мәнді бағдар-өлшем ретінде орныққан: ол тікелей қабылдаудан туындап, бұрынғы тәжірибені еске түсірумен бекиді. Соның арқасында бұл ұғым ақпаратты дұрыс ұғынуға да, әрекет-қимылды бағыттап, реттеуге де айрықша ықпал етеді.

Сонымен, ағылшын тілінің лексикалық топонимикалық қабаты жоғары Елтану және бейнелі әлеуетке, этно-мәдени семантикаға ие, өйткені топонимдер бір жағынан нақты географиялық объектілерді білдіреді, ал екінші жағынан олар белгілі бір халықтың тарихы мен мәдениетімен тығыз байланысты.

Топонимиялық концептілердің вербалданған түрлері - лингвомәдени топонимдер дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады.

Тілдік көркем мәтіндердегі топонимиялық концептілердің қолданысы, вербалдануы көркем мәтіннің дискурстық сипаттарына байланысты болып келеді және дискурсты құрылымдайтын маңызды құрал (элемент) болып табылады. Фолклорлық және де басқа көркем мәтіндерде қолданылған топонимдердің мағынасынан, этимологиясынан концептінің ментальді құрылымынан ақпарат алуға болады, ал топонимдердің поэтикасы мәтін түзушінің (автордың, этностың) этникалық дүниетанымынан хабардар етеді.

Топонимиялық концептілер тілдік санадағы лингвоментальді құрылым болғандықтан олардың тілдік көрінісі, яғни вербалдану қызметі және когнитивтік-ментальді өрісте басқа да алуан түрлі қызметтері (функциялары) бар. Топонимиялық концептілерде кешенді түрде адам және әлем туралы білім жинақталумен қатар тарихи-әлеуметтік танымдарының ерекшеліктері сақталған. Топонимиялық концептілердің вербалданған түрлері - лингвомәдени топонимдер дүниенің ұлттық бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады. Топонимиялық концептілердің тағы бір ерекшелігі - олардың әлеуметтік, идеологиялық мінінде, маңыздылығында, функцияларында жатыр.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық когнитивтік база халықтың санасындағы топонимдік ақпарат пен білімдерді құрылымдаудың, сақтау мен таратудың әмбебап бірлігі ретінде танылатындығы көрсетілді.

Этно топонимиядағы этностық сана көрінісі, Ұлыбритания мен қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында аса өзекті болып отырған ұлттық идея, ұлттық бірегейлік проблемаларымен үндеседі. Екі тілдегі жер-су атауларының эволюциялық үйлесімді дамуына саяси факторлар тигізген ықпалы анықталды. Отаршылдық, тоталитарлық, монархиялық, аристократтық, діни мазмұндағы топонимдік атаулардағы бұрмалаулар түрлері сипатына қарай топтастырылып, жіктелді.

Саяси (идеология) концептілерді тілдік таным санасына сіңіре білген үстем тап немесе мемлекет институттары қоғамның идеологиялық, саяси көзқарастарын өз ырқына көндіріп, өзгертуін көздеген. Ономастикалық (топонимиялық) атауларда белгілі бір тілдік, этномәдени, саяси,

идеологиялық мазмұнның жинақталғанын ескере отырып, саясиланған, топонимдер арқылы этностық болмысынан айыру, билік ықпалына көндіру сияқты мақсаттарды көздеген белсенді әрекеттер жүргізілгенін дәлелдейтін топонимдер қатары анықталды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және ағылшын топонимиялық жүйелерінде географиялық нысандарды олардың табиғи сипаты мен ерекшелігіне қарай атау, атаудың қойылу уәжі (номинациясы), сондай-ақ белгілі деректер мен адам тіршілігіне қатысты аталымдар сияқты ортақ нышандар байқалады. Дегенмен осы бағыттардың ішкі жіктелімі мен оған кіретін топтардың құрамы бірдей емес. Нысандарды атаудағы мұндай алшақтық әр халықтың тарихи даму жолы мен бастан өткерген кезеңдерінің өзгешелігінен туындайды.

Жұмыста екі этносқа қатысты топонимдердің классификациясы объектілердің типтері бойынша, атаулардың тілдік тиістілігі бойынша, лексикалық негіздердің сипаты бойынша, формальды көрсеткіштер бойынша, атаулардың типологиялық, хронологиялық, генетикалық ортақтығы негізінде жүзеге асырылуы мүмкін болғанын анықтадық. Топонимдерінің әртүрлі анықтамаларын, олардың типологиялық жіктелімдерін қарастырдық, шығу көздерін және топонимиканың негізгі мәселелерін анықтадық, топонимдерді түсіндіруді қиындататын факторларды белгіледік.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі жер-су атауларына жасалған талдау нәтижесінде олардың құрамында ежелгі дәуірге, ерте орта ғасырға және кейінгі ғасырларға тән тарихи атаулардың сақталғаны айқындалды.

Екі тілде де топонимдер тек жергілікті бағдарлар ретінде ғана емес, ең алдымен екі елді мекендеген халықтардың тарихын, аумақты игеру кезеңдеріндегі мәдени-тарихи кешендер ретінде әрекет ететіндігі сипатталды. Ұлыбританияның топонимдері өз тамырларын кем дегенде бес түрлі халықтардың - кельт, римдіктер, англосакс, скандинавтар, француз тілдерінің элементтерінен бастау алса. Қазақ топонимдерінің тамырлары алтай тілі, көне түркі тілі, көне қазақ тілі, моңғол тілі, араб-иран тілі, қазіргі қазақ тілі және орыс тілдерінен құралған. Осы халықтардың барлығы елдің топонимиясына өз үлесін қосып, қазақ және ағылшын топонимдерін бүгінгі таңдағы кейіпін жасағанын көреміз.

Этимологиялық тұрғыдан екі этностың топонимикалық жүйелердің топонимдері туынды, кіріккен және гибридті болып бөлінеді. Қазақ топонимдерін бастапқы қалыптасу (туынды номинация) ерекшелігіне қарай талдағанда, олардың ішінде Алтай және түркілік негіздегі атаулар айқын көрінеді. Ал ағылшын топонимдік жүйесінде Suffolk, Liverpool, Oxford тәрізді англо-саксон дәуірімен сабақтас жер-су атаулары басым. Кіріккен топонимдер тұрғысынан қарастырсақ, қазақ топонимиясында моңғол, қалмақ және славян тілдерінен ауысқан атаулар кездеседі. Ұлыбританияның топонимдер қабатында болса, кельт, латын, скандинавиялық әрі нормано-француз тілдік негізінен тараған номинациялар жеке топ ретінде ажыратылады. Ал Гибридті топонимдер қатарына екі топонимдер қорында кездесетін екі тілдің элементтерінен қалыптасқан топонимдерді зерттеу жұмысымызда көрсеткен болатынбыз.

Ағылшын топонимиялық кеңістігінің түстік палитрасы айқын көпқырлы екені байқалады: атауларда сан алуан түс көрініс тапқанымен, қолданылу жиілігі жағынан жасыл, ақ, қара және қызыл түстер алдыңғы қатарға шығады. Бұл жайт аталған түстердің абсолюттік көрсеткіші жоғары болуымен қатар, олардың әртүрлі нысандарды атауда кеңінен жұмсалыуымен де дәлелденеді. Түс мәнді дескрипторлар өсімдік жамылғысының, топырақ пен тау жыныстарының реңкін, сондай-ақ белгілі бір қашықтықтан адам көзі қабылдайтын сыртқы белгілерді сипаттап, нысан туралы қосымша мәлімет береді.

Қазақ топонимиясында да таза табиғи, қанық түстердің ішінде жиі кездесетін негізгі бестік қалыптасқан: қара, ақ, қызыл, сары және көк. Осы топтың ішінде «қара» түсінің үлесі өзгелерден басым екені анықталады. Сонымен бірге түр-түс белгісі арқылы жасалған онимдік апелляциятердің таңдаулы сипатқа ие болуы екі этностың топонимикалық жүйесіне ортақ заңдылық ретінде көрінеді.

Жұмыста қазақ және ағылшын топонимдеріне тән концептілер жиынтығы, кеңістігі, концептілердің іргелі сипаттары, концепт түрлері мен типологиясы айқындалды. Ономастикалық концептіде топонимдердің этномәдени, әлеуметтік, саяси т.б. сипаттарына қатысты түрлі ментальді-когнитивтік ұғымдар, ақпараттар жинақталып таңбаланған.

Қазақ және ағылшын топонимиясында қалыптасқан топонимдік мәдени кеңістікті идеографиялық аймақтарға жіктеу ұстанымдары салыстырылып, дәйектелді. Зерттеуде топонимдік ақпараттың: 1) мекен - жайлық (адрестік) ақпарат; 2) тілдік ақпарат; 3) этномәдени ақпарат; 4) ғылыми ақпарат; 5) тарихи - деректік ақпарат; 6) лингвоәлеуметтік ақпарат түрлері сипатталды.

Екі тілдегі топонимдік ғалам бейнесінің «көру арқылы сезіну», «есту арқылы сезіну» концептуалдану ерекшеліктері көрсетілді.

Этнотопонимдік ұғымдарға жататын «ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» концептілері негізінде когнитивтік матрицаның модельдері жүйеленіп, соның нәтижесінде тың ғылыми қорытындылар алынғаны көрсетілді. Аталған концептілердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі лексикографиялық-тезаурустық, тарихи-танымдық, мәдени-фәлсафалық, энциклопедиялық, ассоциативтік әрі аксиологиялық мүмкіндіктері нақтыланып, олардың өзек мазмұнын құрайтын фреймдердің үлгілік моделі әзірленді.

Сонымен қатар топонимдердің таңбалық сипатына сүйене отырып, «жануар» концептісінің әр этностың дүниетанымына сай әрқилы қырлардан көрініс табатыны айқындалды. Жануарларға байланысты жасалған топонимдер екі халықта да ең алғашқы түрі екені байқалады. Қазақ тілінің топонимдер атауы көбіне *жылқы*, *қой*, *түйе*, *өгіз*, компоненттері, ал ағылшын тілінде *жылқы*, *сиыр*, *қой*, *құстар* компоненттері жиі қолданылатыны анықталды. Ағылшын топонимдерімен салыстырғанда қазақ тілінің топонимдік қорында көрініс алған түйе атауына қатысты жасалған жер-су атауларының айырмашылығы түйе жануарының өмір сүру

ареалымен түсіндіріледі.

«Өсімдік» концептісіне қатысты наным-сенімдер қазақ және ағылшын топонимиялық жүйесінде аса көне мифологиялық қабат ретінде көрініс тауып, көптеген фитотопонимдердің қалыптасуына ментальді негіз болғаны аңғарылады.

Екі тілдің топонимдерін лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғысынан талдау барысында олардан ұлттық дүниетаным ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар екені анықталып, концептілерінің коннотациясы жалпы алғанда екі тілде де бірдей болып табылды. Ішкі мәдени танымдық коннотацияның ұқсас не сәйкес келуі, этностық дүниетаным деген түсінікпен ұштасып, оның екі халықтың дүниетанымына ортақ болуына байланысты болып анықталды. Ал этностық дүниетанымның ерекшелігі, оның тілдегі көрінісі тіл иелерінің өз даму тарихы, әр түрлі табиғи ортасы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілік, шаруашылық түрлері т.б. жағдайларына байланысты деп түсіндіруге болады.

Екі тілдің топонимдік концептілердің вербалдану үрдісі күрделі, көпқабатты лингвокогнитивтік құрылым ретінде ментальді-топонимиялық стереотиптерге негізделеді және тарихи дәуірге байланысты концептінің құрылымы болып табылады. Ономастикалық концептілер тілдік санадағы лингвоментальді құрылым болғандықтан, олардың тілдік көрінісі, яғни вербалдану қызметі және когнитивтік-ментальді өрісте алуан түрлі қызметтері болады.

Екі тілдің топонимдік концептілерінің вербалданған түрлері - дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады.

Тілдік көркем мәтіндердегі топонимиялық концептілердің қолданысы, вербалдануы көркем мәтіннің дискурстық сипаттарына байланысты болып келеді және дискурсты құрылымдайтын маңызды құрал болып табылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі көркем мәтіндерде қолданылған топонимдердің мағынасынан, этимологиясынан концептінің ментальді құрылымынан ақпарат алуға болады, ал топонимдердің поэтикасы мәтін түзушінің (автордың, этностың) этникалық дүниетанымынан хабардар етеді.

Топонимиялық концептілер тілдік санадағы лингвоментальді құрылым болғандықтан олардың тілдік көрінісі, яғни вербалдану қызметі және когнитивтік-ментальді өрісте басқа да алуан түрлі қызметтері бар. Топонимиялық концептілердің вербалданған түрлері - лингвомәдени топонимдер дүниенің ұлттық бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады.

Топонимиялық концептілердің тағы бір ерекшелігі - олардың әлеуметтік, идеологиялық мінінде, маңыздылығында, функцияларында жатыр. Екі тілдегі жер-су атауларының эволюциялық үйлесімді дамуына екі елдегі саяси факторлардың тигізген ықпалы анықталды. Отаршылдық, тоталитарлық, монархиялық, аристократтық, діни мазмұндағы топонимдік атаулардағы бұрмалаулар түрлері сипатына қарай топтастырылып, жіктелді.

Екі тілдің жер-су атауларында белгілі бір тілдік, этномәдени, саяси, идеологиялық мазмұнның жинақталғанын ескере отырып, саясиланған, топонимдер арқылы этностық болмысынан айыру, билік ықпалына көндіру сияқты мақсаттарды көздеген белсенді әрекеттер жүргізілгенін дәлелдейтін топонимдер қатары анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сатенова С. Қос тағанды тіркестердің авторлық қолданысқа қарай өзгеруі // Тіл тарихы және сөз табиғаты.-Алматы:Ғылым,1997.-98б.,
2. Кубрякова Е.С, Демьянков В.З, Панкрац Ю.Г, Лузина Л.Г.Краткий словарь когнитивных терминов // Под общей ред. Е.С.Кубряковой. - М.: Наука., 1996.,
3. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. Тілтаным., 2004, №1,
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. - 69 с.
5. Қасым Б. Когнитивті лингвистиканың теориялық негіздері // Қазақ тілі мен әдебиеті және инновация мәселелері. - Алматы, 2008. -
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. - Минск: Тетрасист., 2004. -
7. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданыстың когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. - Алматы: Ғылым, 1998. - 140 б
8. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері.//Тілтаным. - Алматы, 2001., №4. - Б. 39-43
9. Түсіпбекова Ғ. Тілдің танымдық қызметі // Ақиқат. - Алматы, 2011. - №1 - Б.62-64
- 10.Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. - М.: РУДН, 1997. -
- 11.Азадовский М.К. История русской фольклористики // В 2 т. - М.: Учпедгиз 1963.- Т 2. - 560 с.
- 12.Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. - М.: Р. Валент, 2001. - 199 с
- 13.Щербак А.С., Асанов А.Ю. Принципы построения урбанической системы// Вестник Тамбовского университета. - 2015 (а). - №5. - С. 112-117
- 14.Щербак А.С. Когнитивные основы региональной ономастики: монография. Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2012. - 319 с.:
- 15.Э. Рош // Психология: Биографический библиографический словарь. Под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. СПб.: Евразия, 1999
- 16.Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. 50стр
- 17.Байеділ Д. Ж. Шетел тіліндегі коммуникативті когнитивті әдіс. Курстық жұмыс. Астана. 2018. 5-8 бб
- 18.Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. - М.: Наука, 1990. - 245 с.,
- 19.Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. - Алматы: Арыс, 2006. - 368 б.,
- 20.Нұрашова Г. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі. - Алматы: Домино, 2002. - 285 б. ,

21. Мерков Б.П. Перевод новых научных технических терминов. - М.: Научно-техническая информация, 2000. - № 1. - С.48
22. Жанұзақ. Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том.-Астана, «1С-Сервис» ЖШС, 2006ж.-400 б.,
23. Stewart, Georg Rippey. Names on the Globe. Oxford University Press, 1975. [электронны ресурс] - Режим доступа. - URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Топонимы>, б.
24. Беленька я В.Д. Очерки англоязычной топонимики. Высшая школа, 1977.;
25. Суперанская А.В. Что такое топонимика? М.: Наука, 1985
26. Watts 2004
27. Hough 2013, Jesch 2008
28. R Coates. Toponymic Topics - Essays on the early toponymy of the British Isles.], ал «a new explanation of the name of London» (1998) жұмысында «London» атауының жаңа этимологиясын ұсынды. Ал, А М. Геллинг [M. Gelling. W.F.H. Nicholaisen and M Richards, The Names of Towns and Cities in Britain (1986)
29. Топоров В. Н. Из области теоретической топониматики // ВЯ № 6, 1962.
30. Голев Н.Д. Мотивационные типы ономастических образований в художественной литературе и публицистике // В сб: Номинация в ономастике. Под.ред. М.Э.Рут. Свердловск: Изд. Урал. унта, 1991.- 175 с., 51 б
31. По дольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии.-М., 1978
32. Хвесько Т.В. Имя в сознании человека // Когнитивные исследования языка. - Тамбов, 2016. - Т.24. - С. 696-704.: 697
33. Величковский Б.М. Когнитивная наука. Основы психологии познания. В.2-х т.М., 2006. -208 с., I,
34. Кубрякова Е. С. Семантика в ког объективации в нитивной лингвистике. (О концепте контейнера и формах его языке.// Известия АН. Серия литературы и языка. 1999. № 5-6, с. 3-6., с.
35. David Crystal: (1995). The Cambridge Encyclopedia of the English language, New York, USA., p.122-208
36. Stewart G.R. Names on the Globe. - New York: Oxford University Press, 1975. - 411 p
37. Мечковская Н.Б. Язык и общество //Общее языкознание / Под. ред. А. Е. Супруна. Минск, 1983, 118б.
38. Якобсон Р. Часть и целое а языке// Избран. работы. М., 1985, с. 305.
39. Конкашпаев Г.К. Казахские народный геграфические термины //Известия АН КазССР. Серия географическая. - 1951. - №99, вып№3. с. 46-54.,
40. Сыздық Р. Сөз күдіреті. Алматы., «Санат», 1997, - 224 б.,

41. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. «Языки русской культуры», М.: 1999., с. 368
42. <https://bilimnur.wordpress.com/2016/01/21/ayesxanova-aydana-tayyrbekovna>
43. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, Алматы-1975.25,
44. Жанұзақ. Т. Қазақстан географиялық атаулары Алматы облысы. «Арыс» баспасы, Алматы 2005,
45. Қазығұрт өңірі микротопонимдерінің атындағы ҚазҰУ Хаб физикалық-географиялық астарлары // әл-Фараби аршы. Филология сериясы: - Алматы, 2009. -№3 (119). - 196-199 бб.,
46. Поспелов Е. М. Картографическая изученность зарубежных стран. - М.: Недра, 1975. -296 с.
47. Рахметоллаұлы А. Жер-су атаулары қастерлі қазынамыз. Сәуір 2014. http://old.baq.kz/kk/news/aimaktik_bak_muragat/regmedia-51958
48. Алматықызы. А. Жер-су аттарына мән беріп жүрміз бе? 23.06.2014. «Ақиқат» Ұлттық қоғамдық-саяси журналы. <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=3154>
49. Тілеуов. Қ. Жер атаулары - ел тарихы. «Ақтөбе» облыстық қоғамдық-саяси газет. 9 Сәуір 2013. <https://aqtobegazeti.kz/?p=21606>
50. Бияров Б. Ұлттық топонимдер - баға жетпес қазынамыз «Ана тілі» Ұлт газеті. 7 - Қаңтар, 2011. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=5514>
51. Қазақ топонимдерінің даму кезеңдері. [<https://infourok.ru/rabochie-programmi-zherdi-toponimikali-ataulari-2743001.html>]
52. Аметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қ. шығысының жер-су атаулары. - Өскемен : ШҚТУ баспасы, 2000. -
53. Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары:(тарих, мәдениет, білім). - Өскемен: С.Аманжолов ат. ШҚТУ баспасы, 2006. -
54. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Алматы: Ғылым, 1989.- 256 б.
55. Мадиева Г.Б. Гидронимия Восточного Казахстана. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1990.С.
56. Алексеенко Н. Усть -Каменогорск.-Алма-Ата: Казахстан, 1970.-102с
57. Принтца А. Каменшики. Омск, 1863, 25 с
58. Бекмаханова Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII в., 60-е гг. XX в.- М: Наука, 1980.- 280с
59. Румянцева П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. Спб., 1910.- 320с
60. Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер. I бөлім е Дәуірден XX ғасырға дейін). - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ, 2001. - 236 б.
61. Материалы по Киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Павлодарская уезд. Т.IV. - Воронеж, 1903.- 386 с.

62. http://www.rusnauka.com/27_NNM_2011/Geographia/9_93344.doc.htm
63. Аметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ шығысының жер-су атаулары. - Өскемен : ШҚТУ баспасы, 2000. -104 б.
64. <https://www.uniface.kz/index.php?post=article§ion=1&id=612>
65. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966.- 334 с
66. Жанұзақ Т. Ұлы Дала атаулары. Ономастикалық хабаршы №1 (31). Астана, 2016.
67. Петрович Д. С. Особенности топонимики Великобритании [электронный ресурс] Режим доступа. - URL: <http://elib.bsu.by/bitstream> (дата обращения 30.10.2016)
68. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики - М.: Высшая школа, 1977 -227с
69. Нагиева Г. .Г., Лецис Е. Ю. Особенности топонимики Великобритании // Юный ученый. - 2016. - №2. - С.33 - 36.
70. Margaret Gelling
71. A. D. Mills, A Dictionary of British Place-Names. Oxford University Press. 2003. 1184
72. Reany. P.H. The Origin of English Placenames (1960)
73. Smith C.C. The survival of British Toponomy, Nomina , p.27-41 (1980)
74. Аитова, Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы [Текст]: автореферат / Н.Н.Аитов. -Алматы: ТОО «Арыс», 2005. - 27 с
75. Әбдірахманов. Ә. Қазақстан топонимикасының кейбір мәселелері. //Филология ғылымының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссертация (қолжазба) А., 195
76. Абдрахманов. С. А. Топонимическая политика как зеркало возрождения государственности Казахстана// Саясат, 1996. №12, 22-6
77. Куйчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф. дис.... канд. филол. наук. Алма-Ата,
78. Бекенова Г.Ш. Қазақстанның солтүстік өңірі гидронимдері (семантикалық типология) Филол.ғыл.канд.дисс. ... авторефераты. Алматы, 2002, 15
79. Тасполатов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты. Алматы, 2010., 17
80. Рысберген Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Ф.ғ.д. ... дисс.авторефераты. Алматы, 2010
81. Қожанұлы М. Атырау облысының жер- су аттары. Астана, 2005., 102
82. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы, 1985.,
83. Әлімбек Г. Сөз мағынасы және ақпарат. Алматы: Атлас баспасы, 2001., 108
84. Еспаева К. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы топонимдердің Кітапта: Қазақ ономастикасының мәселелері. Алматы: қолданылу аясы. Ғылым, 1986.,

85. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы: Фил. ғыл. докт. дисс. автореф. - Алматы, 1997. - 53 б.
86. Этнопсихоллингвистика / Ю. А. Сорокин, И. Ю. Марковина, А. Н. Крюков и др. М.: Наука, 1988. 192 с.,
87. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование. духа. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 232 с.,
88. Когнитивная культурология / Е. Я. Режабек, А.А. Филатова. СПб.: Алетейя, 2002. 316 с.,
89. Мурзаев Э. М. Топонимика и география. М.: Наука, 1995. 179 с
90. Будур Н. В. Евная жизнь викингов IX XI века. М.: Молодая гвардия, 2007. 201 с.
91. Леру Ф., Гюйонварх К.-Ж. Кельтская цивилизация. СПб.: Культурная инициатива, 2001. б.175.
92. Шалиди Л. Ю. Символика цвета в жизни и искусстве // Вестник ПЛУ. Пятигорск. 1997. № 1-2. С.
93. В. Имя через века и страны . М.: ЛКИ, 2007. 192 с.,
94. Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. М.: Армада-пресс, 2002. 320 с., р.
95. Мурзаев Э. М. Географическая ориентация и ее отражение в топонимии // Известия РАН. Серия географическая. 1993. № 4. С. 35-42.,
96. Суперанская А. В. Терминологичны ли цветовые названия рек // Местные географические термины. М.: Мысль, 1970. С. 120-127., с
97. Бочкарева Т. В. Система цветообозначений в древнеанглийском // Наименования индо-европейских языках: Системный и исторический аспект. М.: КомКнига, 2007. С. 112-125., с.
98. Мостепаненко Е.М. Свет в природе как источник художественного творчества // Художественное творчество. М., 1986. б.
99. Cambridge International Dictionary of English. London, 1995.,
100. Когнитивтік лингвистиканың теориялық негіздері // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы Филология ғылымдары» сериясы. - Алматы, 2007 - №4 (22), б.
101. Орынбаева С. География ғажайыптары. - Алматы, 1966
102. Никонов В.А. Введение в топонимику, 1965
103. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. М.: Высшая школа, 1988. - 168 с.,
104. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелер. - Алматы: Ғылым, 1988. - 7-39 б ,
105. Қайдар Әбдуәли. Қазақ тілінің өзекті мәселе лері: Актуальные вопросы казахского языка. - Алматы: Ана тілі, 1998,
106. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М.: «Гнозис», 2003., 297 б

107. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғыл.-ның докторы ...авторефераты. А.: 2007.- 16-17 бб
108. Авакова Р. Фразеология теориясы. - Алматы: «Қазақ Мәдениеттің архетиптік түсініктеріне университеті», 2009. - 292 б. , 41 б
109. Гудков Д., Ковшова М. Телесный код культуры: материалы к словарю..-М.: «Гнозис», 2007., 298
110. Флоренский П.А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях. М., 1993.,
111. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. -М., 1973.,
112. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. -М., 1983.,
113. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах. - А., 1995.,
114. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы /на материале русской топонимии Алтая/. АДД., - Екатеринбург. 2003.,
115. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. ДДА. -А., 2006
116. Жанұзақов Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы. -А., 2004.,
117. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая):
118. Kövecses, Zoltán. 2006. Language, Mind, and Culture: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press., 155-180
119. Формозов А.Н. Животный мир Казахстана. - М.: Наука, 1987. - 149 с.
120. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. - Алматы: Евразия, 1993. - 177 с
121. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Қазақ бақсы белгілері / құрастырған Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. - Алматы: Ана тілі, 1993. - 27 б
122. Мейрбеков А.К. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі антропонимдердің ұлттық-мәдени көрінісі. 6D020500 - Филология. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2014. -42б
123. Иванова Е.А. Механизмы актуализации концепта horse в британской лингвокультуре. диссертация по ВАК РФ 10.02.04, кандидата филологических наук. Самара 2010
124. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Төртінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс., 2004. - 504 б.,
125. Антонова А.П. Топонимы и топонимические образования в пяти национальных вариантах английского языка // Научное сообщество студентов: междисциплинарные исследования: сб. ст. по мат. III междунар. студ. URL: [https:// науч.-практ. конф. № 3](https://науч.-практ. конф. № 3).

sibac.info/sites/default/files/conf/file/stud_3_3.pdf (дата обращения: 25.07.2019)

126. Michael Lapidge. Anglo-Saxon England 30. Cambridge University Press. 2001. P 1
127. Орфографиялық сөздік / Құрастырған: Н.Уәлиұлы, А.Фазылжанова, Қ.Күдеринова, Ғ.Әнес. - Алматы: Тіл білімі институты, 2007. - 480 бет;
128. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Ғылым 1979, 2-том., 175
129. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Ғылым, 1979, 7т,
130. Абрегов А.Н. Названия растений в адыгейском языке: синхронно-диахронный анализ. Майкоп, 2000. С. 90.:
131. Forbes Alexander Robert Place-Names of Skye and adjacent islands . - Edinburgh: Paisley: , Alexander Gardner, Ltd., 1923. -501 p., с. 250
132. Кельты: первые европейцы. / пер. с итал. Почкай Л.И., под ред. А. Черинотти. - М. Издательство «Ниола-Пресс», 2008. - 128 с.: - (Тайны истории), с. 96
133. Watson W. J. The History of the Celtic Place-Names of Scotland. - Irish University Press, 1973. - 558 p., с.
134. Карасик В.И., Слышкин. Базовые характеристики лингвокультурных Зерттеушілер концептов//Антология концептов. М.: Гнозис, 2007.,
135. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. М.: «Гнозис», 2004
136. Пименова М.В. Методология концептуальных исследований//Антология концептов./ Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. - М.: Гнозис, 2007.
137. Леонтович О. А. Русские и американцы: парад оксы межкультурного общения: монография. М.: Гнозис, 2005. 352 с., с.
138. Быкова Г. В. Лакуарность как категория лексической системологии: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Воронеж, 1999. 33 с.
139. Снитко Г. Н. Предельные понятия в Западной и урах: дис. ... д-ра филол. наук. Пятигор. гос. лингв. Восточной лингвокульт ун-т. Краснодар, 1999.
140. Аничков И. Е. Идеомантика и семантика (Заметки, представленные А. Мейе) //Вопросы языкознания. 1992. № 5. С. 140-150.
141. Савицкий В. М., Кулаев а О. А. Концепция лингвистического континуума. Самара, 2004. 178 с
142. Степанов Ю. С. Слово // Русская словесность От теории словесности к структуре текста. Антология. М.: Academia, 1997. 320 с., с.

143. Ball, J.C. *Imagining London: Postcolonial Fiction and the Transnational Metropolis* / J.C. Ball. - Toronto: University of Toronto Press, 2004. - 295 p. 13
144. Михайлов В.Н. Экспрессивные свойства и функции собственных имен в русской литературе // Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. Науч. Тр. ОГУ. Кмев, 1988. С. 63-70.
145. Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика*. - М.: Наука, 1963. - 570 с.,
146. Щерба Л.В. *Языковая система и речевая деятельность: Опыт общей теории лексикографии*. - М.: Наука, 1974. - 487 с.,
147. Звегинцев В.А. *История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II*. - М.: Наука, 1960. - 650 с.,
148. Ларин Б.А. *Эстетика слова и язык писателя*. - Л.: Наука, 1974. - 237 с.,
149. Гальперин И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. - М.: Наука, 1981. - 312 с.,
150. Кухаренко В. А. *Интерпретация текста*. - М.: Наука, 1988. - 322 с.,
151. Жұмабаев М. *Жан сөзі. Өлеңдер мен дастандар*. - Алматы: Раритет, 2005,
152. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.,
153. Сарбасова Қ.Б., Чуке наева Г.Т. *Жетісу гидронимдері: оқу құралы*. -Талдықорған: ЖМУ.2011.86 б
154. Гребенников А. О. *Частотный словарь и образ мира писателя // Словоупотребление писателя: межвуз. Сб. СПб., 2006. Вып. 3. С. 156-163*
155. Пирсон Х. «Диккенс» /аударған Кан М. - М.: Молодая гвардия, 1963. - 57 б
156. Field, J.: (1980). *Place names of greater London*, London,. P.45
157. Rushdie, S. *The Satanic Verses* / S. Rushdie. - 1988. - <http://etext.library.adelaide.edu.au/w/woolf/rushdie/>
158. Quincey de, T. *The Nation of London* / T. de Quincey // *Autobiographic Sketches*. - 1853. -
159. Woolf, V. *Flush: a Biography* / V. Woolf - 1933.
160. Eliot, G. *Worldly Ways and Byways* / G. Eliot. - 1899. - <http://www.gutenberg.org/dirs/etext95/bywys10.txt>
161. Ackroyd, P. *London. The Biography* / P. Ackroyd. - London: Vintage, 2000. -822p.
162. Manby Smith, Ch. *The Little World of London or Pictures in Little of London Life* / Ch. Manby «Go where we may-rest where we will / Eternal London haunts us Smith. - 1857
163. Moore, T. *Rhymes on the Road* / T. Moore //The Complete Poems. - 1819.

164. Machen, A. The Hill of Dreams/A.Machen.1907.<http://www.gutenberg.org/files/13969/13969-8.txt>
165. Morris, W.The Bridge and the Street /W. Morris // Pilgrims of Hope. - 1887.<http://www.gutenberg.org/etext/3262>.\
166. Ewing Ritchie, J. Days and Nights in London or. Studies in Black and Gray /J. Ewing Ritchie. - 1880. <http://www.victorianlondon.org>
167. Shelley, P.B. Peter Bell the Third by Miching Mallecho, Esq. /P.B. Shelley // The Complete Poetical Works. - 1819. - <http://etext.library.adelaide.edu.au/s/shelley/percy/bysshe>
168. Dunbar, W. To the City of L ndon / W. Dunbar. - 1501. - <http://eir.library.utoronto.ca/fo/display/poetl09.html>
169. Wordsworth, W. The Prelude, or. wth of a Poet's Mind; an Autobiographical Poem / W. Wordsworth // The Poetical Works. Vol. III. - 1805 <http://www.gutenberg.org/etext/12383>
170. Galsworthy, J. The Man of Property / J. Galsworthy. - 1906. - <http://www.classicreader.com/read.php/sid.1/bookid.1839/sec.1/>
171. Барков және христиан есімдері кейінгі мәтіндерде: дисс. канд. ф.ғ. ғылымдар. М., 2005.:
172. Диккенс Ч. Приключения Оливера Твиста. М., 1985
173. Charles Dickens. O liver Twist / Charles Dickens. - London.: Wordsworth Classics, 2013. - 375 p.
174. Иванова А.А. КОНЦЕПТ «ЛОНДОН» ТВИСТ» // Молодежны ст. по мат. XV м URL: <https://nauchforum.ru> В РОМАНЕ ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА «ОЛИВЕР й научный форум: Гуманитарные науки: электр. сб. еждунар. студ. науч.-практ. конф. № 8(15). [u/archive/MNF_humanities/8\(15\).pdf](http://archive/MNF_humanities/8(15).pdf) (дата обращения: 18.08.2019)
175. Ощепкова В. В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии, М., 2004., р. 123
176. Евсеева, О.С. Вопрос о материале мастика в / отв. ред. терминологическом аппарате топонимических исследований (на смоленско-витебского приграничья) / О.С. Евсеева // Оно Смоленске и Витебске: проблемы и перспективы исследований И.А. Королева. - Смоленск: Изд-во Смол ГУ, 2015. - С.
177. Королева, И.А. Языковые и культурн Королева // Актуальн Российской Федерации конференции (Витебск ые контакты в русско-белорусском приграничье / И.А. ые проблемы приграничных районов Бела- руси и и. Материалы Международной научно-практической , 27 мая 2011 г.). - Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2011. - С. 261-264
178. Васильева, Т.Ю. Коды культуры - ойконимия: проблема взаимосвязи / Т.Ю. Васильева // Смоленск и Смоленщина в именах и названиях: история и современность (к 1150-летию со дня основа города). Сборник статей по материалам докладов и сообщений конференции (Смоленск, 4-5 октября 2012 г.). - Смоленск: Маджента, 2012. - С. 65-69

179. Ханмагомедов, Х.Л. Географический фактор в топонимии / Х.Л. Ханмагомедов // Вестн. Прикарпат. ун-та. Сер. филология. - 2011. - № 29-31. - С. 31-35.
180. Карасик В. И. Языков ой круг: личность, концепты, дискурс. М.: Гнозис, 2004. 390 с., с.
181. works.doklad.ru/view/XlQD9t4sOwk/all.html
182. Артемова А.Ф., Леонович О.А. Географические названия Великобритании // Иностранные языки в школе. - №5. - 2010. - С. 60 - 67
183. Victor Hugo. The Man Who Laughs. North Carleston, SC, USA. - 1928, Vol. 1., p.10
184. Reaney P.H. The Origin of English Placenames. Lnd. etc: Routledge and Kegan Paul, 1987. 277 pages
185. Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области). Специальность 10.02.19 - теория языка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. <http://cheloveknauka.com/toponimy-v-lingvokulturologicheskom-aspekte#ixzz5xAt3GCFw>
186. Петрович Д.С. особенности топонимики великобритании (Восточная Англия).pdf - <http://elib.bsu.by/bitstream/>